

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

1-2/2012

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
2012

Obsah

■ EDITORIAL

Bohuslav Šalanda 5–7

■ STUDIE

The Historical Regions of Europe: Civilizational Backgrounds and Multiple Routes to Modernity

Gerard Delanty 9–24

Společné vývojové tendence střeoevropského regionu jako předmět historické sociologie

Stanislav Holubec 25–47

Současné politické konflikty v oblasti Afrického rohu

Alemayehu Kumsa 49–74

Kolonialita jako *druhá* tvář modernity. K současné latinskoamerické postkoloniální kritice modernity

Veronika Sušová-Salminen 75–94

Sociogeneze přemyslovského knížectví: Teorie Norberta Eliase a raný český stát

Jan Kalenda 95–119

■ PŘEDNÁŠKA

Co je „ústřední“ ve střední Evropě?

Zygmunt Bauman 121–131

■ RECENZE

Miloš Mendel: *Džihád. Islámské koncepty šíření víry* (Karel Černý) 133–136

Miroslav Bárta, Martin Kovář a kolektiv autorů: *Kolaps a regenerace: Cesty civilizací a kultur* (Jan Pohunek) 136–138

Gérard Noiriel: *Úvod do sociohistorie* (Jakub Mlynář) 138–141

Andrea Orzoff: *Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe, 1914–1948* (Veronika Sušová-Salminen) 141–144

■ PERSONALIA

Willfried Spohn (1944–2012) (Jóhann Páll Árnason) 145–146

Miloslav Petrušek (1936–2012) (Jarosław Kiliński, Warszawa) 146–147

Není třeba obzvláštního bystrozraku k tomu, abychom si všimli, že podstatné změny dnes probíhají všude. Jedna z nich se týká také Historické sociologie. Mění se především vydavatel časopisu. Jak je všeobecně známo, vydávání jakéhokoliv periodika je záležitost dosti finančně nákladná a zároveň organizačně náročná. Původnímu vydavateli, Nezávislému centru pro studium politiky při soukromé Vysoké škole politických a společenských věd v Kolíně, patří poděkování za rozjezd Historické sociologie a za dosavadní všestrannou podporu. V této souvislosti bychom rádi jmenovitě poděkovali představiteli uvedené vysoké školy Vladimíru Srbovi a rovněž výkonnému redaktorovi Janu Slavičkovi, který účinně zvládal náročnou redakční agendu.

Díky „smysluplným“ náhodám se nyní projektu ujímá nakladatelství Univerzity Karlovy Karolinum, jež za výrazné podpory Fakulty humanitních studií téže univerzity operativně vyšlo vstříc snahám o kontinuitu našeho počínání. Výsledkem je překlenovací dvojčíslo Historické sociologie roku 2012. V následujícím roce pak budou dodrženy požadované vydavatelské standardy a nadále budou vycházet dvakrát ročně jednotlivé svazky. Lze tedy metaforicky konstatovat, že se toto periodikum ocitá v tentokrát dočasně *liminální* situaci. Nezbyvá než doufat, že se co možná brzy podaří překonat určité nevyhnutelné provizorium a provést žádoucí restart. Jako doplněk k této informaci ještě pro pořádek uvádím, že předkládané dvojčíslo Historické sociologie obsahuje v tiráži jména stávající redakční rady, neboť v něm uvedené příspěvky probírala a schválila. Od příštího roku ovšem nastane obměna redakčního ansámblu. Konkrétně půjde o jeho rozšíření s ohledem na plánovanou mezinárodní spolupráci.

V rámci úvodního zamyšlení bych rád podotknul, že se při analýze sociálních jevů stále více začíná brát v potaz běžný aktér. Badatelský zájem tedy nemíří pouze na tzv. světodéjné osobnosti, nýbrž zohledňuje též osobnosti v „nižších patrech“ společnosti, popřípadě úplně dole (viz koncepci *history from below*). Vyslovuje se mimo jiné obecná zásada, že člověk je vždycky nahraditelný. Tak například známa teze o tom, že každý člověk je vždy nahraditelný, nakonec platí pouze v historickém generelu. Pokud jsme totiž někoho osobně znali a byl nám blízký, jde v případě jeho ztráty o mezeru, jež zůstává nezacelena.

Ostatně život člověka určuje mnohem více skutečností a souvislostí, než je na první pohled patrné, navíc mnohé ani nelze ovlivnit. O náplni našich životů rozhodují také vnější činitelé. Nebo je to jenom výmluva, respektive pohodlné alibi? Lidé mohou samozřejmě kdykoliv říkat, že za nic nemohou, a přesunout tak odpovědnost na někoho (či něco) jiného. Do hry pak vstupují fatální faktory jako exorbitantní osud, oběti a obětní beránkové. Ačkoliv máme na vznik vnějších událostí (tzv. velkých dějin) většinou málo vlivu, závisí ve stejné chvíli pouze na nás samotných, jak jsme připraveni jim vzdorovat a jak jsme schopni se v jejich rámci prosadit a uplatnit. A možná to nejpodstatnější, co z nich nakonec zůstane v našem nitru.

V přítomné době jsou podrobovány studiu nejenom negativní činitelé lidského bytí, ale pozornost je věnována též činitelům, které dokáží povzbuzovat, ochraňovat, pomáhat a podporovat. Někdo je může odbýt metafyzickým poukazem k významu útěchy, milosrdenství, zázraku a onoho nevypočitatelného osudu. Avšak někdy stačí k jistému prohlédnutí pouze setkání, třeba s člověkem, který nám usnadní orientaci ve světě. Stačí přitom jen projevit prostou účast, uznání či akceptaci. Existují setkání, která sama o sobě vystačí na celý život, a právě setkání s Miloslavem Petruskem, Willfriedem Spohnem a Jiřím Musilem shora naznačená kritéria vrchovatou měrou splňovala.

V těchto souvislostech se vnučuje otázka (týkající se jinak dosti nepřipustných alternativ): co by, kdyby? Kdyby sociolog Miloslav Petruska ještě žil, co by dalšího dokázal, čím novým by překvapil? Dne 19. srpna 2012 bohužel odešel od díla, které tak už jednou provždy zůstalo neukončené. Lze to potvrdit nedávnou elektronickou korespondencí, v níž jsem s ním nejen jako s aktivním členem redakční rady, nýbrž také s platným přispěvatelem Historické sociologie probíral možnosti publikace jeho posledních textů. Tak bude citelně chybět k publikaci již takřka připravená Petruskova studie věnovaná kanonickým knihám totalitních režimů (*Mýtus 20. století, Mein Kampf, Co dělat?* aj.). Vlastně mělo jít o literární rekompozici reálných dějin a zároveň o analýzu aktivistických textů, které „dělaly dějiny“. Podobně slibně vypadal Miloslavem Petruskem rozpracovaný text z oblasti „historického genderu“ s pracovním názvem *Válka nemá ženskou tvář* o bojovém nasazení sovětských žen ve 2. světové válce, přičemž toto téma chtěl autor uchopit jak faktograficky (1,2 milionu žen zapojených do války), tak narativně (jak tuto válku prožívaly a jak na ni vzpomínají). Mohlo to tedy být zajímavé uvažování o sociologii armády a války. Ostatně k dílu Miloslava Petruska se ještě vrátíme v následujících číslech Historické sociologie, a už v tomto svazku ale můžeme nalézt osobní vzpomínku našeho spolupracovníka z Varšavy Jaroslawa Kiliase na přátelství se sociologem Petruskem.

Tyto editoriální úvahy o lidské významnosti a velikosti se bohužel týkají též urbánního sociologa Jiřího Musila, jehož životní cesta se 16. září 2012 rovněž uzavřela. Také jeho dílo nese přinejmenším hlubší, podstatnější pečeť profesury. Jedná se v tomto případě totiž o vyznání, *professiones*, jímž se všem zavázal, aby své bohaté dílo tvořil odpovědně a opravdově. Vyslovil mimo jiné řadu zásadních úvah o Evropě jako celku a střední Evropě zvláště. Připomeňme nyní alespoň skutečnost, že Jiří Musil stál v čele Gellnerovských seminářů započatých roku 1998, čímž uchovával vzpomínku na život a dílo významného evropského sociálního antropologa Ernesta Gellnera. Spolu s ním navíc patřil mezi zakladatelské osobnosti postgraduální Středoevropské univerzity, která po krátké epizodě v Praze naplno funguje od roku 1996 v Budapešti a ve Varšavě. Profesor Musil byl vždy stoupencem širší středoevropské spolupráce a v tomto směru pro nás zůstává vzorem.

Tento evropský, respektive středoevropský rozměr našeho bádání se sami pokoušíme prostřednictvím našeho redakčního kolegy Jóhanna Pállo Árnasona posilovat těsnější spoluprací s institucí sídlící na universitě ve Vratislavi, *Willi-Brandt-Zentrum für Deutschland- und Europastudien*. A právě tady působil dne 16. ledna 2012 tragicky zahynuvší kolega Willfried Spohn, též učitel historické sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy a náš milý kolega. Měli jsme s panem profesorem mnoho plánů, z toho všeho však bohužel zbyl pouze nekrolog, který si můžeme přečíst v tomto dvojčísle Historické sociologie.

Pokud jde o konkrétní obsahovou náplň, přítomný svazek se nevyznačuje striktní monotematicností. Objevují se v něm významné studie především k evropské problematice

a dále také příspěvky pojednávající o sociálních, politických a historických procesech mimo Evropu. Na prvním místě je třeba jmenovat příspěvek skutečného světového sociologického esa Zygmunta Baumana, který si přál publikovat v našem periodiku svou přednášku v češtině. Pokouší se v ní odpovědět na otázku, na jakém základě máme právo přičítat střední Evropě její předpokládanou „ústřednost“. Připomíná, že v současném úzu reprezentuje termín Evropa tři různé, vzájemně se nepřekrývající fenomény: geografický, politický a kulturní.

Gerard Delanty z University of Sussex sleduje ve svém textu v rámci historických regionů Evropy civilizační předpoklady a mnohočetné kořeny modernity. Ostatně mezi jeho vědecké zájmy dlouhodobě patří mimo jiné též komparativní analýza modernity v globální perspektivě, jakož i sociální a kulturní změny v Evropě. Dnes již kmenový autor Historické sociologie Stanislav Holubec rovněž ve své stati akcentoval některé společné trendy a odlišnosti ve vývoji středověkého a raně novověkého českého, polského a uherského státu, přičemž upozornil na to, že je možné určitý prostor definovat pomocí kategorie státních celků. Jak uvedl v titulu, snažil se sledovat co nejvýstižněji „Společné vývojové tendence středoevropského regionu jako předmět historické sociologie“. Čtenářsky zaujmout může taktéž studie Jana Kalendy, jenž se postupně stává výrazným badatelem v oblasti historické sociologie státu. V této souvislosti odkazují na jeho předchozí text ve druhém čísle Historické sociologie roku 2011 (*Moderní teorie formování evropských států: čtyři teoretické tradice*). V aktuálním svazku autor nápaditě uplatňuje koncepci formování států Norberta Eliase při objasňování sociogeneze přemyslovského knížectví. Naopak mimo Evropu směřují důkladné příspěvky Alemayehu Kumsy sledujícího současné politické konflikty v oblasti Afrického rohu a Veroniky Sušové-Salminen k současné latinskoamerické postkoloniální kritice modernity. V neposlední řadě menší blok recenzí přináší důležité informace o čtyřech publikacích vztahujících se k problematice historických sociálních věd. Z právě uvedeného výčtu je tedy patrné, že lze od Historické sociologie jako obvykle očekávat poučnou a zároveň napínavou četbu.

Na závěr svých letošních redakčních úvah se znovu dovolávám výzkumů historika Nialla Fergusona na poli fiktivních či virtuálních dějin, z nichž mimo jiné vyplývá, že původní předpoklady čehokoliv se obvykle naplňují pouze zčásti, nebo se dokonce vše děje zcela jinak. K řečenému ale přidávám ještě o něco těžší myšlenkový kalibr, totiž slova Nicolase Nassima Taleba, který ve své proslulé knize o černé labuti pojednává o obtížné předvídatelnosti vývoje obecně. Skepticky konstatuje, že do jakéhokoliv děje mohou vždy zasáhnout náhody, takže nikdy nebude v našich silách vypracovat nějaký přesný harmonogram. Dále tudíž světu povládnou děje neznámé, ba velmi nepravděpodobné. Vždyť také mnoho významných objevů a revolučních technologií se objevilo zcela neplánovaně a nečekaně. Na druhou stranu ovšem nezapomínejme, že těmi proslulými „černými labutěmi“ nemusejí být v žádném případě jen katastrofy, mohou se jimi stát i věci příjemné, což nakonec vyznívá velmi útěšně.

Tyto myšlenky se mohou vynořit kolem předloženého textu dvojčísla Historické sociologie, které se znovu objevilo. Mohou též přinést určité zklidnění, než se vše pevněji usadí. Zatím společně pročtěme následující svazek a s určitým klidem očekávejme, jak se naplní časový harmonogram dlouhodobého vědeckého projektu.

The Historical Regions of Europe: Civilizational Backgrounds and Multiple Routes to Modernity

GERARD DELANTY*

Historické regiony Evropy: Civilizační základ a vícečetné cesty k modernitě

Abstract: A systematic typology or comparative analysis of European historical regions does not exist and there is relatively little literature on the topic. The argument in this paper is that a six-fold classification is needed to capture the diversity of Europe's historical regions and that these should be seen in terms of different routes to modernity and have broad civilizational backgrounds in common. The forms of modernity that constitute Europe as a world historical region correspond to North Western Europe, Mediterranean Europe, Central Europe, East Central Europe, South Eastern Europe, North Eastern Europe.

Key words: Modernity, civilizations, Europe, historical regions.

Introduction

The topic of this paper concerns the problem of conceptualizing the plural nature of Europe.¹ The civilizational background has itself been diverse with routes within it that were shaped by the western and eastern currents of Roman civilization, the Russian offspring of the Byzantine tradition that developed in the east, and the multifarious impact of Islam on the Iberian and the South Eastern regions. Four inter-linked civilizational currents formed, what I have elsewhere termed, the European inter-civilizational constellation: the Greco-Roman, the Western Christian, the Byzantine-Russian and Ottoman-Islamic traditions [Delanty 2002].² The unity and diversity of Europe derives from its civilizational diversity, which also established the basis of different traditions of empire. However, this does not offer a sufficient basis for an assessment of the unity and diversity of Europe, for with the unfolding of the project of modernity new dynamics came into play bringing about a more complicated tapestry that cannot be so easily accounted for in terms of civilizational forms alone. Modernity brought about a major transformation in the moral and political horizons of European societies. It placed the individual on a new level and put forward new ideas about political community that gave to the modern world a cultural model that both united and divided it, for the new ideas were not only differently interpreted in terms of their application, but were also differently formulated. Yet, certain trends unfolded that can be said to constitute the basic matrix of a European societal model; moreover, the ideas of modernity, including the idea of Europe, gave to European an imaginary that defined its

* Prof. Gerard Delanty. Department of Sociology, University of Sussex, Brighton, BN1 9SN, UK. E-mail: g.delanty@sussex.ac.uk

¹ The paper is based on Chapter 10 of my forthcoming book *Formations of European Modernity: A Historical and Political Sociology of Europe* (Palgrave Macmillan 2013).

² Arguably a case could be made for the inclusion of Judaism as a separate civilization (in Eisenstadt's terms: a diasporic civilization).

identity. As with the civilizational background, modernity, too, crystallized into different forms and were taken up in different regional routes. The objective of this paper is to examine the regional diversity of Europe as a product both of civilizational backgrounds and the trajectories of modernity. This will entail in part a forward perspective to the twentieth century, since the shape of these routes was altered in the course of that century with the rise and fall of the Soviet Union and the creation and expansion of the European Union. However for reasons of space this cannot be explored in the present paper.

The notion of modernity offers a useful way to view the diversity of Europe since it includes a perspective on both unity and diversity. Modernity is based on a cultural model that provides a general framework of ideas and a cultural orientation; it is also based on a societal model, which can be seen in terms of relations between state, economy and civil society. A feature of European modernity in general was the fact that civil society remained relatively strong. The state was constantly challenged by organized social interests, which often became incorporated into the sphere of the state domesticating both the state and civil society and both exerted a strong influence over the market so that capitalism was constantly held in check by the state. In this view, the varieties of modernity that developed in Europe can be in part understood in terms of the different ways this societal model crystallized in the different historical regions of Europe. The notion of a historical region, despite the problems of definition, offers a fruitful approach to the analysis of the idea of Europe and an alternative to purely national histories.

A broad definition of Europe's historical regions would identify three, namely western, central and eastern Europe, to follow Jenő Szűcs [1988] classification in his famous essay "The Three Historical Regions of Europe" in which he argued for three historical regions: Western, East Central and Eastern Europe. In an earlier classic work Oskar Halecki [1950] identified four historical regions: western, west-central, east central and eastern. However, a more differentiated and systematic approach is needed given the especially complicated nature of Central Europe and the post 1989 context that led to a major reconfiguration of central and eastern Europe and the system of states established in 1919. A systematic typology or comparative analysis does not exist and there is relatively little literature on the topic [see Arnason and Doyle 2010]. The proposal in this paper is that a six-fold classification is needed to capture the diversity of routes to modernity without reducing all such routes and models of modernity to national trajectories or collapsing them into more general civilizational categories. The forms of modernity that constitute Europe as a world historical region correspond to North Western Europe, Mediterranean Europe, Central Europe, East Central Europe, South Eastern Europe, North Eastern Europe.

As with all such classifications there is the problem of defining specificity and taking into account overlap as well as broader contexts of commonality. Furthermore there is the complication that historical regions do not remain constant with the result that different configurations may be relevant in different periods. The map of Europe's regions will have been very different from the standpoint of the tenth century or the seventeenth century. However for the purpose of the present analysis assumptions will be made about the *longue durée* from the perspective of the present. An additional problem is the degree to which self-identification should be taken into account. In the case of historical regions self-identification can be regarded as less important than in defining national identity, not least since regional identity is not the most important feature of a historical region whose specificity

may be the basis of different but related identities. To add a further level of complication, many regions are the product of ideological constructions – for example the notion of *Mitteleuropa*, or Eastern Europe or the notion of the Balkans – and can be hegemonic in the ways in which they establish taken for granted relations between peripheries and centres. The more general categories of western, central and eastern, or a dichotomy of West and East also do not offer a sufficiently rich basis on which to explore the variety of models of modernity in Europe.

The case for the specificity of these regions will be made below in more detail. A notion of historical region implies that there is a common historical experience that can be discerned in the *longue durée* and that common features of the region's history are more significant than the differences [Müller 2010: 114]. The general rationale in this paper for a differentiated approach to Europe's historical regions is, firstly, that each must correspond to a distinctive route to modernity which is a variant of the more general form that European modernity took; secondly, there should be a broad background in civilizational contexts. Together civilizational backgrounds and routes to modernity define the identity of a historical region and give to it a certain unity which in turn is the basis of a "mental map". In short, it is necessary to define the regions as transnational historical spaces in terms of their relation to Europe – as variants of a more general historical space – and in terms of their specificity in relation to each other as areas of close interaction and historical commonality.

A final preliminary observation is that all these historical regions are not self-enclosed enclaves, but overlapping and in many cases their historical experience entailed at different points a shared history, as in the case of those areas that fell under Soviet rule in the post 1945 period. For these reasons, Europe's historical regions might be seen as borderlands. The borders that have shaped the historical regions of Europe changed so many times that they are best seen less as lines of division than as lines that constitute intersecting spaces. For Balibar [2004]. Europe is itself a borderland in that it is made up of multiple spatialities in terms of state formation, markets, social and cultural institutions and identities. In this view, any reference to a geopolitical or historical region must recognise its interconnections with other regions. Europe's regions should thus be seen in terms of hyphenated spatialities than as separated territories. The following discussion of Europe's six major historical regions will consider the interconnected nature of these regions as much as their singularity.

North Western Europe

The very notion of a North Western Europe is itself an acknowledgement of a borderland. Rather than speak of western Europe in general, it is more meaningful to take the more circumscribed category of North Western Europe. This includes the British Isles, Scandinavia³, France, the Low Countries and Germany. As a borderland, the inclusion of Germany ties the area to Central Europe, given the overlapping nature of Germany, which

³ There may be an argument for Scandinavia to be considered part of a distinct Nordic region. For present purposes, given the model of modernity that evolved there it is considered part of the wider North Western region [see Arnason and Wittrock 2012].

includes more than one historical region. The region may be extended to include northern Italy and parts of the Iberian Peninsula could arguably claim to be part of a wider notion of western Europe. However, the notion of North Western Europe puts the emphasis on the northernness of the region and for this reason it is best seen in more limited terms as an area that can be located within the broader category of western Europe, but which exhibits distinctively northern features.

North Western Europe has been influenced both by Central Europe in general and more specifically by Mediterranean Europe. In earlier periods, Southern Europe provided the basic civilizational orientations for all of Europe and North Western Europe bears this influence. However, in the course of history the western area of Europe became progressively distinct from Southern Europe and its shared characteristic with the regions of Central and Eastern Europe too became less formative. The Frankish leadership under Charlemagne gave to the region its essential identity, which according to Henri Pirenne [2001] in his famous thesis first published in 1935 – “without Mohammed there would have been no Charlemagne” – was made possible by the rise and advancement of Islam across the southern shores of the Mediterranean.

As we have seen, state formation since the nineteenth century tended to move in the direction of sea-based empires and with a relatively high degree of democratization in the metropole. With its historical basis in the Carolingian kingdom and the area west of the Rhine, the North West region became what has often been called modern or core Europe and formed the basis of what was eventually to become the European Union. However misleading the idea of a core Europe is and despite the many wars fought within the region between the dynastic powers and the later national states, North Western Europe exhibits remarkable similarity in its political, economic and wider societal structures and institutions. It has undeniably played a major role in the shaping of modern Europe both for good and for bad. The diversity of its regions in terms of cultural factors, such as language and national identity, disguises a certain unity that is discernable more in the myriad of interconnections than in a common framework. No such structure developed, at least until the formation of the EEC in 1958; yet, the region has had a relatively common history in terms of both its civilizational background and in its model of modernity. A crucial fact in its uniformity and overall dominance has been the fact that the region enjoyed relative uninterrupted growth and consolidation over several centuries, while the eastern regions underwent major changes in their civilizational directions. The Mongol invasions of Russia, the latter's expansion over eastern and central Europe, and the Ottoman conquests of the South East, the German onslaught in the 1940s led to more turbulent histories.

The civilizational roots of North Western Europe were formed by Latin Christianity and in part by the Roman Empire. However much of the area lay outside the territory of the Roman Empire, which can be considered to have been less important than the state tradition and the institutions that developed in the medieval age. A key aspect of this was the struggle between Church and State and the fact that in the balance that was finally achieved the state retained juridical autonomy and was not subordinated to ecclesiastical authority. The result was a clear separation of state and society. The states that formed in Northern Western Europe have been relatively settled in their basic structures and territories and the nation-states that consolidated there witnessed greater stability and continuity than in most other parts of Europe where the state tradition and nationhood led to less peaceful

outcomes. Earlier, feudalism established the conditions for economic and political stability as did its relatively early abolition. The “Great Transformation” that led to the emergence of the modern market society that Karl Polanyi [1944] characterized as the basis of modern society was most vividly present in North Western Europe where the industrial revolution and the formation of the modern class structure was also most advanced. In addition to these factors relating to the state formation and market society, North Western Europe had a long tradition of the autonomy of the city vis-à-vis the countryside. The rise of civil society, decisive for the emergence of modernity, was possible only because of the autonomy of the city and the kinds of authority that it cultivated. Later patterns of democratization were built on these foundations.

The societal model of modernity that developed in North Western Europe can thus be characterized as a relatively distinct one whose early crystallization has been important in the overall shaping of Europe. The Cold War and the rise of military and fascist regimes in southern Europe in the post-1945 period gave to it an additional identity based on democracy and capitalism. For instance, Spain, under Franco until 1975, was relatively isolated and experienced a different transition to the European social model in the twentieth century that clearly demarcates it from the experience of North Western Europe. In this region democratic capitalism enjoyed a period of uninterrupted growth since 1945 in contrast to Eastern and Southern Europe, where the democratic tradition was variously interrupted. Italy, at least until the 1980s, was the exception, but there the huge divide between north and south and the power of the Mafia in Italian politics, put it on a different trajectory from Northern Europe. North Western Europe contains the most powerful economies in Europe and in the world, the Germany, UK, France, the latter two having had the largest overseas empires. It can be finally noted that North Western Europe was western in another sense: it was part of the wider West world with its centre in the Atlantic rather than in the Mediterranean or Black Sea. Today, in the twentieth first century, this may have lost much of its force, but in the previous century it gave to the area an identity that consolidated an historical trajectory that might otherwise have had less specificity.

Mediterranean Europe

The notion of a Mediterranean Europe presents some obvious difficulties since it covers a wider and diverse area stretching from the Iberian peninsula, southern France, Italy, part of the southern Balkans and Greece. As with all of the historical regions of Europe it does not have clear cut boundaries and more or less all of its constitutive countries are not entirely Mediterranean in their entirety. Unlike the other historical regions it is more difficult to specify a historical core area, though arguably that core is Roman. The case of Greece is a complication, since its civilizational background and path to modernity is markedly different from the countries of the western Mediterranean. For this reason it is probably best located as part of South Western Europe. Another complicating case is Portugal, while not having a Mediterranean coast and more Atlanticist in orientation is nonetheless from its civilizational influences clearly not too far removed from the wider Iberian context. Despite these qualifications it is possible to speak of the specificity of a Mediterranean Europe as a historical region.

This region is above all a civilizational one that was shaped by the Roman Empire and Catholicism. The Roman Empire provided the most enduring cultural and geopolitical framework for the emergence of Europe, but this was primarily a Mediterranean civilization rather than a northern or western one. The cities founded by the Romans as well as the roadways they built gave to the region a matrix that laid the basis of a civilizational orientation. However, the post-Roman empires were all greatly shaped by its legacy as were the national cultures and the modern nation states that emerged in the area. The Holy Roman Empire is one such legacy that for almost a thousand years from the tenth to the eighteenth century gave a certain unity to much of Europe. While this had a pronounced Habsburg dimension since the early sixteenth century, when it became known as the Holy Roman Empire of the German Nation, it was modelled on the memory of Rome. The cultural heritage of the Roman empire is easily discernable along the shores of the Mediterranean in ways of life, language, religion, climate and the built environment. Greece, different in its language and religion from the largely Latin influenced western areas, is equally part of the Southern Eastern historical region; its state tradition is different from the western European one, as its model of church state relations, and the slow development of capitalism marks it off from the wider Mediterranean area.

The Roman origins of Mediterranean Europe draw attention to the wider unity of the Mediterranean and the fact that the Roman Empire was not simply European but included North Africa and parts of the middle east. The Roman Empire was itself shaped by Greek antiquity and by the numerous cultures it encountered. Entailed in this is the idea of a Euro-Arab region, for both the European and the Arab shores of the Mediterranean form part of the wider unity of the region. This was not only in the distant past. Much of the Maghreb was part of Europe in the twentieth century and several wars were played out in the area as a result of the imperialist ambitions of the European powers. Algeria was an integral part of France until after the war of independence in 1962; the circumstances that led to the Spanish civil war emerged from the loss of Spanish dominion in North Africa; fascist Italy sought to control Ethiopia. The notion of a Mediterranean Europe as a historical region is best understood as a borderland region formed out of cross-cultural encounters and the civilizational legacy of Rome. This borderland can be considered the basis of what Ian Chambers [2008] has termed a “heterogeneous modernity” which is a particularly striking feature of the area.

The examples of Malta and Cyprus capture the spirit of Mediterranean Europe as a borderland and one deeply influenced by the Roman origins, as well as the later Byzantine Empire. The two islands had been for long part of the Muslim world. Malta's chequered history was marked by various periods of conquest by the Normans, the Arabs, the Germans, Spanish, British and was the scene of numerous wars. Cyprus is an example of Greek, Greco-Roman, and Ottoman encounters and divisions. Today these islands are part of the EU and constitute the heart of the wider Euro-Mediterranean area, an identity that was revived in the 1990s with the enlargement of the EU.

The idea of a European Mediterranean took on a new form in 1995 with the Euro-Mediterranean partnership between the European Union and the countries of the Southern Mediterranean, and revived in 2008 with the idea of the Union of the Mediterranean, which was created to promote economic integration and democratic reform across sixteen countries in Southern Europe, North Africa and the Middle East (these being Albania,

Algeria, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Egypt, Israel, Jordan, Lebanon, Mauritania, Monaco, Montenegro, Morocco, the Palestinian Authority, Syria, Tunisia and Turkey). The EU has been effective in giving shape to the European Mediterranean as a regional identity [Pace 2004; Featherstone and Kazamias 2001].

In terms of patterns of modernity that developed in the region, Mediterranean Europe, the historical models of modernity associated with France, Italy and Spain can all be considered to be firmly within the wider western Europe tradition, albeit with large variations and uneven development, such as the contrast between southern and northern Italy. The twentieth century fascist and military regimes in Italy, Portugal, Spain, and Greece – and the civil wars within the latter two countries – are a reminder of a weaker state tradition and an interrupted transition to democracy. The case for the distinctiveness of a Mediterranean Europe is largely made on the basis of its civilizational influences. However, considered as a whole the pattern of modernity in terms of state formation, capitalism, and civil society bears the mark of the European societal model in so far as the democratizing influences of civil society are concerned. In all its areas the national state was established by the nineteenth century, a feature it shares with North Western Europe and a contrast to Central and Eastern Europe. For all these reasons the idea of a Mediterranean Europe can be regarded as a distinctive transnational historical region.

Central Europe

Of all of Europe's historical regions, Central Europe is the one that comes closest to having a regional identity rooted both in civilizational currents and in a model of modernity.⁴ The idea of *Mittleeuropa* has a long resonance in the German speaking world. Although not an identity as such, it invokes a heritage that is distinct from both eastern and western Europe. Like the term Europe itself, it has always been a contested term and has had different uses depending on when and by whom it has been used. It had pan-German origins, but with the political instrumentalization of the pan-Germanism with the Nazis, it became most widely used as an Austrian nostalgic term for the Europe of the Austro-Hungarian empire. In the 1980s it acquired a more pronounced political meaning in Hungary and Czechoslovakia as a way of defining the European heritage of those countries against the Soviet Union and communism. In this use of the term, as advanced by Milan Kundera and George Konrad, it signified civil society. As a historical region, Central Europe – as opposed to the idea of *Mittleeuropa* – includes southern Germany, Austria, Switzerland, and much of what will be discussed separately as East Central Europe, namely Poland, the Czech Republic, Slovenia and Slovakia. The historical heart of the region is the area once covered by the Austro-Hungarian empire. Its centres were Vienna, Prague, Ljubljana, Trieste, Bratislava and Budapest and could be extended to parts of South Eastern Europe, certainly Zagreb. In this sense it is a poly-centric historical region.

The idea of *Mittleeuropa* has been the subject of several influential works that have contributed to the regional identity of the region. The most well known are Friedrich Naumann's *Mittleeuropa* in 1915, Thomas Masaryk's *The New Europe* in 1918 and Claudio Magris's *Danube* [2001]. The geographical and political notion of *Mittleeuropa* by definition can

⁴ This section draws in part on Vidmar-Horvat and Delanty [2005].

only be a relative term since its definition rests on assumptions on the borders of Europe. In the case of the eastern border, which has been the most important in the self-definition of *Mitteleuropa*, this has shifted numerous times. As Kundera [1984: 35] has written, “Its borders are imaginary and must be drawn and redrawn with each new historical situation”. Obviously, the notion is essentially cultural rather than geopolitical.

The idea of *Mitteleuropa* had been part of German economic policy since Frederick List promoted it as an area of free trade, but it should not be equated with Prussian expansionism. For Naumann *Mitteleuropa* referred to the larger German speaking lands as well as the non-German regions of the Habsburg empire, and was as much a political and cultural category as it was economic; Thomas Masaryk, the first president of Czechoslovakia, in contrast, used the term to exclude German and Austria, essentially meaning the smaller countries of East Central Europe (see below). In this view, *Mitteleuropa* is not located between north and south and could include Greece and Finland. A related idea, influential in Germany in the inter-war years, was the notion of *Zwischeneuropa*, first coined by the geographer Albrecht Penck in the early twentieth century, and which can be translated as a borderland Europe, though literally meaning “in between” Europe, that is the “in between” areas between East and West. The term was revived in Austrian nationalism to connect the country to the Habsburg past. Any discussion of the notion of *Mitteleuropa* runs the risk of either polemics or simplification. Like Europe as a whole it lacks clear borders, suggesting it is more like a state of mind or a culture or fate, as Milan Kundera has argued, than a state or territory.

The notion of *Mitteleuropa* should not be dismissed as nostalgia for the Habsburg empire, Catholicism or as a German expansionist ideology, simply because it had too many meanings, which include a certain cultural cosmopolitanism. In a region where the nation-state developed later than in North Western Europe, there is some value in re-assessing it in light of the region’s multi-ethno-nationalism. In addition, there is the relevance of the wider appeal in the region for a supranational ideal. Without this the very possibility of Czechoslovakia or Yugoslavia, as a union of states, or the Dual Monarchy of Austria and Hungary would not have been possible. These now vanished confederal states were a feature of the political landscape of Europe in the mid-twentieth century and their disappearance has not been without a certain loss of opportunity to a create multi-national state. It was this sense of the term that the Austro-Marxists sought an alternative to the nation-state in the aftermath of the first world, for they believed that the political structure of the Dual Monarchy could be used to construct a new post-imperial political framework.

The notion of Central Europe/*Mitteleuropa* had considerable appeal to civil society intellectuals (such as Michnik, Konrad, Havel) in Poland, Hungary and Czechoslovakia in the 1980s. Kundera’s famous 1984 essay “The Tragedy of Central Europe”, although written in exile, captured the mood of the period with his notion of a “return to Europe” and thus signalled an anti-communist appeal to the European traditions of the region. In the 1989 discourse on *Mitteleuropa* Russia is the Other. It was a contrast, too, to the western triumphalist narrative of the “end of history” and instead called for the “re-birth of Europe”. In this use of the term, modernity as a societal condition is most evident, for by Europe is signalled the political assertion of the autonomy of civil society against the absolute state and the suppression of individual and collective liberty. Viewed in such terms, *Mitteleuropa* is not just a civilizational milieu, but reflects a model of modernity in which the

conflict between civil society and the state has been central to its identity. It is possibly this post-socialist conception of *Mitteleuropa* that has the most relevance for the present day; it offers a way to re-address the question of the inter-cultural and multi-national legacy of a poly-centric region whose borders have continued to change.

East Central Europe

In recent years the notion of East Central Europe has emerged less as an alternative to the idea of Central Europe than a demarcation within it of a more narrowly defined region [see Arnason 2005a; Arnason and Doyle 2010; Troebst 2003]. Unlike the broader category of Central Europe it does not have the same resonance in terms of an identity and has been mostly used by historians of the region, such as Szücs [1988] and Halecki [1950, 1953], who noted an inner dualism within Central Europe between its western and eastern orientations. Yet a case can be made for its relevance as a distinctive historical heritage. While Central Europe refers to a wider area that includes the German speaking world and much of the Habsburg territories, the notion of East Central Europe pertains specifically to Poland, Hungary, the former Czechoslovakia. The notion should be extended to include Slovenia, which can also be regarded as part of Central Europe's eastern face. However, the core has generally been taken to be Hungary, the Czech lands, and Poland. The notion of East Central Europe in many ways approximates to the non-Austro-German *Mitteleuropa*, and a contrast to what might be more accurately termed West Central Europe. As a region, it is located between the Baltic and the Adriatic, on the one side, and on the other between Russia to the East, the Ottoman Empire to the South East and the various incarnations of the German empires in West. For this reason, it accords most precisely with the idea of "the lands in between". The region is thus to be distinguished from the Ottoman influenced South Eastern Europe and from North Eastern Europe, in the sense of the western Russian speaking world and the Baltic region (see below). Szücs, in his classic essay written in 1981, argued it lay between two areas of expansion: the western zone of expansion and the Russian one to the East [Szücs 1988: 313].

In civilizational terms, East Central Europe is a product of western Christianity, but represents the interface of the Carolingian tradition with Slavic, Hungarian, and eastern influences. Its identity was shaped against the Ottomans to the South East and the Russians to the East. As Arnason [2005a: 392] has argued, its heritage is more intra-civilizational than inter-civilizational, since the dominant influences were variants of Western Christianity. However, the inter-civilizational dimension is also present in view of the older conflict in the region between Western and Eastern Christianity before the final alignment with the western tradition in the ninth century. Before the formation of the Polish, Bohemian and Hungarian kingdoms, the area saw the emergence of the Christian principality of Moravia, destroyed by the Magyar invasion around 900, and later the other Czech kingdom to the west, namely Bohemia. The three kingdoms that consolidated in the region and shaped its identity as a historical region were themselves expansionist. Of the three kingdoms, though all integrated into western Christianity, the Bohemian kingdom was more closely integrated into the western tradition, being part of, and for a time, home to the capital of the Holy Roman Empire. Due to the Hussite movement, it has a good claim to be seen as the beginning of the Reformation, and the conflict between the Hussites and

a Catholic Church attempting to reform itself prefigured the later battle between the Reformation and the Counter-Reformation. There is another sense in which the region can be considered to be an important area of inter-civilizational influences. In the three core areas, Bohemia, Poland and Hungary there has been for a long a large Jewish population that was fully integrated into the social, cultural and economic life of the societies. The Jewish dimension of the region, by far the most important in all of Europe, added to its multi-ethnic diversity. The loss of this after the Shoah represents a major cultural loss for the region and for Europe.

While Hungary and the Czech nation remained relatively intact in their borders over the centuries, the case of Poland is rather more complicated. Its borders have shifted many times in history and, as with much of central Europe, it has had a divided heritage between its eastern and western orientations. Of these it is undoubtedly the western pull that has been decisive and led to the creation by the Jagellonian dynasty of the Polish-Lithuanian kingdom in the sixteenth century. Stretching from the Baltic to the Black Sea, this was a powerful and large multi-national state that was created in 1385 when the Jagellonian dynasty came to the Polish crown, consolidated into a closer union in 1569 and lasted until its demise in 1795 following the partition of Poland. This episode is also an illustration of the involvement of the region in a wider borderland area. The Lithuanian link did not endure, though arguably a case could be made for the inclusion of Lithuania and the Baltic states in the category of East Central Europe. However, their different historical paths and later patterns of state formation and societal modernization put them on a trajectory different from that of Poland, Hungary and the Czech Republic, a region that can be extended to include both Slovakia and Slovenia.

An example of the civilizational current in the region, pan-Slavism was for a time a reflection of a transnational identity that tied the region to a broader trans-region. Although it did not endure, due not least to the diverse Slavic traditions, significant cultural differences between the Russian and Polish Slavophiles, and the different routes that the Slavic peoples had embarked on, it illustrates a departure from the wider Central European region. The eastern versus the western faces of the regions were less strong in the Czech lands and in Hungary, while in Poland the search for a Slavic nativism based on a peasant culture ceased to be significant by the twentieth century and in all parts of the region a pronounced European consciousness was present and, especially in the Czech case, an integral part of its national identity.

From the perspective of modernity, the core countries of East Central Europe can all be seen as within the broader category of European modernity. Their historical experience has been marked by resistance to absolutism. In the early modern period, especially in the Poland and in Bohemia, but also in Hungary, there was considerable resistance to absolutism, in the case of Bohemia resistance to the Habsburgs and in the case of Poland to the Russian empire. Within their territories absolute rule was curbed by traditions of rights and privileges of the nobles that set limits to imperial power without representation and eventually provided the ground on which nationalism would rise. This has been described as a political culture of government by estates and differs from western monarchical and absolutist rule as well as from Muscovite autocracy and Ottoman centralized statehood [Müller 2010: 115]. This tradition gave to the region a political heritage that can be seen as basis of a democratic tradition, albeit a weak one. Unlike, other parts of

what was once called Eastern Europe, such as Romania and Bulgaria, the area shared with the west a similar history based on feudalism and private ownership, though the transition to industrialization took place much later [Berend 2005: 402]. Western influences were stronger than in the areas further east, to the south in the Balkans and to the north where Russia exerted more influence. Despite these similarities, nation-state building since 1919 put the region on a different course from the mainstream North Western and Mediterranean regions, for in this region the problem of linguistic, ethnic and cultural plurality were very great and not easily accommodated into the mono-cultural design of the national state.

In the twentieth century, East Central Europe was massively transformed by the double impact of German fascism from the west and from the east by communism and Soviet occupation. This experience ensured that modernity would take a different form in the region, which also experienced an experiment with state formation. The creation in 1918 of Czechoslovakia can be seen as a variant of modernity that eventually proved too fragile to last and the two nations finally separated in 1992 [Arnason 2005b]. Though it should be noted that in all of the Soviet bloc in central and eastern Europe, it was in the previously more European and western oriented Czechoslovakia that communism received considerable domestic support. Some of the most significant debates on the meaning of democracy and civil society took place in the countries of East Central Europe in the second half of the twentieth century [see Garton Ash 1993]. The assertion of civil society by dissident intellectuals against the totalitarian state has been a significant aspect of European political modernity that had a transformative impact in the region leading to the eventual collapse of Soviet domination.

South Eastern Europe

As a historical region South Eastern Europe presents a number of difficulties of definition, being in part an extension of both Eastern and Central Europe. However, the specificity of the region marks it off from both in very distinctive ways. The region in question concerns the Balkans including Bulgaria, Macedonia, Albania, Greece and Romania. The latter two, especially Greece, are by no means self-evident. The case for the inclusion of Greece within the category of South Eastern Europe is made on the basis of its participation in the Byzantine-Orthodox civilizational background, which has been arguably more significant for its history than its entry to the western world since its independence from the Ottoman Empire in the early nineteenth century. Moreover, in the course of that century Greek culture had a formative impact on the rest of the Balkans. As argued earlier, Greece can also be considered as part of Mediterranean Europe. However, in consideration of the overall historical, civilizational and geopolitical context, Greece can be seen as part of South Eastern Europe, as can Romania. Since Romania was formed in 1859 out of the historical region of Moldova, along with Wallachia, the present state of Moldova can be located with the wider region of South Eastern Europe. As a historical region, South Eastern Europe while not being entirely reducible to the Balkans is unavoidably more or less synonymous with it, thus giving to the area a certain identity.

From a civilizational perspective the region is defined by two orientations. Firstly, the Byzantine and Orthodox heritage has been an important civilizational influence. The entire

Balkan region differs from the other regions of Europe by the Orthodox faith. Orthodoxy, deriving from the Byzantine tradition, has also remained an enduring feature of Bulgaria and Romania [Blokker 2010]. The second civilizational influence is the Ottoman-Islamic heritage. Since the Ottoman conquests of the Bulgarian and Serbian kingdoms, the region underwent a very different history to that of the rest of Europe. Due to the nature of Ottoman rule, Islam was not imposed on the populations of the conquered countries, but Islamic influences were present and in many cases there were conversions to Islam, examples being Albania and Kosovo. More important than Islam was the wider Ottoman influence in the region. In European historiography the area was once referred to as Turkey-in-Europe and was the object of much western, especially British, Prussian and Habsburg, foreign policy making in the nineteenth century [Müller 2001]. In addition to these factors, the Slavic component has been significant, uniting at least linguistically the Croats, Bosnians, Bulgarians, Macedonians, Montenegrins, Serbs, and Slovenes. Yugoslavia – meaning “the land of the Southern Slavs” – derived its name from this civilizational unity. The link between the Slavophile movement and orthodoxy adds an additional layer of weight to the civilizational specificity of the region and has often been regarded as a basis for anti-westernism. Many Bulgarians and Serbs, influenced more by Russian than Greek culture, saw Europe as a distinct cultural form different from the Byzantine legacy of Slavdom and Orthodoxy [Mishkova 2008: 245].

As a geopolitical and civilizational space South Eastern Europe can be seen for much of its history located between the Habsburg and Ottoman Empires. In the case of Bulgaria, the Russian influences were significant, although in this instance to be explained less by the direct impact of Russia than by appropriation by the Bulgarian intelligentsia of Russian culture in order to combat the dominance of Greek cultural superiority in the Balkan region [Mishkova 2008: 242]. In the second half of the twentieth century the area, along with much of central and southern Europe other than Greece, fell under Russian domination. The Russian and Ottoman moments, in particular the latter, shaped the region in ways that mark it off from the rest of Europe. These amount to a civilizational influence and attest to the presence within Europe of neighbouring civilizations, which give to the European heritage its character as a constellation of interacting civilizations.

Europe has been greatly shaped by the seas that surround it. This is especially true of South Eastern Europe. The Black Sea is as important, if not more, than the Mediterranean and the Adriatic seas in the region. Its place and significance in European history has been neglected. The Balkan region is generally seen as a mountainous region – the name Balkan means mountains – and one that is cut off from the rest of Europe. Placing the Black Sea rather than landmasses at the centre of stage gives a rather different view of the region. As Neal Ascherson [1995] has argued in his travel history of the Black Sea, over many centuries the Black Sea united cities and regions in Greece, the Ukraine, Turkey, Bulgaria and Romania. In this perspective the Black Sea is, like the Mediterranean Sea, a zone of interconnections between Europe and its neighbouring regions. The Black Sea, which receives five rivers including the Danube and the Don, has been important in European history since antiquity. The Crimea was one of the most important centres of the trading networks in the Greek world and it was especially important for Classical Athens; it was the site of a major war in the nineteenth century and the location of the Yalta conference, which symbolically represented the post-war division

of Europe between East and West [Ascherson 1995: 10; Feher 1987]. Such a view of South Eastern of Europe would place it in relation to the Caucasus area, in particular linked to Georgia and Armenia. Instead of seeing the area as cut off, as in mainstream Eurocentric accounts, it should be seen as constituting links between the different cities and regions drawn together by the Black Sea. In this view, William McNeill [1964] locates the region as part of a wider Danubian and Pontic European region and constituting what he termed Europe's "Steppe Frontier".

Any discussion of the modernity of the South Eastern of Europe is unavoidably complicated by the perceived view of backwardness with respect to western Europe and a representation of the region in terms of "Balkanism", which Todorova [1997] regards as another kind of Orientalism. Representations of especially the Balkan area as the opposite to the West and as an extension of the Ottoman East have also been reflected in the ways the Balkans have also perceived themselves. Such positions operate on the basis of a distinction of core and periphery where by the periphery is always defined in relation to the modernity and high civilization of the core. This fails to capture the diversity of Europe and its multiple civilizational logics. By reducing the Balkan region to an extension of the Ottoman East, it also fails to understand how a different route to modernity is possible. This eurocentric tendency should not be exaggerated, for it would appear that it was more recent than previously thought [Mishkova 2008]. Larry Wolff [1994], for instance, claimed this hegemonic discourse was part of the eighteenth century Enlightenment, but it may have been a later nineteenth development. As Mishkova [Mishkova 2008: 251] has argued, while the "gaze of the Other" was always a feature of the Balkans, in reality there existed many gazes often in conflict with each other.

North Eastern Europe

Any account of the historical regions of Europe is complicated by the question of what constitutes Eastern Europe or the East of Europe today in light of the absence of any clear lines of demarcation. All such designations are relative – the northern tip of Norway is as geographically east as Istanbul – and generally based on the assumption that the core is the west. The Cold War division of Europe has left a lasting mark on the face of Europe, but in the longer perspective of history the division it created between an East and West needs to be differentiated. However getting entirely rid of the notion of an Eastern Europe is also fraught with difficulties. There is a sense in which as a consequence of the developments that have occurred since 1990 that Eastern Europe should now be projected further to the east and refers to the western regions of the Russian speaking lands. In this view, Eastern Europe refers to Belarus, Kaliningrad, Ukraine, and Moldova.

The approach taken in this paper is to define the eastern component of Europe by a logic that configures the mental map in terms of East Central, South East and a North East. According to this reasoning, Eastern Europe is best seen in terms of three interrelated zones. Of these the latter is the more complicated one; instead of being termed Eastern Europe – or even "far eastern Europe" or some such formulation – the term North Eastern Europe is the more accurate one. The area comprising it includes the Baltic Republics in addition to Kaliningrad, Belarus, Ukraine, and possibly Moldova. While North Western

Europe would then extend inland into the vastness of Ukraine, as a region the area is centrally defined by its relation to the Baltic Sea which gives it its European character as a borderland area of interconnected cities.

These areas are clearly primarily influenced by Russia and were for a long time part of the Soviet Union [Szporluk 1991]. The three Baltic Republics, forcibly incorporated in 1940, have always been part of the wider European area and cities such as Tallinn and Riga were important Hanseatic cities and where German was widely spoken. Unlike other parts of the region, they are also part of western Christianity, Lithuania being predominantly Catholic and also the most northern Catholic nation. Kaliningrad was the former German city and province of Königsberg in East Prussia. Moldavia, which was partially colonized by the Romans, was considerably influenced by Romania, the modern state of which was formed in part of western Moldova. In the case of Moldova, North Western Europe merges into South Western Europe.

Belarus and Ukraine are clearly only partially European and the latter does not entirely fit into the designation North Eastern, which as used in this paper is partly as an alternative to the notion Eastern Europe (which is perhaps a more pertinent in the case of the Ukraine). However, both have strong European civilizational influences. Polish influences in Ukraine and Belarus have been historically strong, and of course Lithuania was part of the Polish-Lithuanian Kingdom. Parts of Poland were incorporated into Belarus after 1945. Western Ukraine has traditionally been regarded as European and was the least Soviet area in the USSR [Szporluk 1991: 475]. Russian and Ukraine historiography has traditionally distinguished both Belarus and the Ukraine from the general course of Russian history and have emphasized its Europeanness [Halecki 1950: 137]. However, there can be little doubt that the Ukraine in general is more closely allied with Russia than with Europe, for Kiev was the common birthplace of both Russian and the Ukraine. The trajectory of Russian history begins with the Kiev Rus before the foundation of Muscovite state which became the successor of the Kievan kingdom. Due to the overlapping and entangled histories of the area, there is then a good case to include these countries in the mapping of the historical regions of Europe.

In sum, in civilizational terms North Eastern Europe has been shaped by the Russian influence and to varying degrees by other civilizational currents. As a historical region it possibly has the weakest identity as a region, given the divisions of its history and the forcible incorporation of its territories into the Soviet Union. The Baltic republics themselves do not have a clearly articulated collective identity as a region; each having quite different histories prior to their incorporation into the Soviet Republic. The model of modernity in the region has been equally fragmented, depending on the degree of Russification. Of the historical regions of Europe it is the one that, with the exception of the Baltic republics, had the weakest civil society tradition and where democratization developed only relatively lately and incompletely. Again, with the exception of the Baltic Republics, where the modern market society was relatively advanced prior to their incorporation into the Soviet Union, virtually all these countries experienced a very late transition to capitalism. As a result the model of modernity that evolved there was shaped more by a feudal legacy – a term to be sure that can be used only with some difficulty in the Russian context – left by German, Nordic and Russian conquerors, and the subsequent rise of Soviet totalitarianism.

Conclusion

The six historical regions discussed in this paper are historically variable and overlapping. They do not simply overlap with each other, but are also closely linked spatially and culturally with areas that lie outside the European region as a whole. The paper has stressed in this regard the formative influence of the east in the west, and the importance of the Russian and Ottoman-Islamic worlds in the making of Europe. This serves in part to correct the older eurocentric view of the making of Europe that tended to see Europe as shaped by itself and to define all its regions in terms of their relation to the North West. In approaching the question of the historical regions of Europe from such an inter-civilizational perspective, it may be possible to avoid an account that sees unity only as possible in face of a common enemy, for as we have seen there was neither one enemy that predominated nor was there a single core that gave to Europe its identity. To the extent to which it is possible to speak of the “idea of Europe”, this must be found in the plurality of its regions, which offer an alternative to accounts of European history in terms of national narratives. The emphasis on a plurality of regions with their own civilizational backgrounds and routes to modernity does not, it must be noted, mean that there is no unity since all these regions interacted with each other and ultimately such interaction made possible the genesis of modernity and the formation of Europe as a world historical region.

References

- Arnason, Johann P. (ed.). [2005a]. East Central European Perspectives. *Special Issue of the European Journal of Social Theory* 8 (4), pp. 387–400.
- Arnason, Johann P. [2005b]. Alternating Modernities: The Case of Czechoslovakia. *European Journal of Social Theory* 8 (4), pp. 435–51.
- Arnason, Johann P. and Doyle, Natalie (eds). [2010]. *Domains and Divisions of European History*. Liverpool: University of Liverpool Press.
- Arnason, Johann P. – Wittrock, Bjorn (eds). [2012]. *Nordic Paths to Modernity*. Oxford: Berghahn Books.
- Ascherson, Neal. [1995]. *Black Sea: The Birth Place of Civilization and Barbarism*. London: Cape.
- Balibar, Étienne. [2003]. *We are the Europeans: Reflections of Transnational Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Berend, Ivan T. [2005]. What is Central and Eastern Europe? *European Journal of Social Theory* 8 (4), pp. 401–16.
- Chambers, Iain. [2008]. *The Mediterranean Crossings: Politics of an Interrupted Modernity*. Durham, NC: Duke University Press.
- Delanty, Gerard. [2003]. The Making of a Post-Western Europe: A Civilizational Analysis. *Thesis Eleven* 72, pp. 8–24.
- Featherstone, Kevin – Kazamias, George (eds). [2001]. *Europeanization and the Southern Periphery*. London: Frank Cass.
- Garton Ash, Timothy. [1993]. *The Magic Lantern: The Revolutions of '89 Witnessed in Warsaw, Berlin, and Prague*. London: Vintage.
- Feher, Ferenc. [1987]. Eastern Europe's Long Revolution against Yalta. *East European Politics and Societies* 2 (1), pp. 1–34.
- Halecki, Oscar. [1950]. *The Limits and Divisions of European History*. New York: Sheed and Ward.
- Halecki, Oscar. [1953]. *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe*. New York: Ronald Press.
- McNeill, William H. [1964]. *Europe's Steppe Frontier*. Chicago: University of Chicago Press.

- Mishkova, Diana. [2008]. Symbolic Geographies and Vision of Identity: A Balkan Perspective. *European Journal of Social Theory* 11 (2), pp. 237–56.
- Müller, Michael. [2010]. Where and When Was (East) Central Europe? In: Arnason, Johann P. – Doyle, Natalie (ed). *Domains and Divisions of European History*. Liverpool: University of Liverpool Press.
- Müller, Michael. [2001]. Southern Europe as a Historical Meso-Region. *European Review of History* 10 (2), pp. 393–408.
- Pace, Michelle. [2004]. *The Politics of Regional Identity: Meddling with the Mediterranean*. London: Routledge.
- Pirenne, Henri. [2001]. *Mohammed and Charlemagne*. London: Dover.
- Polanyi, Karl. [1944]. *The Great Transformation*. New York: Rinehart.
- Szücs, Jenő. [1988]. Three Historical Regions of Europe. In: Keane, J. (ed.) *Civil Society and the State*. London: Verso.
- Szporluk, Roman. [1991]. The Soviet West – or Far Eastern Europe? *East European Politics & Societies* 5 (3), pp. 466–82.
- Todorova, Maria. [1997]. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Vidmar-Horvat, Ksenija. – Delanty, Gerard. [2005]. Mitteleuropa and the European Heritage. *European Journal of Social Theory* 11 (2), pp. 203–18.
- Wolff, Larry. [1994]. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Gerard Delanty is Professor of Sociology and Social & Political Thought, University of Sussex, UK. His most recent publications are Community (2nd edition) Routledge, 2010, The Cosmopolitan Imagination: The Renewal of Critical Social Theory, Cambridge University Press, 2009. He has edited (with Stephen P Turner) The International Handbook of Contemporary Social and Political Theory, Routledge 2011 and the Handbook of Cosmopolitan Studies, Routledge 2012. Recent journal articles have appeared in the British Journal of Sociology (2011), The Irish Journal of Sociology (2010), The Sociological Review (2012).

Společné vývojové tendence střeoevropského regionu jako předmět historické sociologie

STANISLAV HOLUBEC *

Common Developmental Tendencies of the Central European Region as an Object of Historical Sociology

Abstract: The article deals with the idea of Central Europe and aims to identify common developmental tendencies of the region in the medieval period and early modern age. The author emphasizes the advantages of the comparative approach primarily in the case of the medieval and early modern Polish, Czech and Hungarian states. Alongside common developmental tendencies the author emphasizes also important differences which cast doubt on the very idea of Central Europe.

Key words: Central Europe, developmental tendencies, medieval period, comparative approach, historical sociology.

Úvod

V následujícím textu se pokusím poukázat na některé společné trendy a zároveň odlišnosti ve vývoji středověkého a raně novověkého českého, polského a uherského státu a budu se snažit zodpovědět otázku, je-li prostor definovaný těmito státními celky užitečnou kategorií pro historickou sociologii právě při zkoumání evropského středověku a raného novověku. Vývojových podobností regionu nazývaného běžně střední nebo středovýchodní Evropou si zvláště po roce 1945 povšimla celá řada historiků, zejména těch pocházejících z této oblasti, a v minulých desetiletích vzniklo na toto téma několik pozoruhodných prací. Naopak západní historická sociologie tento region jako jednotku analýzy opomíjela. Její klasikové se obvykle zabývali západem Evropy definovaným v hranicích studené války a Východ ponechávali stranou (Norbert Elias [1939], Charles Tilly [1992], nověji třeba Michael Mann [1986]), nebo stavěli do protikladu západní a východní Evropu (Immanuel Wallerstein [1974], Perry Anderson [1974]). Pojem střední Evropa nepoužívá ani Stein Rokkan ve svých významných studiích ze 70. let, ačkoli jinak věnuje nám analyzovaným státům ve svých studiích dostatečnou pozornost, neboť jsou součástí hlavní oblasti jeho zájmů, totiž „evropských periferií“.

V úvodní části stručně zmíníme vznik a vývoj pojmu střední či středovýchodní Evropa. Historická kategorie evropského středu se objevuje na konci 18. století, pravděpodobně nejprve u Johanna Gottfrieda Herdera, pro kterého je střed kontinentu ideálem ležícím mezi asijským despotismem a západním kramářstvím. Po Vídeňském kongresu byl pojem středu Evropy používán Metternichem jako synonymum podunajské monarchie. Postupně o střední Evropě začínali hovořit příznivci německo-rakouského spojení, jako např.

* PhDr. Stanislav Holubec, Ph.D. Imre Kertesz Kolleg, Friedrich Schiller Universität Jena, Leutragraben 1, Jena (SRN) 07743. E-mail: stanislav.holubec@uni-jena.de

Constantin Franz v 60. letech 19. století, který ji chtěl rozšířit o neruské slovanské národy a vytvořit tak protiváhu Francie a Ruska. V češtině byl pojem zachycen během druhé poloviny 19. století jako zeměpisná kategorie a na počátku 20. století již pojem *Central Europe* existuje i v angličtině. Svou popularitu jako politický koncept však tato kategorie získala až v práci Friedricha Neumana *Mitteleuropa* [1915], obhajující svazek Německa a Rakouska a východní expanzi, která měla být ovšem spíše liberálním než militaristickým expansionismem a měla pamatovat na práva malých středoevropských národů. I v meziválečném období existovaly četné diskuse o hospodářském a politickém spojení malých států střední Evropy, například tzv. Hodžův plán ze 30. let, z tohoto teritoria bývalo naopak tehdy vyčleňováno Německo. Na dosavadní vývoj navázal počátkem 50. let 20. století Oskar Halecki, který použil pojmy středozápadní a středovýchodní Evropa pro Čechy, Polsko a Uhry [blíže viz Hloušek 2003]. Tento region se odlišuje od Evropy východní hlavně katolicismem a od Evropy středozápadní svou multietnicitou, v raném novověku stavovskou společností a nevolnictvím. Daná oblast se stala součástí centralizačních snah tří impérií – rakouského, pruského a ruského, a po rozpadu zmíněných impérií v roce 1918 zde vznikly menší nástupnické státy a region se posléze stal obětí jak nacistické, tak bolševické expanze. Zatímco pojem středozápadní Evropa, používaný Haleckým pro bývalou Svatou říši římskou, se neuchytil, pojem středovýchodní Evropa se prosadil zejména v německy mluvících oblastech a v Polsku. V německém myšlení umožňoval být středem a zároveň nemít za sousedy hned východní Evropu, v Polsku se zase úspěšně uchýtil, neboť nabízel možnost do jednoho regionu zahrnovat s Polskem v hranicích z roku 1945 také jeho bývalá, nyní ztracená východní území.

Z autorů druhé poloviny 20. století reflektujících pojem střední nebo středovýchodní Evropa jako prostorové vymezení své analýzy dlužno zmínit alespoň Františka Dvorníka a jeho monografii *Zrod střední a východní Evropy* [anglicky 1948, česky až 1999], esejistickou práci Jenő Szüce *Tři historické regiony Evropy* [anglicky 1983, slovensky 2001] a knihu Piotra S. Wandycze *Střední Evropa v dějinách* [anglicky 1992, česky 1998], jejíž původní anglický název hovoří o středovýchodní Evropě. Tato práce srovnává tisíc let dějin českého, polského a uherského království především z polské a maďarské perspektivy. V nedávné době se v českém prostředí o podobnou syntézu pro 19. a 20. století pokusil Jan Křen svou publikací *Dvě století střední Evropy* [2005], přitom Křen do své analýzy vedle Čech, Polska a Maďarska zahrnuje též Rakousko a Slovinsko. Střední Evropa je mu zřetelně prostorem bývalé podunajské monarchie s pozicí Čech zhruba uprostřed tohoto celku. Pozoruhodným pokusem z poslední doby se stala práce Jaroslava Millera *Uzavřená společnost a její nepřátelé: město středovýchodní Evropy (1500–1700)* z roku 2006, kde autor tento region ztotožňuje s polským, českým a uherským státem a používá v Čechách málo oblíbený pojem středovýchodní Evropa, ačkoli zároveň zdůrazňuje, že pro něj není „homogenním teritoriím, ale spíše shlukem regionů se svébytným politickým, hospodářským, kulturním a sociálním klimatem“ [Miller 2006: 333].

Jak tedy dosvědčují tituly prací zmíněných autorů, region bývá někdy označován jako *středovýchodní* a někdy *střední* Evropa. Pojem „středovýchodní Evropa“ přitom nebývá v Čechách příliš používán a převažuje v německém prostředí (*Ostmitteleuropa*), odkud se dostal i do anglosaského diskurzu (*East-Central Europe*). V českém diskurzu jednoznačně převažuje pojem střední Evropa, do kterého bývá ovšem někdy zahrnováno též Německo nebo Rakousko. Podle výzkumu veřejného mínění z roku 1996 čeští respondenti zařazovali

do střední Evropy následující země: ČR 92 %, Slovensko 73 %, Polsko 72 %, Maďarsko 71 %, Rakousko 70 %, Německo 55 %, Švýcarsko 20 %, Bulharsko 10 %, Rumunsko 10 %, Francie 9 %, Ukrajina 6 %, Itálie 5 %, Rusko 5 %. [viz *Kdo... 1996*] Pojem „střední Evropa“ je naopak v Německu spjat s imperialistickou koncepcí Friedricha Naumanna z roku 1915 tedy coby prostor, v němž má dominovat právě Německo. Jak ukázali Janowski, Iordachi a Trencséniyi, s podobným chápáním pojmu středovýchodní Evropa se setkáme v polských pracích a v tomto kontextu do něj bývají zahrnovány kromě Křenem vyjmenovaných států také Litva, západní Bělorusko a západní Ukrajina. Podle těchto autorů převažuje v maďarském, stejně tak jako českém prostředí pojem střední Evropa, ale na druhou stranu zde panuje tendence zařazovat do této kategorie Sedmihradsko, Vojvodinu či Chorvatsko [*Janowski, Iordachi, Trencséniyi 2005*]. Obecně tak platí bonmot T. G. Ashe „řekni mi svou definici střední Evropy a já ti řeknu, odkud jsi“ [*cit. dle Trávníček 2009: 7*]. Přehledné a analytické použití tohoto pojmu tedy v konečném důsledku problematizují nejasné hranice jím stanoveného regionu. Používat pojmy „střední“ nebo „středovýchodní Evropa“ pro středověk nebo raný novověk je ale ještě problematičtější, a to z důvodu, že tehdy tyto pojmy ještě vůbec neexistovaly. Vzhledem k celkové nejednoznačnosti tohoto termínu hovořím proto na následujících stránkách raději o společných vývojových tendencích či odlišnostech v rámci českého, uherského a polského státu.

Stalo se zřejmou skutečností, že diskuse o centrech a periferiích, respektive o nerovnoměrném rozvoji v dějinách střední Evropy jsou dnes poněkud zapomenuty pod vlivem postmoderny a kulturalistického obratu, ačkoli v 80. letech byly velmi živé díky výskytu celé řady historicko-sociologických prací s ambicí nastolit nové vyprávění o minulosti nadstátních územních celků. Střední Evropa tehdy byla zároveň široce diskutována v disidentických kruzích jako společné dědictví států utlačovaných sovětskou mocí, o které je možné se opřít v pokusu o vymanění se z vlivu Moskvy. Poté, konkrétně v 90. letech diskuse ustaly a ze střední Evropy se stal v nejlepším případě předmět dějin diskurzů nebo dějin pojmů (viz výše zmíněná studie Janowskiho a kol.). Teprve tendence posledních let svědčící snad o jisté obnově zájmu o historickou sociologii především v českém prostředí společně s objevováním krizových jevů společných všem postkomunistickým zemím a provázených v zahraničí zájmem o *global history* nebo dějiny transnacionálního rozšiřování různých kulturních a společenských fenoménů nás vedou k domněnce, že by snad bylo vhodné pokusit se tuto diskusi o společných osudech našeho regionu oživit. Pokud by se tedy této studii podařilo změnit se v takovouto výzvu, mohli bychom považovat její cíl za více než naplněný.

Společné vývojové tendence

Z hlediska celoevropského srovnávání posuzuje společně Polsko, Čechy a Uhry Stein Rokkan. Tento norský autor přitom pokládá za určující pro vývoj českého, polského a uherského státu ve středověku a raném novověku hned několik faktorů, mezi nimiž první místo zaujímá geografie. Všechny tři země totiž přiřazuje k vnitrozemské zóně Evropy vzdálené od námořních cest. Druhý faktor podle něj představuje tradice římské státnosti. Český a polský stát leží mimo hranice bývalé Římské říše, zatímco uherský stát na jejich hranicích, ovšem populační změny zde byly tak hluboké, že zde nebylo možné na rozdíl od jiných území římské říše udržet jakoukoliv kontinuitu. Třetí faktor tvoří blízkost k evropskému

„městskému pásu“ existujícímu od 12. století mezi severní Itálií a Nizozemím, již proto Rokkan správně nachází malou v Polsku a Uhrách a větší v Čechách. Především však podle Rokkannových závěrů spočívají mnohé problémy těchto států ve skutečnosti, že základním dějinným východiskem příslušných území je jejich periferní postavení, tedy že představují území trpící nedostatkem lidských, ekonomických, vojenských a kulturních zdrojů a že ve vnitrozemí kontinentu bylo navíc velmi obtížné zformovat silnou velmoc, neboť by byla stále ohrožena expanzí z okrajů [cit. *dle Hloušek, Kopeček 2004: 16–23*].

Během nejrůznějších diskuzí historiků a sociologů v 80. a 90. letech o procesu modernizace i problematice světového systému bylo nejčastěji zmiňováno několik základních společných vývojových tendencí či rysů zkoumaného regionu od raného středověku, které se pokusím v následujícím textu přiblížit.

První společnou vývojovou tendencí, jak ji dobře známe z literatury, je společná christianizace regionu během 9.–10. století západní variantou křesťanství, přičemž samotná christianizace byla oproti západu a jihu Evropy opožděná, takže christianizací zde nevznikají státy vedené domácí aristokracií. Region tedy nesdílel osud Polabských Slovanů nebo obyvatel Pobaltí, kde vznikly státní struktury jako nástroje německých kolonizátorů, z kolonizátorů se následně utvořila vládnoucí vrstva a christianizace zde byla spojena s germanizací místního obyvatelstva. Region však nesdílel ani osud Balkánu nebo východní Evropy christianizované z Byzantské říše. Byzantská misie se sice pokoušela sem proniknout, jak vidíme na příkladu Velké Moravy nebo byzantského vlivu v počátcích uherského státu, blízkost center západního křesťanství ale nedávala této misii naději na úspěch. Pouze Uhry mohly pomocí hrozby byzantskou kartou získat ve svých počátcích od Říma značná privilegia. Z hlediska časového vzniku všech tří států patří ustavení Polska a Uher do doby poněkud pozdější než vznik západněji ležícího českého knížectví: pokud vezmeme za symbolické datum vzniku státu pokřtění zdejších panovníků, spadá tento okamžik v českém případě již do roku 872, zatímco v případě polského Měška do roku 966 a uherského Gejzy až do 70. let 10. století.

Proces utváření nezávislých států proběhl nejúspěšněji počátkem 11. století v Uhrách a Polsku, zatímco suverenita českého státu byla v raném středověku jen částečná, neboť byl donucen již v 10. století vstoupit do svazku s německou říší, která také v českých zemích po následující dvě století velmi aktivně mocensky zasahovala. Ačkoli se za prvních Přemyslovců, zejména Boleslava I., zdálo, že bude český stát vyrovnaným partnerem poněkud později se formujícího Maďarska a Polska, jeho hluboká krize z počátku 10. století, způsobená nástupem těchto dvou velmocí stejně jako tlakem z německé říše, jej na další dvě století odsunula v rámci regionu do druhořadé pozice. Maďarsko a Polsko získaly královský titul v letech 1000, respektive 1025, ačkoli pouze v Uhrách přetrvala královská tradice bez přerušení také v 11. a 12. století, zatímco Čechy získaly korunu v dědičné formě až v roce 1212. (V Polsku byl dědičný královský úřad obnoven na konci 13. století.) Polsko a Uhry byly sídlem arcibiskupství v roce 1000, zatímco české země až v roce 1344. České země byly součástí Svaté říše římské, zatímco Polsko a Maďarsko byly daleko volněji podřízeny přímo papežskému stolci. Na druhé straně měly české země nezávislejší postavení než většina ostatních říšských území. Na rozdíl od většiny území německé říše totiž na českém území neležela říšská léna, takže nebyl zpochybňován nárok přemyslovské dynastie na zdejší vládu a německý císař nekonal po českém území své inspekční cesty a pouze potvrzoval nové panovníky v úřadu.

Příčiny slabšího mezinárodního postavení českého státu lze spatřovat v méně příznivé geopolitické situaci. Polsko a Maďarsko dokázaly zřetelně využít relativní odlehlosti od gravitačního centra středověké německé říše a zároveň mohly rozvinout snadnou expanzi východním směrem. Východní expanze se dařila českému státu pouze za Boleslava I., kdy úspěšně pronikal do Haliče mezi zájmy dosud nepřilíši silného Polska a Maďarska. Objevení se nových mocností na jihu a severu Boleslavovy domény, stejně tak jako ona první raně středověká krize a stagnace českého státu v 11. a 12. století jakoukoli východní expanzi znemožňovala. Menší geografický rozsah českých zemí a zároveň ztížená možnost územní expanze naopak vedly k tomu, že se panovnická moc během 11. a 12. století územní expanzí nevyčerpávala a mohla vytvořit dostatečně centralizovaný a efektivní středověký stát menšího rozsahu.

K raně středověké krizi došlo nejen v českém státě, ale i v Polsku po roce 1025, kde se podobně jako český stát Boleslava I. polský stát Boleslava I. Chrabrého rozpadl krátce po jeho smrti. Na rozdíl od státu českého, který se konsolidoval za Oldřicha a Břetislava jako území v územním rozsahu zhruba dnešní ČR a v této velikosti setrval až do poloviny 13. století, se polský stát podařilo za Kazimíra I. obnovit téměř ve velikosti z doby Boleslava I., nicméně pouze jako velmi volný svazek jednotlivých knížecích údělů, jenž dokonce rezignoval na královskou korunu. Úpadek významu země je patrný na skutečnosti, že císař Friedrich Barbarossa po synodě v Pavii roku 1160 vyslal poselstva s jejími výsledky ke španělskému, anglickému, francouzskému, dánskému, českému a uherskému králi, ale nikoli k panovníku polskému [Bartlett 2009: 22]. Zmínění Čech mezi předními evropskými monarchiemi je však možno přičíst spíš jejich začlenění do Německé říše, než případnému celoevropskému významu. Německý císař Barbarossa měl zkrátka zájem na tom, aby byl jeho první spojenec v říši dobře informován. Nepřítomnost blízkých mocenských center ovšem na rozdíl od státu českého nevytvářela nebezpečí trvalého podrobení polských území jednomu z těchto mocenských center. Polská státnost tak přežívala i přes rozdrobenost země a jistou centralizaci polského státu se podařilo obnovit až počátkem 14. století. Naopak Maďarsko tuto raně středověkou krizi po smrti úspěšného zakladatele Štěpána I. (997–1038) prakticky nepoznalo a země si zachovala svou relativní centralizaci. Důvodem byla patrně odlišná sociální struktura třídy maďarských feudálů, kteří od počátku pocházeli z vojenské aristokracie kočovného kmene Maďarů, a byli tak daleko silněji spjati s panovníkem, na rozdíl od Polska, kde zdejší feudální struktura více odpovídala starým místním vladyckým rodům, a vytvářela tak větší nebezpečí rozdrobenosti. Svou roli možná sehrál i stepní charakter uherské nížiny, umožňující rychlé přesuny uherského jezdeckta, čímž bylo zabráněno odstředivým tendencím. Územní expanze Uher pokračovala rovněž na konci 11. století za Štěpánova nástupce Ladislava, který pro svou zemi vybojoval hranice existující (s výjimkou osmanské invaze) až do roku 1918. Nicméně ani Uhrám a Čechám se nevyhnulo postupné posilování mocenských pozic šlechty a oslabování centrální moci ve 13. století. Krize uherského středověkého státu se dostavila teprve ve 13. století s invází Mongolů, která zpusťovala zemi v podobném rozsahu, jakou představovala pro západní Evropu morová nákaza v polovině 14. století. Také tuto krizi se ale podařilo Uhrám poměrně rychle překonat a země se mohla začlenit do zlatého věku středoevropských monarchií ve 14. století (někdy se v této souvislosti hovoří o tzv. druhém založení Uher). Jak uvádí Davis, mongolská invaze naopak napomohla expanzi polského státu, neboť oslabilu Kyjevskou Rus natolik, že sem mohlo Polsko ve 14. století

snadno expandovat [Davis 2003: 269]. Polské Slezsko bylo nicméně mongolskou invazí poničeno taktéž.

Druhým společným rysem, respektive procesem doprovázejícím v celém regionu christianizaci byla německá kolonizace. Ta probíhala na rozdíl od christianizace pomaleji a pochopitelně v menším geografickém rozsahu. Německá kolonizace a germanizace místního obyvatelstva se přitom objevuje ve dvou formách: v blízkosti německého území docházelo k posouvání jazykové hranice a v odlehlejších územích k vytváření německých jazykových ostrovů (především v Maďarsku, Rumunsku a na Slovensku). Germanizace neúspěšněji probíhala podél hlavních komunikačních cest, tedy Podunajím, kde se během 11. století setkala německé a maďarské osídlení u Vídně, tj. mezi Labem a Odrou, a také do Slezska, kde německé osídlení dorazilo během 14. století až k Opoli, a konečně podél Baltického moře, kde německé osídlení dosáhlo v téže době Královce. Příčinou německé kolonizace bylo relativní přelidnění v původní vlasti a zároveň možnost sociálního vzestupu v novém domově, neboť půda na východě byla považována za velmi úrodnou. Jak napsal brémský biskup: „Slované jsou sice odporní lidé, ale jejich zem je bohatá na med, obilí i ptactvo, že jí není rovné. Jděte na východ. Tam spasíte svou duši a zároveň získáte nejlepší půdu k životu“ [cit. dle Cipolla 1994: 185]. Obzvláště dynamickým obdobím německé kolonizace se stalo 13. století, během nějž se začala významněji projevovala zakládáním měst, poté se však posouvání jazykové hranice zpomalilo. Dvě území byla navíc vůči německé expanzi rezistentní, patrně pro svou obtížnější přístupnost a menší zajímavost, protože ležela mimo hlavní obchodní cesty: české země a odlehlé centrální Polsko mezi Vartou a Vislou. Právě české západní hranice jsou případem nejpomalejšího posunu jazykové hranice, která se zde posunula mezi léty 700, odkdy se datuje počátek germánské kolonizace, do roku 1400, kdy byla v zásadě ukončena, jen o několik desítek kilometrů. Německá kolonizace nemá co se jejího rozsahu i kulturního významu týče srovnání s kolonizací jiných etnik ve zkoumaném regionu – Poláků na východ nebo Maďarů v rámci velkých Uher či Řeků na Balkáně.

Jak již bylo řečeno, německá kolonizace znamenala zakládání vesnic i měst. Během 13. a 14. století se tak v námi zkoumaném regionu utvořila relativně hustá městská síť, která byla ovšem značně heterogenní co do hustoty a velikosti sídel. Tak třeba tehdejší česká města by bylo možné přirovnat k městům saským a bavorským, zatímco městská síť Polska směrem na východ nebo v okrajových oblastech Uher byla zakládána poněkud později, ve východních oblastech zkoumaného regionu ztrácela na hustotě a přecházela v řídké osídlenou a pastevecko-zemědělskou krajinu. Kolem roku 1400 bylo v Uhrách jen dvacet hrozených královských měst [Kontler 2001: 92], v Čechách a na Moravě jich byly v té době čtyři desítky a dalších devadesát opevněných měst a městeček patřilo šlechtě. Svou hustotou a velikostí ale v 14. a 15. století překonávala česká, polská i uherská síť měst urbanizaci britských ostrovů (s výjimkou jihu) či Švédska a Norska [Andrén 1994], o Balkánu nebo oblastech Ruska nemluvě. Na rozdíl od německých, italských a francouzských oblastí byla ale města našeho regionu malá a nepředstavovala přirozená centra rurálních oblastí, takže zde nemohly vzniknout politicky významné městské svazy [Klusáková 1996: 117–119, cit. dle Hloušek, Kopeček 2004: 16–23]. Ve srovnání s mnoha zeměmi jižní a západní Evropy rovněž v našem regionu neexistoval protiklad mezi vyspělými pobřežními městy a méně rozvinutými vnitrozemskými oblastmi. Podle Jaroslava Millera dokonce „teorie o městech jako ostrůvcích kapitalismu ve feudálním moři byla v prostoru středovýchodní Evropy

v ještě zjevnějším rozporu s dobovou realitou než v kontextu Evropy západní“ [Miller 2006: 327]. Středoevropská města pro něj tedy nepředstavují ostrůvky modernity, nýbrž právě naopak brzdu změn. Podle řady autorů pak bylo omezování moci měšťanstva panovníkem a šlechtou a úpadek měst v regionu v 16. a 17. století předzvěstí úpadku celé oblasti.

Třetím společným rysem regionu je oproti západní Evropě opožděný vrcholně středověký vzestup ve 14. století, který se stal obzvláště viditelný díky tomu, že region byl relativně ušetřen morové nákazy v polovině 14. století, jež zdecimovala západoevropské obyvatelstvo.¹ Dynamický rozvoj regionu ale můžeme nacházet již ve 13. století, kdy dochází k masovému zakládání měst v Čechách a na Moravě, ve Slezsku, v západních Uhrách a na Slovensku, podobně jako v Malopolsku a v okolí Gdaňsku. Ve 14. století nacházíme jak v Polsku, tak v Uhrách a v českých zemích (ve 14. století) příklady slavných panovníků, pod jejichž vládou se země kulturně i ekonomicky rychle rozvíjely a zároveň zvětšovaly svůj územní rozsah. Polský stát Kazimíra Velikého (vládl 1333–1370) prováděl úspěšnou územní expanzi východním a severním směrem a na svém vrcholu dosáhl okolo 2,5 milionu obyvatel. Též český Karel IV. (1346–1378) zvětšil své území severním a západním směrem a jeho državy mohly mít 5 milionů obyvatel (Čechy, Morava, Slezsko, Lužice, Braniborsko, Horní Falc). Uherský Ludvík Veliký (1342–1382) rozšířil svou sféru vlivu do Dalmácie a na Balkán a počet obyvatel Uher mohl za jeho vlády dosáhnout 3 milionů.² Podobně jako Karel IV. založil Ludvík Veliký první maďarskou univerzitu v Pécsi (1367) a Kazimír Veliký univerzitu v Krakově (1364), takže se někdy ve vztahu k tomuto regionu hovoří o druhé vlně zakládání středověkých univerzit. Ludvíku Velikému se dokonce podobně jako českému Václavu II. podařilo v letech 1370–1382 sjednotit pod svou vládou Polsko a Uhry. Opakované neúspěšné pokusy toto území sjednotit přitom ukazují na jeho velkou heterogenitu a zároveň na slabost jednotlivých zemí, které ani na vrcholu své moci nebyly schopné stát se trvalým centrem regionu. I přes tuto vrcholně středověkou konjunkturu zůstala většina našeho regionu ve skupině méně rozvinutých oblastí Evropy, jak argumentuje např. Nolte [1993]. Velmi dobrým důkazem tohoto stavu jsou počty biskupství, kardinálů a kanonizovaných světců ve srovnání se západem Evropy. Přestože zde mohlo ve druhé polovině 14. století žít asi 15 % populace západního křesťanstva, nacházelo se zde jenom 7,2 % biskupství a region měl buď slabé, nebo vůbec žádné zastoupení mezi kardinály a ani jeden světec kanonizovaný papežem v letech 1305–1431 nepocházel z této části Evropy [Šmahel 1995: 75–76]. Nolte pro to samé období uvádí, že za stejně velký pozemek musely biskupství Francie a Itálie platit papežské kurii 1000 zlatých, kurie španělské, východoněmecké či české 100–199 zlatých a maďarské či polské méně než 100 zlatých, což ukazuje, jak si byla kurie vědoma, že stejně velká území mají v různých zemích různé výnosy [Nolte 1997: 40].

¹ Zaostalost regionu vůči západu a jihu středověké Evropy ovšem nic neříká o životní úrovni dolní většiny obyvatel v raném a vrcholném středověku. Ta mohla být podle Kontlera dokonce vyšší než v západní Evropě, neboť země s malou hustotou obyvatel netrpěly tak často hladomorem jako hustě osídlená území. V méně hustě osídlených oblastech také bylo možné se výrazněji orientovat na chov dobytka a rybolov, což byla odvětví ne tolik závislá na rozmarech počasí jako obdělávání půdy, a tím se snižovalo riziko hladomoru [Kontler 2001: 58].

² Počet obyvatel nehrál ovšem ve středověku příliš velkou roli v případě, že šlo o populaci obývající velmi řídké osídlené území. Základem moci středověkých panovníků byla spíše velká města generující bohatství, doly na drahé kovy nebo území, z něhož šlo efektivně mobilizovat vojenskou zemskou hotovost. Z tohoto důvodu se středověké státy ani nepokoušely o odhad počtu vlastních obyvatel, natož o nějakou formu sčítání lidu.

Na rozdíl od českých zemí nenastala v Polsku ani Maďarsku podobná společenská krize podobná posledním letům vlády Václava IV., ústících do husitských válek, které prohloubily existující ekonomické i kulturní zpoždění českých zemí za západem Evropy o několik dalších desetiletí (ačkoli zároveň představovala česká reformace významný příspěvek evropské kultuře). Společenský úpadek v Uhrách nastal v mírné podobě po smrti Matyáše Korvína a naplno propuká teprve v souvislosti s osmanskou expanzí po roce 1526. V Polsku pak dochází k úpadku až na konci 16. století, přičemž diskuse historiků ukazují na celou řadu příčin tehdejšího polského úpadku. Okolnosti a zdroje společenské krize 15. století v Čechách byly obzvláště v minulosti předmětem širokých diskusí historiků a obvykle v nich bylo poukazováno na specifika společenské struktury českého království tak, jak byla ustavena během 14. století. Toto sociální rozvrstvení v sobě obsahovalo značný krizový potenciál, neboť se vyznačovalo příliš rozsáhlým církevním majetkem, přesměřil početnou nižší šlechtou a řadovým kněžstvem nacházejícím obtížně své uplatnění, nehledě na zhoršující se podmínky tzv. městské chudiny. František Šmahel mluví v této souvislosti o příliš rychlém vyrovnávání úrovně rozvoje českých zemí se západem Evropy, „přičemž dynamika tohoto procesu však nejednou překonávala míru únosnosti, zvláště když některé vnější podněty (schizma, změny na římském stolci apod.) přinášely na pořad dne nové problémy“ [Šmahel 1995: 157]. Celému procesu podle něj dodával další dynamiku multietnický (česko-německý) charakter českých měst spojený s dominancí německého měšťanstva a aspiracemi nižšího měšťanstva českého. Z husitských válek vyšla jako vítěz nižší i vyšší šlechta a jejich poraženými se staly církve a královská koruna. České země se začaly více podobat Polsku a Uhrám, neboť došlo k vytvoření stavovského státu se slabou panovnickou mocí.

Polsko se na rozdíl od českých zemí úspěšně rozvíjelo i po smrti Kazimíra Velikého. Polsko-litevská unie, která z něj učinila stát největšího územního rozsahu v katolické Evropě, byla ustavena roku 1385. Země dosahovala i po celé 15. století dalších územních zisků na úkor řádu Německých rytířů a Zlaté Hordy a Krakovská univerzita převzala mnohé z mezinárodního věhlasu Univerzity Karlovy, která kvůli husitským válkám upadla do bezvýznamnosti. V 15. století zde studovaly tisíce zahraničních studentů [Samsonowicz 1997: 114] a Polsko zažívalo až do počátku 17. století intenzivní populační růst, zatímco v Čechách došlo v souvislosti s husitskými válkami k populačnímu poklesu stejně jako v Uhrách od roku 1526, v tomto případě v souvislosti s osmanskou invazí. Také Uhry prožívaly v 15. století kulturní a hospodářský vzestup, který kulminoval zvláště za Matyáše Korvína (1458–1490). Tento panovník chtěl kromě českého královského titulu získat též římský trůn a za tímto účelem přesídlil roku 1485 do Vídně, odkud vyhnal římského císaře Friedricha, ale zemřel zde dřív, konkrétně v roce 1490, než se mu tento plán povedlo uskutečnit. Pokud Matyáše Korvína vytvořit středoevropskou monarchii se sídlem ve Vídni tak pouze předznamenal budoucí úsilí Habsburků.

Z hlediska vývoje hospodářství je zřejmé, že ačkoli se Uhry a Polsko vyhnuly českému kolapsu v 15. století, jejich hospodářská úroveň nikdy nedosáhla úrovně české. Třebaže existovaly v Uhrách i v Polsku oblasti s výraznou mírou hospodářského rozvoje a velkou hustotou obyvatel (západní Uhry, Němci osídlená území Slovenska a Sedmihradsko, Malopolsko, pobřeží Baltického moře), nemohly se tyto srovnávat s českými zeměmi, které, ačkoliv ležely daleko od mořského pobřeží, kde se především odehrával hospodářský život středověku, profitovaly z velkých zásob stříbra a z blízkosti hustě osídleného území

Německa. Zvláště se to týkalo oné středověké protokapitalistické enklávy mezi Augšpurkem a Norimberkem [Křen 2005: 51], která za sebou do značné míry táhla okolní regiony. Bohatství drahých kovů nebylo ale jen českým specifickým, podle Kontlera zaujaly Uhry ve 14. století pozici největšího producenta zlata v Evropě [Kontler 2001: 76]. Praha byla od 13. do 16. století největším městem regionu, jemuž mohl v 15. století v souvislosti se vzestupem baltického obchodu konkurovat pouze Gdaňsk, který měl okolo roku 1450 30 tisíc [Adamczyk 2001: 112] a na konci 16. století již 50 tisíc obyvatel [Kochanowicz 1989: 111]. Naproti tomu například Krakov ani Budín se Praze nemohly svou velikostí rovnat. Na druhou stranu byly ovšem Čechy a Morava ve vrcholném středověku poněkud zaostalejší, nežli poblíž ležící Bavorsko, Sasko i Slezsko, jak nám napoví srovnání velikosti městských center nebo kvality umělecké produkce. Taktéž síť měst byla v Čechách rozvířenější než v Uhrách a Polsku, byť zase zaostávala za městy německými.

Čtvrtým společným rysem regionu bylo prosazování reformace v 15. století, a naopak nástup katolické protireformace ve století sedmáctém, která v tomto regionu nakonec převládala. Čechy a Morava představují v tomto bodu nejradikálnější případ: reformace se zde uplatnila jako první a také získala většinu společnosti na svou stranu, během 16. století ale ztratila svou dynamiku a stala se obětí centralizace katolické absolutistické monarchie. České a moravské obyvatelstvo bylo na rozdíl od Polska a Uher po roce 1621 zcela přinuceno konvertovat ke katolictví.³ V Uhrách uspěla reformace rovněž ve velkém rozsahu, ovšem později a v importované podobě, především ke kalvinství se v 16. století hlásilo až 80 % obyvatel země [Kontler 2001: 136]. Mimořádnému nástupu reformace v Uhrách patrně napomohl i kolaps katolického státu pod osmanským tlakem, a pokud jde o Polsko, reformace se uplatnila jen v malém rozsahu. V obou zemích se protestantství (luteránství a kalvinismus) šířilo především díky početným německým menšinám ve městech, které ji přejímaly ze západu. Podobně jako v Čechách po Bílé hoře se také v Maďarsku prosazovala habsburská protireformace, ale nebyla zde zdaleka tak úspěšná. Habsburský stát nebyl totiž v 17. století schopen simultánně bojovat proti Turkům a uherským protestantům, a zároveň protestanti soustředění především v odlehlém Sedmihradsku neohrožovali přímo jeho existenci, na rozdíl od pro vídeňské Habsburky strategicky významných českých zemí. Třetina maďarského etnika tak zůstala protestantská až do 20. století. Polsko se vyznačovalo v 15.–16. století náboženskou svobodou patrně danou skutečností, že protestantství zde zůstalo relativně malou menšinou podobně jako další náboženské kultury – židovství, pravosláví, uniatství (vzniklé v roce 1596), a dokonce islám a přitom však chyběly dostatečně silné státní orgány schopné prosadit náboženskou centralizaci společně s centralizací politickou. Z tohoto důvodu dochází i k významné emigraci židovské populace do Polska v 16. století a území Polska a západní Ukrajiny se tak stala do 20. století regiony s nejvyšším podílem Židů na počet obyvatel v Evropě. Teprve války proti protestantskému Švédsku a pravoslavnému Rusku během 17. století posílily katolickou orientaci této země [Křen 2005: 52], v roce 1772 se přesto podíl katolíků v polském státu odhadoval jen okolo 43 %.

³ Selhání české reformace vysvětluje Perry Anderson v návaznosti na starší české historiky skutečností, že česká protestantská šlechta nedokázala vytvořit s širokými českými vrstvami svazek, který by byl účinnou silou proti habsburskému expanzionismu. Naopak v Nizozemí byly tamní stavy podobného kroku schopné a země se dokázala v analogické situaci silnějším katolicko-habsburskému agresorovi ubránit. Přesto Anderson nazývá české stavovské povstání „největší krizí, v jaké se Habsburská monarchie ocitla“ [Anderson 1979: 306] a následnou rekatolizaci označuje za „nesrovnatelnou s čímkoli na celém kontinentu“ [Anderson 1979: 309].

Pátým společným rysem je zesílená integrace regionu do světové ekonomiky ve století šestnáctém a s ním, alespoň podle Wallersteina a dalších autorů vycházejících z perspektivy teorie závislosti a teorie světového systému, spojený úpadek, ačkoli jiní autoři dávají tento úpadek do souvislosti hlavně s objevením se nových absolutistických a na expanzi orientovaných zemí, zatímco země regionu nebyly schopny ustavit podobnou strukturu společenského uspořádání. V Polsku bylo, jak známo, hlavním integračním artiklem do evropské ekonomiky produkce obilí. Zájem o ně vzrostl na Západě spolu s pokračujícím demografickým růstem a dále reorientací jihoanglické a nizozemské ekonomiky směrem od zemědělské výroby k produkci vlny pro manufakturní výrobu sukna, takže obyvatelstvo těchto regionů již nedokázala uživit vlastní zemědělská produkce. Třetím faktorem se stal nástup nových typů lodí, které umožňovaly od 15. století přepravu většího množství nákladu. Z Polska ovšem nebylo vyváženo jenom obilí, ale i dřevo, jehož západoevropská cena stoupla během 15. století čtyřicetkrát, neboť v této době došlo k radikálnímu úbytku lesů vykácením [Kochanowicz 1989: 95]. Jak působivě, nicméně nikoli bezproblémově argumentoval Marian Malowist [1954] a po něm Immanuel Wallerstein [Wallerstein 1974], zapojením Polska do mezinárodního obchodu nastává celý řetězec událostí vedoucí k hospodářskému úpadku země, neboť za zisky z prodeje obilí si polská šlechta nakupovala západní luxusní zboží, jehož domácí produkce proto upadala, a zároveň, aby polská šlechta zvýšila své zisky, snažila se zvýšit míru vykořisťování poddaných (tzv. druhé nevolnictví) a mocensky potlačit města. Tak se podle těchto autorů dává do pohybu proces, na jehož konci se Polsko stalo zemědělskou zásobárnou měst západní Evropy a polská šlechta nejmocnější silou v zemi, zatímco centra modernizace – města a zárodky centralizované rané moderní monarchie – byla potlačena.⁴ V Maďarsku hrál roli polského obilí dobytek, po jehož mase vzrostla tehdy poptávka na Západě podobně jako po polském obilí. Země se stala hlavním evropským vývozcem skotu a rychle rozšiřovala pastviny, což bylo umožněno relativně řídkým osídlením a blízkostí západní Evropy, kam vedla Podunajím relativní rychlá cesta. Uherský dobytek tudíž byl každoročně v početných stádech hnán na Západ a byl hlavním vývozním artiklem Maďarska až do 18. století, druhým nejvýznamnějším vývozním artiklem z Uher pak bylo víno.

České země byly kvůli své relativní odlehlosti od moře a velkých říčních toků zapojeny do mezinárodního obchodu 16. století méně než Polsko a relativní nedostatek půdy z nich mohl jen obtížně učinit producenta dobytka. Nárůst mezinárodního obchodu zde proto nebyl, srovnáme-li 14. a 16. století, tolik patrný jako v případě Polska či Uher. Přesto rovněž zde nacházíme vzorec, v jehož rámci byly české země vývozcem zboží s menší přidanou hodnotou (především drahých kovů) pro jižní Německo, a naopak dovážely zboží s vyšší přidanou hodnotou [Maur, Horská, Musil 2002: 72–74]. Pokud jde o těžbu stříbra, bylo by možné jí připsat poněkud omezený vliv na lokální blahobyt, neboť mnoho z jeho hodnoty odplynulo do ciziny, aniž by nějak přispělo k rozvoji země. Šlechtické podnikání v Čechách

⁴ Vzniká otázka, do jaké míry bylo raně novověké zaostávání regionu pouze pokračováním starších historických tradic sahajících až do dob Římské říše, která se s výjimkou západu Maďarska do této oblasti nerozšířila, a do jaké míry se region skutečně hospodářsky propadl oproti západní Evropě během 16. a 17. století. Mějme na paměti, že novověk učinil oproti středověku rychlejšími i kulturní transfer, a tedy rovněž případné dohánění. Zatímco mezi prvním použitím gotiky a jejím uplatněním v českých zemích uplynulo 80 let, čas mezi vznikem barokního slohu v Itálii a prvními barokními stavbami u nás se počítá na dvě či tři dekády. Tato skutečnost spíše zpochybňuje tezi o prohlubujícím se zaostávání v 16. a 17. století.

16. století dosahovalo zvyšování zisku spíše než znevoloňováním rolníků, které se masověji objevuje až po Bílé Hoře, výstavbou rybníků nebo pivovarnickou produkcí a povinným odběrem ryb a piva poddanými. Ačkoli i česká města zažila v 17. století podobný úpadek jako města maďarská a polská, od konce 18. století se opět rozvíjela v souvislosti s expanzí plátenictví, železářství a sklářství, což bylo opět umožněno blízkostí rozvinutého německého a rakouského trhu a zároveň v případě sklářství velkými zásobami dřeva v horských oblastech. Český propad proto nebyl tak hluboký jako hospodářský úpadek Polska a Uher a relativní prosperita 18. století připravila dobrou výchozí pozici pro industrializaci druhé poloviny 19. století.

V polském případě novější výzkumy ukázaly, že na rozdíl od dřívějších představ Malowista a Wallersteina neměla integrace Polska do světové ekonomiky okamžité negativní následky. Oproti staršímu bádání dokonce není možné vinit z úpadku země ani vylučně „nenasytnou a marnotratnou šlechtu“. Na polské šlechtice té doby tedy nelze pohlížet jen jako na peněz a válčení chtivé jedince, kteří hlavně hleděli vytěžit z poddaných obilí za co nejnižší náklady. Zejména mnozí protestantští šlechtici se pokoušeli o produktivnější způsoby podnikání,⁵ většina šlechtických podnikatelů ovšem dosahovala zisku především dalším znevoloňováním sedláků a investice do technologií považovala za neúčelné.

Podle Samsonowicze a na rozdíl od Wallersteinovy koncepce neměla devastující dopad „periferní role Polska jako producenta obilí v mezinárodním obchodu“, ale právě naopak úpadek této role. Samsonowicz v těchto souvislostech argumentuje, že 16. a počátek 17. století, kdy toto zapojení vrcholí, znamenalo přece zlatý věk Polska. Mezinárodní obchod s obilím se od 18. století přesunul do Ruska (a také do vnitrozemí Anglie a Francie, zejména díky budování říčních cest v těchto zemích), obchod se dřevem zase do Norska, a to díky lepším konstrukcím lodí. Před prvním dělením Polska činil mezinárodní obchod s obilím jen třetinu množství, kterého dosahoval na svém vrcholu ve druhém desetiletí 17. století [Samsonowicz 1997: 133]. Úpadek obchodu se dřevem a obilím vedl ke zchudnutí polské aristokracie a ke snížení její vojenské moci. Další podíl viny přisuzuje Samsonowicz útokům mocných sousedů, na Polsko totiž útočilo na konci 17. století Švédsko, posílené ve třicetileté válce, Moskevská Rus, Osmanská říše, v 18. století se pak přidalo i Prusko a Rakousko. Podle Kochanowicze se tudíž zdá, že v širším významu byly příčinou dělení slabost polského státu a zároveň vzestup silných států v sousedství [Kochanowicz 1989: 115]. Navíc Polsko v 18. století disponovalo armádou nejmenšího rozsahu v celé středověkové Evropě. V Prusku činil počet vojáků 3 % celé populace, v Polsku pouhých 0,2 % a teprve reformou v roce 1788 byl počet vojáků zvýšen na jedno procento obyvatel, ale to už bylo pozdě. Zatímco v 16. století se polské armádě tvořené šlechtou početnější než v jiných zemích nemohlo téměř nic vyrovnat, od vzniku absolutistických států dochází k vytvoření masových standardizovaných armád, kterým nemohla být polská zemská hotovost konkurencí. Tak se stalo vítězství před Vídní roku 1683 posledním okamžikem polské válečné slávy na několik dalších stovek let [Samsonowicz 1997: 136]. Podobně mělo Polsko také jednu z nejnižších měr zdanění v Evropě, což podřývalo sílu polského státu. Tak například americký historik Robert Roswell Plamer odhadl, že výše daní byla v roce

⁵ Např. Mikolaj Rej (1505–1569) začínal jako zeman se dvěma vesnicemi a na konci života se jeho panství rozrostlo na sedmdesát obcí a dvě městečka. Zakládal rybníky a pivovary, osídloval pustá místa sedláky, peníze si půjčoval jen na investice, nikoli na luxusní život, a své dluhy vždy splatil [Kochanowicz 1989: 105].

1775 1 šilink v Polsku, 6 šilinků v Prusku a Rusku a 21 šilinků v Rakousku [Kochanowicz 1989: 115].

V maďarském případě bývá hospodářský úpadek připisován válečným operacím spojeným s osmanským dobýváním země a jejím habsburským znovudobýváním, v českém případě s událostmi třicetileté války. Vojenská porážka Uher měla ale hlubší kořeny než pouze obrovskou moc osmanské říše. Turci nevtrhli do kvetoucí říše, nýbrž do země oslabené boji mezi jednotlivými stavy, rolnickými povstáními a stagnací ekonomiky, která vedla k nárůstu moci šlechty a úpadku měst [Kontler 2001: 119, 122]. Osmanská okupace Uher navíc nebyla pro zemi zdaleka takovou katastrofou, jak by se dalo očekávat. Do Uher přicházeli od 14. století imigranti nejenom z Balkánu, ale také uprchlíci z Anatólie, kteří utíkali před Turky, a migrace z jihu pokračovala i za osmanské okupace. Turky okupované Uhry nebyly odříznuty od Evropy ekonomicky, a mohly se tak stát největší evropskou zásobárnou masa a vína [Kontler 2001: 143–144]. Až teprve nová vlna válek během 17. století znamenala skutečné dílo zkázy. Když habsburská vojska dobývala Uhry zpět, byl zaznamenán pohyb obyvatelstva utíkajícího před jejím postupem zpět na Balkán, důsledkem čehož byla depopulace Uher.

Když se znovu podíváme na situaci Polska, hlubší příčinou úpadku se tu zdá být přílišná expanze země v 15. a 16. století, která zabránila efektivní centralizaci a vytvoření absolutistického státu, což byl zásadní předpoklad, aby se jakákoliv země mohla stát plnoprávným hráčem raně moderní mezinárodní politiky. Za vlády Jana Kazimíra (1648–1668) se objevovaly již první náznaky krize a v roce 1686 ztratila *Reczpospolita* první území. Následkem válek, epidemií a ztráty území se nakonec její populace zmenšila oproti „zlatému věku“ z deseti na šest milionů obyvatel počátkem 18. století. Již v roce 1656, poprvé od dob plánů Zikmunda Lucemburského, byl vypracován plán rozdělení Polska mezi Švédsko, Braniborsko, Sedmihradsko a Ukrajinu, načež záhy následovaly další dohody o dělení Polska mezi jeho různými sousedy (Švédsko a Braniborsko 1667, Rakousko a Rusko 1675). Polsko tak postupně přestávalo být subjektem mezinárodní politiky a stávalo se jeho objektem. Zatímco v západních zemích začal tehdy posilovat merkantilismus a s ním spojený nárůst moci státu, Polsko nedokázalo tuto tendenci napodobit. Slabý stát nezvládal organizovat stavbu cest nebo průplavů a nepříznivý politický a ekonomický vývoj měl za následek úpadek polské vědy a částečně též kultury, ačkoli novější bádání ukazuje na značný kulturní rozkvět za časů saských králů. Jak píše Samsonowicz, zatímco v 18. století se západní přírodní věda stávala newtonovskou, učenci na polských univerzitách stále dokazovali neplatnost Koperníkovy heliocentrické teorie. V prostředí polské šlechty převládaly v 18. století ještě sarmatistické iluze, zatímco západní Evropa se propracovávala k osvícenskému racionalismu [Samsonowicz 1997: 133].

Poslední příčinou, která přiměla výše zmíněné sousedy započít v 70. letech 18. století dělení Polska, byla snaha Sejmu provádět reformy. Jak v tomto kontextu pregnantně poznamenává Kochanowicz, nikoliv tedy zaostalost a anarchie, ale naopak snaha zaostalost a anarchii překonat [Kochanowicz 1989: 115]. Poslední polská ústava z roku 1791 ještě stihla zrušit zásadu *liberum veto*, která po několika staletí činila polský sejm prakticky usnášení neschopný, a zbavila politických práv početnou šlechtu, jež nevlastnila půdu. Naopak poskytnutím politických práv všem, kdo měli majetek ve formě domu či půdy, nabídla politická práva měšťanům. Ústava ovšem nestihla vejít v platnost a stala se jakousi závětí první polské republiky. Velmoci, které si rozdělily Polsko, nicméně farizejsky

argumentovaly tím, že jsou nuceny si zemi podělit, aby zamezily anarchii a překonaly její zaostalost.

Z předchozích argumentů vyplývá, že úpadek Polska byl co do svých příčin zřejmě multikauzální záležitostí. Zapojení Polska do mezinárodní ekonomiky v 16. století pro něj snad poněkud připravilo půdu, ačkoli se mnozí historici dnes domnívají, že zemi spíše obohacovalo. Východní expanze země v 15. a 16. století vedla dlouhodobě k přetížení státní správy a posílení odstředivých tendencí aristokracie. Centralizace tak obrovského celku byla dále ztěžována nízkou hustotou obyvatel a špatnými cestami, což naopak podporovalo odstředivé tendence magnátů [Kochanowicz 1989: 116]. Expanze i zapojení do mezinárodního obchodu přispěly ke vzrůstu moci aristokracie a úpadku státu, rolnictva a měst. V 17. století pak následovaly dva další faktory: nástup moderních armád vytvářených nikoli z žoldnéřů, ale brannou povinností a pokles zájmu o polské obilí. K tomu se nově přidalo působení dvou mocných sousedů: Pruska a Ruska.

Pro všechny tři zkoumané země stejně jako pro většinu Evropy platí teze o krizi 17. století. V tomto případě však musíme rozlišovat dva fenomény: široce diskutovanou a dnes spíše odmítanou představu krize vyplývající z „periferního“ postavení regionu od počátku existence moderního světového systému a k tomu celkovou krizí Evropy v 17. a první polovině 18. století. Všechny tři země zažily během 17. století populační pokles, přičemž v Polsku, v Čechách i v Uhrách je možné hledat příčinu ve válkách 17. století, v Uhrách ale dosáhla depopulace největšího rozsahu. Zatímco na konci 15. století měla tato asi 5 milionů obyvatel, podle sčítání provedeného po osvobození Uher v roce 1720 zde žilo jen 2,58 milionů lidí⁶ [Janos, 1982] a v samotném Budíně a Pešti jenom 12 tisíc! V té samé době se počet obyvatel českých zemí a Polska v dnešních hranicích zdvojnásobil, stejně tak jako počet obyvatel Prahy a Krakova, neboť ztráty z válek 17. století, které představovaly maximálně třetinu obyvatelstva, se podařilo rychle vyrovnat. Ovšem také v uherském případě byly ztráty rychle vyrovnány: do roku 1787 se i díky emigraci z Balkánu populace Uher opět zvýšila na 8 milionů. Osmanská okupace rovněž změnila početní poměry mezi maďarským a nemaďarským obyvatelstvem ve prospěch Nemaďarů, kteří žili většinou v nepřístupných horách, a byli tudíž ušetřeni bezprostředních následků osmanské invaze, a zároveň srbští a rumunští obyvatelé do Uher emigrovali před osmanským útlakem. Podle maďarských historiků žilo v Uhrách na konci 15. století 80 % maďarského obyvatelstva a pouhých 20 % připadalo na Slováky, Rusíny a Rumuny (ovšem není jisté, jaký byl početní poměr mezi domácími obyvateli a příchozími Maďary v dobách jejich vpádu počátkem 10. století). Teprve nájezdy Turků do uherských rovin a vyhladnění maďarských mluvčících oblastí tento poměr změnil. V roce 1720 jen 44 % obyvatel Uher hovořilo maďarsky a z důvodů imigrace se počet Maďarů v Uhrách dále snížil asi na 30 % do roku 1787 [Janos 1982: 10]. Zde se nabízí srovnání s obyvatelstvem Čech a Moravy, kde se počet německých obyvatel mohl na konci 15. století pohybovat okolo 15 % a teprve zničení úrodných nížin s český mluvícím obyvatelstvem ve třicetileté válce, respektive nová kolonizace horských oblastí v 16. století zapříčinily posun jazykové hranice a růst počtu německy hovořícího obyvatelstva až na 35 % populace na konci století osmnáctého. Před ztrátou Slezska ve válkách o dědictví rakouské mohl být podíl českého etnika na obyvatelstvu Zemí koruny české

⁶ Kontler uvádí poněkud jiná data: v roce 1500 i v roce 1686 měly Uhry 3,5 milionu obyvatel [Kontler 2001: 174]. Také jeho data nicméně potvrzují tezi o demografickém úpadku země v 16. a 17. století.

jen něco přes 50 %. V Polsku na rozdíl od Maďarska a českých zemí neexistoval zdaleka tak výrazný protiklad mezi etnickými Poláky a nepolskými národnostmi s výjimkou Židů a Němců, neboť v zemi se spíše nacházela celá řada dialektů více či méně podobných polštině. Zvláště východním směrem nebylo příliš zřetelné, kde končí polské osídlení a začíná ukrajinské či běloruské. V době trojího dělení Polska byl podíl etnických Poláků na obyvatelstvu původní *Reczpospolity* uváděn 27 % [Atlas... 2004: 83]. Také Polsko 18. století je proto možné podobně jako Uhry a české země považovat za multietnické, což představuje důležité specifikum celého regionu.

Jak dobře víme, v Čechách byla snaha šlechty o proměnu země na šlechtickou republiku neúspěšná. Zatímco v Polsku aristokracie zemi ovládla, byla od husitských válek mocná česká šlechta za stavovského povstání poražena a ztratila svůj vliv. Uhry se z tohoto hlediska nacházejí kdesi uprostřed: podobně jako v Čechách se rovněž v Maďarsku odehrávala během osmanské nadvlády i krátce po osvobození stavovská povstání proti centrální moci Habsburků, ovšem na rozdíl od Čech úspěšná. Jejich konečným výsledkem byl kompromis mezi panovnickou mocí a šlechtou dojednaný tzv. Szatmárskou smlouvou (1711) a potvrzený pragmatickou sankcí v roce 1722. Habsburkové sice získali výlučné právo na maďarský trůn, ale museli se o moc dělit se stavovským shromážděním šlechty [Janos 1982]. Naopak pozdější dělení Polska připomene skutečnost, že podle této smlouvy bylo z pravomoci Uher vyňato a Vídní přímo podřízeno Sedmihradsko stejně jako tzv. vojenská hranice s Osmanskou říší [Křen 2005: 58].

V kontrastu s českými zeměmi se v Polsku a v podobné míře v Maďarsku udržel do novověku vysoký podíl svobodného obyvatelstva, které však představovalo spíše brzdu než modernizační potenciál. Početně silně zastoupená svobodná šlechta považovala jakýkoliv obchod či manuální zaměstnání za sobě nehodné a měla zájem spíše o vojenskou službu nebo státní správu. Početní svobodní rolníci zase neměli prostředky na zavádění nových technologií do zemědělské výroby. V této souvislosti se odhaduje, že skupina svobodných obyvatel mohla tvořit v polovině 18. století 20 % populace Uher a Polska [Davis 2003: 304], podle dat z českých zemí šlo asi o 7 % procent celkového počtu obyvatel [Horská 1996: 229]. Drobná šlechta vymizela v českých zemích po třicetileté válce a do té doby svobodné skupiny sedláků pověřených ostrahou hranic byly úspěšně znevolňovány (Chodové), neboť nikdy nebyly tak početné jako v uherském případě. Vylidnění měst po třicetileté válce také snížilo podíl měšťanů na obyvatelstvu, ačkoli ten byl od středověku vyšší než v Uhrách a Polsku.

Nárůst drobné šlechty v Uhrách i Polsku byl dán vysokou potřebou bojovníků v četných válkách 16. a 17. století, protože ti byli za své služby po skončení bojů povyšováni do šlechtického stavu. Je přitom dokonce možné, že ve válečných zmatcích byla celá řada šlechtických glejtů prostě zfalšována. V roce 1787 bylo v Uhrách 389 tisíc šlechticů, ale v roce 1839 už 617 tisíc, což představovalo pět procent populace země. Mezi šlechtici byly zároveň velké majetkové rozdíly: magnáti drželi početná panství, zatímco drobná šlechta jenom jednotlivé vesnice, někdy dokonce drželo jednu ves i víc šlechticů dohromady [Janos 1982: 19]. Relativně početné bylo po osvobození z osmanské okupace měšťanstvo, většinou se jednalo o měšťany nemaďarského původu, převažovali mezi nimi Židé, nebo Němci, nepočetní maďarští obyvatelé měst byli převážně protestantského vyznání (například obyvatelé Debrecínu a Komárna). Silnou sociální skupinou představovali v Uhrách svobodní sedláci, kteří tvořili v 18. a století okolo 13 % populace [Janos

1982: 22].⁷ Naopak slabší byla tradičně církev, jenž disponovala pouze 12 % feudálních lén. Rovněž pozice poddaných byla v Uhrách v novověku lepší než ve zbytku středověko-chodní Evropy, ačkoli v 16. století probíhal i zde proces znevolňování. V 18. století došlo k obratu v souvislosti s vyhlášením země a tedy ve spojení se stoupající cenou zemědělských prací. O další zlepšení pozice poddaných se pak v Uhrách podobně jako v českých zemích zasloužila Marie Terezie spolu s Josefem II.

Zdá se, že samotná osmanská správa Uher nebyla pro zemi takovou ekonomickou katastrofou, za jakou se obvykle pokládá. Jak uvádí Janos, některé části byly sice zničeny válkou, nicméně jiné profitovaly z poptávky osmanských vojsk po potravinách a nástrojích, neboť relativně rozvinuté Uhry hrály roli ekonomického centra přinejmenším balkánské části osmanské říše a z tohoto postavení profitovaly. Proto byl podle Janose katastrofou spíše konec osmanského panství, kdy byly Uhry připojeny k habsburským državám jako jejich podřízená část a císařské obchodní tarify jejich pozici ještě zhoršily: na zboží dovážené z Uher do rakouských zemí byla od roku 1756 uvalena daň 10 %, zatímco zboží putující z Rakouska do Uher bylo zatíženo jen dvouprocentní daní. Zboží dovážené ze zahraničí do Uher bylo postiženo dokonce daní ve výši 33,3 %. Od roku 1775 museli navíc uherští kupci vyvážející zboží do Německa přes rakouské země, zde zaplatit daň, zatímco rakouští kupci dopravující zboží do Transylvánie přes Uhry nic neplatili. K tomu se přidalo vytěžení drahých kovů, které po staletí zaručovaly Uhrám pozitivní bilanci v zahraničním obchodě [Janos 1982: 31] a hospodářský úpadek byl nevyhnutelný: zatímco na konci tureckých válek v roce 1699 žilo v maďarských městech 15 % populace, v roce 1787 už to bylo jen 5,7 % (70 svobodných měst obývalo celkem 498 tisíc lidí) a více než polovina z tohoto počtu se už věnovala zemědělství. Úpadek uherských měst pokračoval až do poloviny 19. století a do roku 1837 se podíl jejich obyvatel dále zmenšil na 5 % [Janos 1982: 77–78]. Podobně jako v českých zemích po Bílé hoře, i v Maďarsku během 18. století města ztratila svůj politický vliv. Ještě v 17. století byla rovnocenným stavem v poměru ke šlechtě na zemském sněmu, ale v 18. století byla reprezentace měst již zmenšena na jeden hlas oproti 55 hlasům šlechty.

Zvýšená poptávka po obilí v 18. století v západní Evropě způsobená růstem západních měst, kterou již nemohl uspokojit dovoz obilí z Baltu či z Ruska, vedla ke snahám rakouského státu zlepšit možnosti dovozu obilí též z Uher, a to především splavňováním řek a budováním cest. Když hrabě Kounic (1711–1794) prikázal stavět říční kanály z Uher do Rakouska, začal export uherského obilí převyšovat export dobytka a během několika málo desetiletí se tak Uhry staly ze země pastevců zemí převážně rolníků. Rakouský stát se navíc pokoušel zbavit Uhry i jejich řemeslníků, neboť se podle představ merkantilistů měla řemeslnická a manufakturní výroba věnovat západní polovina říše, která k ní měla lepší předpoklady. V roce 1756 stanovila vláda systém cel pro obchod Rakouska s Uhrami tak, aby byl z Rakouska podporován vývoz hotových výrobků, zatímco z Uher

⁷ Tito obývali několik oblastí považovaných za svobodné. První byli Szekelové (Sikulové), což byl jeden z maďarských kmenů, jehož úkolem bylo od počátků maďarského státu střežit jeho východní hranici. Druhý region byl založen ve třináctém století ve středních Uhrách, kdy se zde usadily kmeny Kumánů a Jazygů, které byly osvobozeny od feudálních povinností a na oplátku se zavázaly bránit území říše. Třetí skupinu tvořili tzv. hajduci, loupeživí pastevci různého etnického původu, které usadil v 17. století vévoda Bočkaj v okolí Debrecínu, od čehož si sliboval jejich pomoc v bojích s císařem. Rakousko tuto situaci napodobilo a vytvořilo tzv. vojenskou hranici na pomezí s osmanskou říší, kde bylo zdejší chorvatské, srbské nebo rumunské obyvatelstvo pod přímou správou vídeňského ministerstva války.

zemědělských plodin. Merkantilismus ovšem narazil na odpor uherské šlechty, jež se obávala oslabení svého postavení růstem moci obchodníků a měšťanů. Zatímco tedy čeští šlechtici byli po porážce na Bílé Hoře vůči rakouskému státu celkem loajální a nebránili merkantilistickým reformám, maďarská šlechta měla větší moc a dokázala zabránit mnoha modernizačním opatřením [Stokes 1989: 221]. Úpadek uherských měst v kombinaci s překážkami vytvářenými šlechtou ale postihl do důsledků i uherské zemědělství, neboť se ukázalo, že dovoz obilí po říčních kanálech nemůže být alternativou zapojení Uher coby producenta masa a vína do evropské ekonomiky 16.–18. století. Uherští zemědělci proto opustili na konci 18. století trojpolní systém a vrátili s k dvojpolnímu. V téže době došlo k opuštění trojpolního systému také v Čechách, ovšem ve prospěch modernějšího systému střídavého, kombinujícího obilí s bramborami nebo píceinami, což umožnilo další nárůst zemědělské produkce [Fialová, Kučera, Maur 1996: 178]. V Uhrách se tehdy též zmenšilo užívání peněz, královská komise např. v roce 1783 informovala panovníka, že mnoho obcí chce raději platit daně v naturáliích [Janos 1982: 33]. Uhry vstoupily do moderní doby podobně jako Polsko a na rozdíl od českých zemí coby v evropském měřítku velmi zaostalá země. Můžeme tudíž shrnout, že příčinou úpadku Uher patrně nebyla ve větší míře jejich „periferalizace“ v rámci evropské ekonomiky 16. století, významější roli sehrál přílišný nárůst moci šlechty, válečné operace během 16. a 17. století a teprve poté začlenění Uher do habsburské říše jako jejího zemědělského zázemí v první polovině století osmnáctého a zároveň v té samé době odpor uherské šlechty vůči jakékoli modernizaci.

Úpadek celého regionu v 17. a 18. století zachycují zprávy zahraničních návštěvníků ze západní Evropy, kteří bývali často šokováni tamní bídou. Toto platí nejenom o Polsku a Uhrách, ale do jisté míry též o českých zemích. Jak ukázala Radiměřská [2008], ještě v 17. století nebylo na tento region pohlíženo jako na barbarské oblasti protikladné k evropské civilizaci, například angličtí cestovatelé vnímali hranici mezi křesťanstvím a islámem, případně postupně s pohybem na východ se zhoršující poměry v Evropě „na východ od Rýna“, což snad souviselo s velmi poničeným územím německé říše za třicetileté války. Tato situace se ale mění od počátku 18. století, kdy Polsko začalo být tehdejšími západními návštěvníky považováno za zemi nejhlubšího barbarství a zaostalého hospodářství, jehož poměry „dokonce překonávají Turecko“ [cit. dle Wolf 1996: 138]. Podobně se na adresu Polska vyjadřoval Friedrich Veliký: „Města v žalostném stavu. Například Kulm (Chelmno) by měl mít osm set domů, ale ve skutečnosti jich není víc než sto, bydlí tam buď Židé nebo mniši. A všude mnoho bídy [cit. dle Stellner 1998: 410].“ Dvůr Stanislava Lesczynského v Královci roku 1735, kam byl tento panovník vyhánán z Varšavy ruskými vojsky, se vyznačoval podle téhož zdroje „úplatkářstvím, špinou a neznalostí cizích jazyků“ [cit. dle Stellner 1998: 92].

Stejně hovoří o Polsku William Coxe (1747–1828) ve své knize *Cesty po Polsku, Rusku, Švédsku a Dánsku* (1784): „Cesty byly špatné, vesnic bylo málo a byly nepředstavitelně zbídačené [...] chatrče postavené ze dřeva se zdály být plné špíny a mizérie a vše se zdálo být dokladem strašlivé bídy [...] Nikdy jsem neviděl tak nudnou cestu, jako je z Krakova do Varšavy. Během cesty není ani jedna věc, která by mohla alespoň na chvíli zaujmout pozornost zvědavého cestovatele“ [cit. dle Wolff 1996: 26–27]. O Varšavě pak napsal: „Celé město má melancholický zjev, ukazujíc velký kontrast mezi bohatstvím a chudobou, luxusem a bídou, která se rozprostírá po celé této nešťastné zemi. Ulice jsou sice prostorné, ale špatně vydlážděné, kostely a veřejné budovy jsou velké a výstavné, paláce šlechty jsou

početné a skvělé, ale největší část domů, hlavně na předměstích, je tvořena bídými a špatně stavěnými chatrčemi“ [cit. dle Wolf 1996: 28]. Celková charakteristika zní takto: „Poláci svými rysy, zjevem, zvyky a celkovým dojmem připomínají spíše Asiaty než Evropany a bezpochyby pocházejí ze svých tatarských předchůdců“ [cit. dle Wolf 1996: 29].

Johann Gottfried Herder napsal roku 1798 básně o svrženém polském králi Stanislavu Lesczynském, v níž se dočteme, „že může být šťasten ze ztráty Polska, neboť taková země nebyla hodná osvětleného panovníka“ [cit. dle Wolf 1996: 333]. Johann Gottlieb Fichte zase píše na své cestě z roku 1791, že pro něj začíná Polsko již ve Slezsku, kde viděl vesnice „horší než saské a zdají se být velmi polské“ [cit. dle Wolf 1996: 333]. Za Vratislaví se mu už pole jevila méně kultivovaná, lidé „více slovanští“ a jazyk „hrubší“ i polské ulice jsou špinavé, plné „slámy, odpadků a hnoje“ [cit. dle Wolf 1996: 335]. Množí se popisy všeobecného opilství, surového nakládání s rolníky, luxus šlechty přecházející až k rozhazovačnosti, nedostatek tvořivého myšlení, napodobování všeho cizího. Při četbě těchto zápisků je ovšem třeba mít na paměti, že cestovatelé dost často na polském příkladu chtěli jinotajně poukázat na neutěšené poměry v jejich vlastní zemi, případně se snažili hlavně šokovat čtenáře, a proto zmiňovali jen extrémní případy [Wolf 1996: 138].

Popisy maďarské zaostalosti se dostávají do evropského učeného diskurzu poněkud později než v případě Polska. Ještě v 18. století považovali západoevropané podle Janose Uhry za zemi sice exotickou, ale krásnou a bohatou na přírodní zdroje. Uhry tehdy přitahovaly početné kolonisty především z německých krajů, což se mění na konci století. Uhry přestávaly být zemí ověčenou aureolou bojovníka proti Turkům a stávaly se zemí bídy a zaostalosti. Cestovatelé 18. století upozorňují na zdejší bídé cesty, které na rozdíl západní Evropy nebyly zpevněné, ale tvořily je pouze koleje vyježděné vozy, sklo v oknech představovalo raritu a většina sídel šlechty byla ze dřeva. Lepší oblečení, dovážené tehdy z Moravy, se považovalo za natolik vzácnou komoditu, že se dědilo z generace na generaci, přešívalo, a když bylo zcela roztrhané, alespoň knoflíky se použily na nové. Angličané, kteří Uhry navštívili, aby zde sondažovali možnosti vzájemného obchodu, byli stavem země naprosto zděšeni. Vysvětlení cestovatelé obvykle hledali v charakteru zdejších obyvatel. Tak Francouz Marcel de Serres napsal, že Maďaři jsou od přírody indolentní a upřednostňují pastevecký život před rolnictvím. Ačkoliv je Maďarsko úrodnou zemí, jeho obyvatelé nemají žádnou představu, jak využít těchto zdrojů v půdě a ve své ignoranci a pověrčivosti jsou stejně špatnými zemědělci jako obchodníky. Obraz země coby zaostalé lokality tak počátkem 19. století jednoznačně převážil [Janos 1982: 34].

Diskurz zobrazující Čechy jako válkou rozvrácenou a zaostalou zemi se prosazuje již po třicetileté válce. V ní patřily české země k územím poničeným více než Polsko a Uhry, kde byla depopulace sice vyšší nežli v rakouských zemích, ale nedosahovala rozměrů jihoněmeckého Würtensberska a Falce nebo severoněmeckého Meklenburska [Maur 1996: 101]. Snad k obrázku zaostalosti přispěla též absence domácích elit a existující sociální propast mezi spíše nečeskou vládnoucí vrstvou a českou většinou. Možná že v kontinentálním klimatu českých zemí byla obzvláště patrná ona malá doba ledová, o které hovoří v 17. století klimatologové. Není to tedy jenom devastace země válkou a z ní plynoucí zaostalost, ale již samotné přírodní klima českých zemí se najednou začíná jevit mnohem drsnější, než tomu bylo dříve: „Podnebí tam je obecně velmi nezdravé“, píše se v letopisu z roku 1691 [cit. dle Kašparová 2003: 107]. Negativního stereotypu Čech jako chladné země si byli vědomi i mnozí její obyvatelé, tak například hrabě Karl Sweerts-Špork

ve svém německém spisku *Jak by se mohlo milé vlasti od značného úpadku poněkud odpomoci* (míněny Čechy), vydaného po roce 1740 se snaží vyvracet názor, že je země studená, chladná, drsná a nehostinná, a naopak argumentuje tím, že by u nás šly pěstovat i citróny a pomeranče [cit. dle Haubelt 1986: 145]. Více než v minulosti je v této době zahraničními návštěvníky zmiňována kriminalita a špína: „Nikdo se nemůže odvážit jít v noci po Praze, aniž by byl okraden, a na venkov není možno většinou cestovat jinak než ve skupině 30 či 40 lidí, ze strachu před lupiči“ [cit. dle Kašparová 2003: 107]. V téže době bylo mezi aristokracií zvykem cestovat po Čechách na rozdíl od německých či rakouských zemí ve dvou kočárech – v jednom jel pán a ve druhém byly složeny matrace a kuchyňské náčiní, neboť se našlo jen málo míst dostatečně komfortních [cit. dle Maťa 2002: 79]. „V Rakousích člověk potká vesnice častěji než v Čechách a v lepším stavu“, psal jiný návštěvník na konci 17. století [cit. dle Maťa 2002: 81]. I Friedrich Veliký vnímal české země ve srovnání s rodným Braniborskem jako zaostalejší. Ve svém popisu Moravy uvádí lapidárně: „Viděl jsem tam domy s rovnými střechami jako v Itálii, velmi špinavé ulice, příkré hory, hodně vinic, mnoho hloupých mužů, ošklivých žen a dost mladých oslů. To je Morava ve zkratce“ [cit. dle Stellner 1998: 144]. Podle anglické autorky Hester Lynch Piozzi bylo zpoždění českých zemí, pokud jde o oblečení obyvatel v roce 1786, zpožděno za Anglii tak 80 let [Konvičná 2006: 193].

Kriticky vyznívají také popisy obyvatelstva, kupříkladu česká šlechta byla na konci 18. století viděna francouzskými návštěvníky jako „lenivá, marnotratná, ubíjející svůj čas klábosením a lovem“ [cit. dle Maur, Chrobák 2005: 239–240]. Většina francouzských cestovatelů explicitně označovala českou zemi za „chudobnou“ [Maur, Chrobák 2005: 240], jeden Francouz dokonce již v letech 1738–1740 přirovnával Čechy k Asii, což bylo jinak v porovnání s Polskem nebo Uhrami poměrně řídké přirovnání. Tvrdil, že otroctví českých rolníků „se neliší od otroctví asijských národů jen s tím rozdílem, že nejsou voděni na veřejné trhy k prodeji“ [cit. dle Maur, Chrobák 2005: 241]. Podobně šokovaly francouzské návštěvníky i další znaky zaostalosti – bigotní katolicismus a velké sociální rozdíly: lidé se prý v roce 1779 v Praze modlili „s takovou horoucností, že se jí zejména člověk přijíždějící z Berlína nestačí divit“ [cit. dle Maur, Chrobák 2005: 242]. Čeští měšťané prý nevyházeli na ulici bez služebníků, více než na Západě pak bylo rozšířené líbání rukou – děti líbaly ruce rodičům, služebníci pánům, chudobní dobrodincům [Maur, Chrobák 2005: 245].

Naopak zase návštěvníci z východní Evropy považovali Čechy v 18. století za vyspělejší než svoje vlastní země. Polští cestovatelé oceňovali již v 18. století kvalitu moravských silnic, kudy velmi často putovali do Říma nebo do Francie (Čechy většinou nebyly cílem jejich cesty). Silnice mezi Vídní a Olomoucí byla jedním polským cestovatelem charakterizována v roce 1768 „jako široká a dlážděná“ (navíc zdůrazněno, že „takové silnice jsou všude v rakouských státech“) a lemovaná krásnými alejemi ovocných stromů. V téže době překvapovalo běloruského cestovatele množství zděných a hrázděných domů, neboť byl z domova zvyklý na dřevěné stavby. Jsa profesí klerik, zmiňoval též, že ho zaujalo bohatství klášterů – do josefínských reforem zbývalo ještě jedno desetiletí – „v porovnání s nimiž naše kláštery kurníky zvané býti mohou“ [cit. dle Rok 1999: 322]. Selská stavení na českém a moravském venkově se ale polskému cestovateli Ossolińskému zdála v roce 1792 o poznání horší než v rakouských zemích. Naše země se podle něj nacházely z hlediska rozvoje někde mezi Haličí a rakouskými zeměmi. Praha byla ve srovnání se západoevropskými městy špatně osvětlená a málo dlážděná [Mikulka 1976: 331].

Závěr

Polské, uherské a české království společně sdílejí i ztrátu nezávislosti během procesu vytváření novověkých absolutistických mocností v 16.–18. století. Ani jedna z těchto zemí se nedokázala stát jádrem podobného procesu a ve všech existovala počátkem 16. století příliš silná šlechta, která nedovolila panovnickou centralizaci. Tyto tři státy ztratily nezávislost proto, že ani v jednom z nich se nezdařilo vybudovat novověkou absolutistickou monarchii, a naopak jejich sousedé, tedy Prusko, Rakousko i Rusko v tomto uspěly, a náš region se tak stal obětí jejich územní expanze. Je možné jen spekulovat, nakolik měly Uhry předpoklad pro vznik absolutistického státu, pokud by se bývala nedostavila osmanská invaze. Možná že by se býval také mohl zdařit proces budování absolutní monarchie a Uhry by se staly pod vládou Jagellonců protiváhou mocenských ambicí Habsburků, případně by centrum sjednocení střední Evropy do podunajské monarchie vzešlo právě odsud. Možná by však Uhry sdílely spíše osud Polska a staly by se podobně rozhádaným a stagnujícím celkem. Osmanská invaze nicméně zničila jakékoli dějinné alternativy a oslabené, zbytkové Uhry se staly součástí Habsburské domény, ačkoli jejich původní síla vedla alespoň k zachování významného postavení v rámci tohoto svazku. Z uherské státnosti toho tedy v 18. a 19. století zbylo ve srovnání se státností českou a polskou nejvíce. Ačkoliv nebyla česká státnost oslabena invazí vnějšího nepřitele jako ta uherská, protestantský a neněmecký charakter českých zemí způsobil, že se v rámci habsburských držav ocitly již v 16. století ve vedlejší postavení, přestože byly větší, lidnatější a patrně i mírně vyspělejší než alpské země (s výjimkou Podunají). Praha se nestala hlavním městem rakouského soustátí, s výjimkou krátkého intermezza za Rudolfa II. Obnovené zřízení zemské dále oslabilo postavení českých zemí, stejně jako zrušení české dvorské kanceláře v rámci centralizačních snah Marie Terezie. Poláci ztratili státní nezávislost nejpozději, teprve na konci 18. století, avšak tato ztráta byla ze srovnávaných zemí nejrychlejší a nejvýraznější: ani v Čechách, ani v Uhrách nedošlo ke zrušení království se všemi jeho institucemi jako v polském případě. Panovníci domu habsburského se stávali českými nebo uherskými králi, zatímco ve zbytkovém Polsku bylo vyhlášeno nejprve Napoleonovo Velkovévodství varšavské, poté formální království pod svrchovaností ruského cara, a nakonec pouhá ruská gubernie. Polským neštěstím se stalo sousedství tří silných expanzivních mocností, takže byla mezi ně země rozdělena a nikoli spojena personální unií s jednou z nich jako v případě Uher či českých zemí. Naopak, na rozdíl od osudu českých zemí, zůstal pro velkou část evropské veřejnosti zánik Polska historickou anomálií a během celého 19. století se očekávala jeho budoucí obnova. Rovněž slavné body presidenta Wilsona z konce první světové války obsahovaly požadavek obnovy Polska, zatímco pro národy Rakouska-Uherska předpokládaly pouze autonomii.

Závěrem si musíme ještě položit otázku, nakolik je uvažování o regionu tvořeného Polskem, Uhrami a českými zeměmi přínosné pro historicko-sociální výzkum středověku a raného novověku a zda by nebylo vhodnější i nadále brát za jednotku analýzy buď jednotlivé státy, nebo celý evropský kontinent. Námitka, kterou můžeme očekávat, používáme-li tento region jako svou jednotku analýzy ve středověku a raném novověku, spočívá v tom, zda vlastně neaplikujeme na vzdálenou minulost perspektivu 20. století, kdy měly Polsko, Maďarsko a Československo podobný osud. Jednalo se totiž o oblast se západní křesťanskou tradicí, kde se jednotlivé státy znovuobjevily jako nezávislí aktéři na mezinárodní

scéně v důsledku rozpadu impérií po první světové válce, po druhé světové válce se staly obětí stalinské expanze a na přelomu tisíciletí byly jako první země postsovětského prostoru přijaty do NATO a Evropské unie. Podobný osud sdílelo s jistými výhradami pouze Chorvatsko a Slovinsko na jihu, respektive Pobaltí na severu.

Jak jsme si ukázali, můžeme nalézt ve středověku a v raném novověku řadu společných vývojových tendencí tohoto regionu, ovšem rovněž zaznamenáme mnohé rozdíly. Především byl tento region v podobné době „opozděně“ christianizován ze Západu a vznikly v něm státy místních válečnických elit. Dále Polsko a český stát prošly svou raně středověkou krizí, byť v uherském případě byla způsobena až později útokem Mongolů. Všechny tři země zažily zlatý věk ve 14. století a postupné oslabování panovnické moci, v Čechách a Uhrách se tak dělo od 13. století, zatímco v Polsku měl tento proces hlubší kořeny. Všechny tři zkoumané země byly integrovány do rychle se rozvíjející evropské ekonomiky 16. století (zvláště ale Polsko okolo pobřeží a říčních toků), třebaže v Čechách byl tento proces méně zřetelný a v uherském případě došlo k jeho narušení osmanskou invazí. Konečně v celém regionu se od 16. století dostavuje ekonomická krize, která předchází zániku státnosti těchto zemí.

Najdeme však rovněž důležité rozdíly: je to především významné postavení Polska a Uher na počátcích jejich dějin, významné postavení Uher ve středověkém systému evropských států 10.–13. století a Polska v raném novověku. Mocenské úspěchy obou zemí byly umožněny relativně snadnou expanzí do méně rozvinutých oblastí. Dále pak jsou tu útoky neevropanů, konkrétně Mongolů ve 13. století a Turků v 16.–17. století, které představují specifikum dějin Uher. Nejdůležitější české specifikum představuje zdejší reformace, jež pocházela na rozdíl od reformace polské a uherské z domácích zdrojů a získala na svou stranu většinu společnosti. Taktéž následná rekatolizace byla ovšem v českých zemích v porovnání s Polskem a Uhrami absolutní. Polským specifikem pak zůstává až do konce 18. století přetrvávající samostatnost. Pokud by se bývali nevyskytli mocní sousedé, je možné, že by polská státnost přežila do 19. století, stejně jako se uchovala státnost španělská, tedy v podobě státu, jehož instituce se více a více stávaly reliktem minulosti a rezervací středověku. Polská státnost byla na rozdíl od státnosti české a uherské nakonec zcela odstraněna, když předtím selhaly pokusy švédských Vasovců nebo saských Wettinů budovat dlouhodobé personální unie mezi jejich původními zeměmi a Polskem, neboť země se ukázala být příliš velkou a obtížně zvladatelnou k takovému kroku. To kontrastuje s podmínkami Uher nebo českých zemí, které se Habsburkům podařilo sjednotit a relativně centralizovat, byť tím patrně vložili své monarchii do vlnu příčiny jejího budoucího zániku.

Z hlediska míry ekonomického rozvoje není možné náš region zcela paušálně označit za periferii Evropy už od 16. století, jak činil v 70. letech Wallerstein, ostatně i on sám ve čtvrtém, nejnovějším díle svého *Moderního světového systému* z roku 2011 již daný koncept prakticky nepoužívá. Hlavním důvodem, proč se například Eduard Maur zdráhá tento koncept akceptovat, je nepochybná skutečnost velkých ekonomických rozdílů v rámci regionu. Některé zóny, jako české země, slovenská Spiš, západní Uhry nebo polské Malopolsko a Pobaltí od 13. století, jen mírně zaostávaly za raně novověkým Německem, takže by se dal označit spíše za semiperiferii [Maur 2002: 72–74], zbytek byl výrazně méně rozvinutý. V rámci celého regionu nenalzáme patrně s jistou výjimkou Pobaltí v 16. století nebo center těžby drahých kovů v Čechách a Uhrách příklad podobně dynamického

rozvoje, jaký zažila středověká severní Francie či severní Itálie. Krize 16.–17. století se přitom objevovala v námi zkoumaných zemích v různých okamžicích a v různém rozsahu: v českých zemích začala nejpозději a skončila nejdříve, takže spíše se dá mluvit o krizi první poloviny 17. století. V Uhrách začala naopak velmi brzy, a to již počátkem 16. století společně s osmanskou invazí a protáhla se nejdéle, náznaky ekonomického oživení budou patrné až na konci 18. století. V Polsku pak se objevila krize o něco později, až na konci 16. století, ale délkou svého trvání se podobá krizi uherské.

Také vědomí společných vazeb v rámci regionu během středověku a raného novověku spíše absentovalo, což problematizuje snahu hovořit o těchto třech zemích jako o jednom regionu. Polský a český stát hleděly v raném a vrcholném středověku primárně do německých zemí, Uhersko zase do Itálie a Francie. I když se vyskytly od 10. století pokusy soustátí v různých kombinacích spojit, byly až do 16. století velmi krátkodeché a stála za nimi spíše krátkodobá expanzivní politika jednotlivých zemí než nějaký promyšlený regionální zájem. Vzpomeňme pokus sjednotit Čechy a Polsko Boleslava I. Chrabrého počátkem 11. století a Václava II. počátkem 14. století. Pak tu najdeme pokus spojit Čechy a Uhry za Zikmunda Lucemburského v 15. století, sjednotit Uhry a Polsko Ludvíkem I. ve 14. století a Ladislavem Varnenčikem v 15. století. Nalézáme zde ovšem i rozsáhlejší projekty: snahu Václava III. spojit pod svou vládou Uhry, Čechy a Polsko, úsilí Matyáše Korvína spojit v 15. století Uhry, Čechy a německou říši, snahu Jagellonců konce 15. století vytvořit česko-uhersko-polské soustátí, a nakonec úspěšnou snahu Habsburků o česko-uhersko-rakouskou personální unii. Rakouští Habsburkové moudře usoudili, že snaha připojit do jejich soustátí ještě polsko-litevský stát by byla příliš velkým soustem, a neopakovali tedy pokus Maxmiliána II. z roku 1575 přidat k české, uherské a říšské koruně ještě korunu polskou. Tak nastává od 16. století postupná divergence regionu, kdy se v jedné jeho části utváří habsburské soustátí coby syntéza českých, alpských zemí a zbytkových Uher, ovšem s převažujícím rakouským vlivem. Toto soustátí se krok za krokem centralizuje a zvláště jeho západní část se relativně úspěšně rozvíjí, ačkoliv expanzivní ambice monarchie končí počátkem 18. století [Anderson 1979: 309]. Ve druhé části regionu přetrvává polsko-litevský stát, který naopak stagnuje a upadá. Rakouský stát, postavený na poměrně solidních základech, přežil až do roku 1918, třebaže bylo již desetiletí předtím zřejmé, že dědictví rozdrobené středovýchodní Evropy bude příliš tíživým břemenem. Naproti tomu po dvě století stagnující polsko-litevský stát se stal předmětem trojího dělení v letech 1772–1795, takže teprve rok 1918 znamenal obnovení středoevropské situace zhruba v té podobě, jaká existovala do počátku 16. století, tedy za existence nezávislého polského, českého a uherského státu.

Z výše vyjmenovaných společných vývojových trendů a odlišností dle mého soudu plyne, že středovýchodní či střední Evropa nemůže být ve středověku a raném novověku pokládána za natolik kompaktní region jako např. Skandinávie nebo pravoslavný Balkán, aby bylo možno jej používat jako analytickou kategorii a aby se mohl stát východiskem pro psaní větších syntéz. Zdá se velmi pravděpodobné, že bychom při srovnávání vývoje českých a německých zemí našli podobné množství shod a odlišností jako při komparaci českých zemí s Polskem a Uhrami. V případě Polska by potom bylo možné vidět společné vývojové tendence od 14. století mezi ním a Litvou, respektive v případě Uher od 11. století mezi touto zemí a Chorvatskem. Na druhou stranu se existence řady společných vývojových tendencí uherského, českého a polského státu ukazuje natolik zřejmou

a zároveň málo diskutovanou, že zde komparativní perspektiva možná dosud nevyčerpala své možnosti. Zvláště české prostředí, které se s oblibou vždy porovnává se západními sousedy, může získat díky srovnávání s Polskem nebo Uhrami řadu zajímavých pohledů na sebe sama.

Literatura

- Adamczyk, Dariusz. [2001]. *Zur Stellung Polens im modernen Weltsystem der Frühen Neuzeit*. Bez místa vydání: Kovac.
- Anderson, Perry. [1974]. *Passages From Antiquity to Feudalism*. London: New Left Books.
- Anderson, Perry. [1979]. *Lineages of the Absolutist State*. London, New York: Verso.
- Andrén, Anders. [1994]. In: Tilly, Charles – Blockmans, Wim (eds.). *Cities and the Rise of States in Europe A. D. 1000–1800*. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Atlas historii Polski*. [2004]. Warszawa: Świat Książki.
- Bartlett, Robert. [2009]. Evropa a přemyslovský stát. In: Třeštík, Dušan – Josef, Žemlička – Petr, Sommer (eds). *Přemyslovci, budování českého státu*. Praha: NLN.
- Cipolla, Carlo. [1994]. *Before Industrial Revolution. European Society and Economy 1000–1700*. London: Routledge.
- Davis, Norman. [2003]. *Polsko: dějiny národa ve střední Evropě*. Praha: Prostor.
- Dvorník, František. [1999]. *Zrod střední a východní Evropy: mezi Byzancí a Římem*. Praha: Prostor.
- Elias, Norbert. [1939]. *Über den Prozeß der Zivilisation*. Basel: Verlag Haus zum Falken. (Česky: O procesu civilizace, sociogenetické a psychogenetické studie: proměny chování světových horních vrstev na Západě. Svazek 1. Praha: Argo, 2006.)
- Haubelt, Josef. [1986]. *České osvícenství*. Praha: Svoboda.
- Hloušek, Vít. [2003]. Evropa a její místo v dějinách – reflexe Oskara Haleckého. *Středoevropské politické studie* 4/2003.
- Hloušek, Vít – Kopeček, Lubomír. [2004]. *Konfliktní demokracie. Moderní masová politika ve střední Evropě*. Brno: Masarykova univerzita, Mezinárodní politologický ústav.
- Horská, Pavla. [1996]. Obyvatelstvo českých zemí podle povolání. In: Fialová, Ludmila a kol. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta.
- Janos, Andrew. [1982]. *Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945*. Princeton: Princeton University Press.
- Kašparová, Jaroslava. [2003]. Francouzské zeměpisné příručky a geografická kompendia druhé poloviny 17. století a obraz českých zemí v nich podaný. *Knihy a dějiny* 9/10, s. 90–120.
- Kdo patří do střední Evropy? [1996]. *Reflex* 35/1996, s. 15.
- Kochanowicz, Jacek. [1989]. The polish economy and the evolution of dependency. In: Chirot, Daniel. (ed.). *The origins of backwardness in eastern Europe*. Berkeley: University of California Press.
- Kontler, Laszlo. [2001]. *Dějiny Maďarska*. Praha: NLN.
- Konvičná, Jana. [2006]. Praha konce 18. století očima cizinců. In: *Praha Mozartova. Kulturní a společenský život v Praze 1780–1800*. Publikace k výstavě. Clam-Gallasův palác, 21. listopadu 2006 – 28. ledna 2007. Praha: Archiv hlavního města Prahy, s. 188–197.
- Křen, Jan. [2005]. *Dvě století střední Evropy*. Praha: Argo.
- Malowist, Marian. [1954]. *Studia z dziejów rzemiosła w okresie kryzysu feudalizmu w Zachodniej Europie w XIV i XV wieku*. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe.
- Mann, Michael. [1986]. *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to AD 1760. Volume 1*. New York/London: Cambridge University Press.
- Maťa, Petr. [2002]. Čechy a Morava roku 1666 v cestovním deníku toskánského šlechtice Franceska Riccardiho. In: Maťa, Petr a kol. *O misera Boemia*. In: *Souvislosti, Revue pro literaturu a kulturu* 13, č. 3–4, s. 73–82.
- Maur, Eduard. [1996]. Obyvatelstvo českých zemí v raném novověku, třicetiletá válka. In: Ludmila Fialová a kol. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha: Mladá fronta.

- Maur, Eduard – Chrobák, Tomáš. [2005]. Nový hlas Francouze o Čechách. (Popis Prahy a mravů jejich obyvatel z roku 1742). *Folia Historica Bohemica* 21, s. 235–264.
- Maur, Eduard – Horská, Pavla – Musil, Jiří. [2002]. *Zrod velkoměsta*. Litomyšl: Paseka.
- Mikulka, Jaromír. [1976]. Pobyt Josefa Maxmiliána Ossolinského v českých zemích. *Slovanský přehled* 62, č. 4, s. 329–334.
- Nolte, Heinrich. [1993]. *Die eine Welt: Abriss der Geschichte des internationalen Systems*. Hannover: Fackelträger.
- Nolte, Heinrich. [1997]. Evropský systém ve středověku – obhajoba souboru ukazatelů a nelineárního výzkum. In: Klusáková, Luda (ed.). *Kritéria a ukazatelé nerovnoměrného vývoje*. Praha: FF UK.
- Radiměřská, Božena. [2008]. Evropa „na východ od Rýna“ na mentální mapě anglicky píšícího cestovatele sedmnáctého století. *Český lid*, 1/2008.
- Rok, Bogdan. [1999]. České země v povědomí Poláků v 18. století na podkladě zeměpisné a cestovatelské literatury. In: *Východočeská duchovní a slovesná kultura v 18. století*. Boskovice: Albert, s. 315–323.
- Samsonowicz, Henryk. [1997]. *Polens Platz in Europa*. Osnabrück: fibre.
- Stellner, František. [1998]. *Friedrich Veliký, Cesta Pruska k velmocenskému postavení*. Praha: Panevropa.
- Stokes, Gale. [1989]. The social origins of East European Politics. In: Chirot, Daniel (ed.). *The origins of backwardness in eastern Europe*. Berkley: University of California Press.
- Šmahel, František. [1995]. *Husitská revoluce. Doba vymknutá z kloubů*. Praha: Academia.
- Tilly, Charles. [1992]. *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. New York/London: Blackwell.
- Trávníček, Jiří. (ed.). [2009]. *V kleštích dějin. Střední Evropa jako pojem a problém*. Brno: Host.
- Wallerstein, Immanuel. [1974]. *The modern World-System I. Capitalist Agriculture and origins of the European World economy in the Sixteenth century*. New York and London: Academic press.
- Wandycz, Piotr S. [1998]. *Střední Evropa v dějinách*. Praha: Academia.
- Wolff, Larry. [1996]. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Janowski, Maciej – Iordachi, Constantin – Trencsényi, Balázs. [2005]. Why Bother About Historical Regions? Debates Over Central Europe in Hungary, Poland and Romania. *East Central Europe*, 2005/1–2, s. 5–58.

Stanislav Holubec působí na Universitě Friedricha Schillera v Jeně (SRN). Vydal dvě desítky článků v odborných časopisech, je editorem sborníků Válka, mír a politická moc (2009) a Mladí, levice a rok 1968 (2010). Je autorem dvou monografií: Sociologie světových systémů. Hegemonie, centra, periferie (2009) a Lidé periferie. Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době (2009).

Současné politické konflikty v oblasti Afrického rohu

ALEMAYEHU KUMSA*

Political Conflicts in Contemporary Horn of Africa

Abstract: Violent conflict is very old in human society. The development of military technology brought with itself the worst tragedies loss of human live and material devastation in the second half of 20th century in the Horn of Africa. This region is one of the centers of various political violent conflicts in the world, according to length of these violent conflicts, the number of death of people, mainly civilian, refugees and internal displaced persons (IDP). This study elucidates the root causes of long wars in the Horn of Africa focusing mainly on South Sudan and Somalia. It also illustrates how the Super Powers during the Cold War helped their client states to prolong the suffering of people in the region. When Socialist system disappeared from Eastern Europe, Mengistu Haile Mariam's and Siyad Barre's regime ignominiously collapsed. In Ethiopia Amhara power elite, who ruled the Empire state from 1889 to 1991 lost their state power and Tigrian guerrilla fighters captured it through the power of the gun, Eritrea gained its independence from Ethiopia, South Sudan is emerging from long heinous war to independence. The violent conflict in Somalia transformed after the old regime demise in 1991 and the new leaders unable to build new central government. Somalia is fragmented and became the good example of failed state in the theory of contemporary political sociology. The paper tries to explain these complex violent conflicts in this part of Africa.

Key words: political conflicts, Horn of Africa, Ethiopia, Somalia, Kenya, war, geopolitical strategy.

Přehled politických konfliktů v oblasti Afrického rohu

Africkým rohem se v tomto článku rozumí část severovýchodní Afriky zahrnující státy Eritrea, Etiopie, Džibuti, Keňa, Somálsko a Súdán. Tento africký region je nejžhavější konfliktní zónou na světě a některé z nejuživějších válek druhé poloviny 20. století rozdělily oblast na jednotlivé části.¹ Ti, kdo v těchto válkách a obtížích z nich vzešlých trpěli nejvíc, pocházeli z řad civilního obyvatelstva zemědělských oblastí; jednalo se zejména o ženy a děti. Podle jedné studie publikované v roce 1999 „v průběhu třiceti let konfliktů a hladomoru v Africkém rohu zemřelo podle odhadu mezi 15 až 20 miliony lidí, což je číslo, které je ve srovnání s velikostí populace proporcčně vyšší než počet osob, které přišly o život během druhé světové války“.² Středisky těchto vražedných konfliktů přitom byly tři státy regionu. Prvním ze států představujících jádra konfliktů je Súdán, největší země afrického kontinentu s rozlohou 2 505 813 km² a počtem obyvatel 43 939 598.³

Konflikt v Súdánu, který má své počátky na jihu tohoto státu, se vyznačuje spleťtým, vnitřně vzájemně provázaným charakterem; vleklý boj mezi vládou v Chartúmu

* PhDr. Alemayehu Kumsa, Ph.D., Ústav etnologie, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, nám. Jana Palacha 2, 110 00 Praha 1. E-mail: alemayehu.kumsa@ff.cuni.cz

¹ Prendergast & Thomas-Jensen [2007: 59].

² Wodajo [1999: 104].

³ Fact book [červenec 2010].

ovládanou Araby a jižním Súdánem zastoupeným Afričany stál v druhé válce od 1983 do roku 2005 životy více než dva miliony obyvatel jižního Súdánu.⁴ Počínaje získáním nezávislosti na Velké Británii v roce 1956 až do konce války na jihu země v roce 2005 tak zažil Súdán jako nezávislý stát mír pouze po dobu jedenácti let – mezi lety 1972 a 1983.

Ještě než skončila válka na jihu, vypukl v Darfuru (západní část státu) roku 2003 další smrtící konflikt mezi původními obyvateli oblasti a vládou podporovanými a organizovanými, cvičenými a vyzbrojenými arabskými milicemi. Tento konflikt stál životy 200 až 450 tisíc lidí; 2,5 milionu osob bylo vyhnáno z domovů a dvě třetiny všech obyvatel Darfuru – zhruba 4,3 milionů lidí – zůstává v současné době odkázáno na ten či onen druh humanitární pomoci. Tato válka byla ze strany súdánské vlády zaměřena proti domorodým obyvatelům Darfuru, a to s cílem vyhnat je z jejich domoviny a na jejich místo usadit Araby ze severního Súdánu. 9. září 2004 ji bývalý státní tajemník USA Collin Powell označil před senátním výborem USA pro zahraniční vztahy za „genocidu“.⁵ Situace se uklidnila díky úsilí vynaloženému Africkou unií, Evropskou unií a Spojenými národy a Smlouva o míru v Darfuru (Darfur Peace Agreement – DPA) byla podepsána súdánskou vládou a Súdánskou osvobozenou armádou (Sudan Liberation Army) v Abuja (Nigérie) 5. května 2006. Tato smlouva mezi súdánskou vládou a jednou ze skupin povstalců stanovila rámec pro mír, bezpečnost, obnovu a správu – věci, jež Darfur od svého začlenění do Súdánu nezažil.⁶ Ostatní skupiny, které Smlouvu o míru v Darfuru odmítly podepsat, pokračovaly v boji s vládní armádou a konflikt se posléze rozšířil do Čadu a Středoafrické republiky – důsledkem toho bylo, že další dva miliony obyvatel v zasažených zemích potřebovaly humanitární pomoc. Súdánská vláda zároveň podporuje povstalecké skupiny a milice v obou státech v naději, že se tak podaří svrhnout jejich vlády a nastolit v nich „přátelštější“ režimy.⁷

Třetím místem konfliktu v Súdánu je pobřežní oblast Rudého moře obývaná národem Bedža; jeho příslušníci se chopili zbraní proti Chartúmu proto, že jejich region byl v rámci hospodářského rozvoje země opomíjen.

Další klubko konfliktů má svůj střed v Somálsku a týká se rovněž Etiopie, Eritrey a severovýchodní Keni. Somálsko přitom zůstává jedinou zemí na světě bez fungující vlády, a to od roku 1991, kdy byl svržen vojenský diktátor země Siyad Barre. Opoziční skupiny, které byly schopné odstranit jednoho z nejhorších porušovatelů lidských práv v Africe, nedokázaly vytvořit ústřední vládu, protože zakládaly své principy spíše na klanové než národní jednotě somálského lidu⁸, což vedlo k rozdělení země do tří klanových území – na tzv. Republiku Somálsko (Republic of Somaliland), Oblastní stát Puntland (Regional State of Puntland) a Oblast válečníků jižního Somálska (Warlords' Area of Southern Somalia).

Republika Somálsko, bývalé britské Somálsko, vyhlásila svou nezávislost v květnu 1991 a vyvázala se tak ze svazu Somálské republiky vytvořené spolu s Italským Somálskem 1. července 1960; do dnešního dne ji však žádná oblastní či mezinárodní vládní organizace nebo stát neuznaly jako státní jednotku.⁹ Severovýchodní oblast země obývaná klanem

⁴ Deng [2010: 160].

⁵ Totten & Markusen [2006: VIII].

⁶ Daly [2007: 302].

⁷ Prendergast & Thomas-Jensen [2007: 62].

⁸ Lewis [2002: 263].

⁹ Kumsa [2010: 151].

(subklanem) Majerteen z Darodu vyhlásila svou regionální autonomii roku 1998 a od té doby má v rukou dozor nad touto oblastí. Jižní část země zahrnující Mogadišo se stala jevištěm mnoha soupeřících vnitřních i vnějších (zahraničních) zájmů bez jakékoliv vládní struktury a v moderních dějinách se stala příkladem státu, který selhal.¹⁰

Poslední centrum konfliktů představuje Etiopie, kde se nejdelší střet odehrával v Eritreji od roku 1961 do roku 1991. Eritrea pak získala nezávislost na Etiopii v roce 1991, kdy byli z provincie vyhnáni poslední příslušníci etiopské armády a k moci se na dva roky dostala Eritrejská fronta národního/lidového osvobození (Eritrean Peoples Liberation Front – EPLF); ve dnech 23.–25. dubna 1993 zorganizovala referendum, v němž se „99,8 % hlasujících vyjádřilo pro nezávislost“.¹¹ Tak se uzavřela jedna z kapitol nejdelší krvavé války v Africe. Prvním státem, který uznal nezávislost Eritrey, byla Etiopie, ovšem jedním z prvních kritérií nezávislého státu je vymezení hranic země demarkací.¹² Noví vůdci obou zemí byli přátelé, kteří připravili společnou strategii jak odstranit etiopský diktátorský režim Mengistu Haile Mariama, svrženého nakonec v květnu 1991. Vůdci jak Eritrejské fronty národního/lidového osvobození (Eritrean Peoples Liberation Front – EPLF), tak Tigrejské fronty národního/lidového osvobození (Tigray People's Liberation Front – TPLF) byli příslušníky národa Tigrari, měli tedy stejný původ, hovořili stejným jazykem, vyznávali stejné náboženství a pocházeli z Habešského království.¹³

Když se tito politici dostali k moci, mnoho lidí si myslelo, že vztah mezi oběma zeměmi bude založen na dobré víře a vytvoří podmínky pro blaho Eritrejců i Etiopanů. Tento vztah byl bezproblémový až do roku 1997, ale pak se znovu rozhořel konflikt kvůli hranicím. Není bez zajímavosti, že lidé v bojem zasažených hraničních oblastech jsou Tigrejci podobně jako oba vůdci těchto zemí. Válka propukla v roce 1998 právě kvůli hranicím, což způsobilo jen na etiopské straně v letech 1998–2000 smrt cca 123 000 bojovníků,¹⁴ přičemž otázka hranic mezi oběma zeměmi zůstala nevyřešena. Tlak ze strany vlády USA a Africké unie přinutil vůdce Etiopie a Eritrey obrátit se k Mezinárodnímu soudnímu dvoru v Haagu se žádostí o arbitráž v daném konfliktu. V rámci Alžírské mírové smlouvy se navíc shodli na tom, že rozhodnutí soudního dvora bude konečné a závazující.¹⁵ Když však soudní dvůr rozhodl, že sporné území náleží Eritreji, odmítla etiopská vláda toto rozhodnutí přijmout a až dosud jsou armády obou znesvářených zemí na obou stranách hranic v nejvyšším stupni pohotovosti; nikdo neví, kdy tento – podle řady odborníků na válečné konflikty africký model připomínající první světovou válku – znovu začne.¹⁶ Etiopie má v rámci svého území otevřenu i další válečnou frontu, konkrétně namířenou proti dvěma národním osvobozenecským frontám. V rámci moderní africké historie představuje Etiopie zvláštní stát, protože vyjma let 1935–1941, kdy ji okupovala Itálie, nebyla nikdy kolonizována žádnou z evropských říší. Etiopie je nástupcem Habešského království, které se na konci 19. století podílelo spolu s dalšími koloniálními velmocemi Západní Evropy na kolonizování afrických států, tedy svých vlastních sousedů. Habeš tak dobyla a kolonizovala národy

¹⁰ Ndulo [2010: 26–27].

¹¹ Iyob [1995: 140].

¹² Mann [1984: 188, 2007: 37], Kumsa [1992: 10].

¹³ Negash & Tronvoll [2000: 10]. Habešské království je původní území Habeše před expanzí na konci 19. století, po které získal Menilek II. titul habešského císaře.

¹⁴ Sagalee Haaraa [No. 33: S. 14].

¹⁵ Agreement between Eritrea & Ethiopia [12. 12. 2000].

¹⁶ Negash a Tronvoll [2000: 1].

kušitských a nilotických skupin, jako jsou Oromo, Afar, část Somálců, Sidama, Kaficho a další.¹⁷ Rozloha království se zčtyřnásobila a král Menelik II přejmenoval svou novou říši na Etiopii. Národy, které se ocitly pod jhem Habeše, se zorganizovaly s cílem osvobodit se podobně jako jejich afričtí bratři vymaňující se z evropské koloniální nadvlády. Hlavními úcty vzbuzujícími silami v současné Etiopii jsou Oromská osvobozenecká fronta (Oromo Liberation Front – OLF) a Ogadenská národní osvobozenecká fronta (Ogaden National Liberation Front – ONLF), které bojují na domácí půdě v regionech Oromo a Ogaden v jihovýchodní Etiopii. Podle politických programů obou osvobozeneckých front je jejich záměrem vybudovat Demokratickou republiku Oromiyya a Republiku Ogadenia.

Přesuňme nyní svoji pozornost do Keni, považované za východoafrický ekonomický „parastroj“ (hnací motor), stabilní stát v nestabilním regionu, který poskytuje útočiště mnoha tisícům uprchlíků z konfliktních oblastí Etiopie, Súdánu, Severní Ugandy a Somálska. Avšak rovněž Keňa má svůj vlastní politický problém, jehož kořeny leží v dobách britské koloniální vlády, která vyhnala příslušníky národa Gikuyu (Kikuyu) z nejurodnější země teritoria, a to ve prospěch osadníků z Británie.¹⁸ V Africe má každý národ¹⁹ své vlastní území a v mnoha oblastech zůstává půda společným vlastnictvím komunity, jež danou oblast po staletí okupuje. Proto když britská koloniální správa usadila příslušníky Gikuyu v zemi Masajů a na dalších územích, byli tam považováni za vetřelce, kteří přišli, aby se zmocnili jejich země.²⁰ Gikuyové jako zemědělci navíc mají zvláštní vztah k půdě, jak to pozorovala autorka zabývající se politikou koloniálního osídlování v Keni: „Gikuyu by bez půdy nemohl být Gikuyou.“²¹ Když Keňa získala nezávislost, noví vůdci neřešili problém vlastnictví půdy, který tak představuje hlavní konflikt mezi národy žijícími v Keni. Gikuyu je v Keni největším (nejpočetnějším) národem a první prezident Keni Jomo Kenyatta, jenž tuto funkci zastával v letech 1964–1978, pocházel právě z tohoto národa. Moc se pak přesunula z rukou národa Gikuyu k národu Kalenjin ve chvíli, kdy se Daniel Arap Moi (příslušníka národa Kalenjin), viceprezident během prezidentství Kenyaty, který zemřel ve svém úřadu v roce 1978, stal v době od roku 1978 do roku 2002 prezidentem. Konflikt mezi příslušníky Gikuyu a ostatními skupinami propukl v roce 1992, kdy bylo mnoho jednotlivců z toho národa zabito a vyhnáno ze západní Keni z půdy Masajů, a znovu se rozhořel také během voleb v letech 2002 a 2007–2008.²²

Základní příčiny politických konfliktů v jižním Súdánu

Nejdelší a nejkrvavější konflikt v Súdánu se rozhořel mezi obyvateli jižního Súdánu a súdánskou vládou; došlo k tomu rok před získáním nezávislosti země v roce 1956. Konflikt, který vypukl na konci britské koloniální éry, má hluboké kořeny v dějinách této oblasti a souvisí s procesem arabizace severní Afriky. Severní a střední část Súdánu byla jedním z prvních států, jež byly v pátém století obráceny na křesťanství, a jedním z nejstarších regionů na světě, kde se v dějinách lidstva začaly budovat státy. Státotvorný proces začal

¹⁷ Bulatovich [1900/2000: 12], Martial de Salviac [1901/2005: 351–55], Pankrhust [1968: 73–134], Bulcha [2002: 72].

¹⁸ Elkins [2005: 14–15].

¹⁹ Achebe [2003: 5].

²⁰ Chege [2008: 134].

²¹ Elkins [2005: 14].

²² Human Rights Watch [2008: 11–12].

po 3. tisíciletí př. Kr. a k nejznámějším a největším státům v oblasti patřilo království Kerma s hlavním městem Kerma v oblasti nilské delty a menší stát s hlavním městem Sai, ležící mezi Kermou a Egyptem. Kerma zhruba v 18. stol. př. Kr. dobyla království Sai, a zmocnila se tak celé střední a severní části současného Súdánu, čímž se stala největším státem jižně od Egypta.²³ Křesťanství bylo v roce 543 zavedeno také v Dongole, posledním království regionu, a přispělo v mnoha ohledech ke kulturnímu rozvoji jeho lidu. Budování nových kostelů a klášterů s sebou přineslo nové architektonické prvky v rámci rozvoje oblasti. Tyto křesťanské státy žily se svým novým náboženstvím až do doby, kdy došlo k arabským muslimským výbojům (první z nich zasáhl Egypt mezi roky 639 až 642);²⁴ islám se pomalu rozšířil po celé severní Africe a svou expanzi posléze obrátil na jih. Lidé ze severního Súdánu odolávali invazi beduínských Arabů, kteří v roce 1054 obsadili celou severní Afriku, nicméně postupná konverze k islámu a infiltrace Arabů na jejich území měla za následek konec období křesťanských králů, takže po posledním z nich nastoupil v roce 1315 na trůn muslimský vládce.²⁵ Jen na jihu odolávalo arabskému pronikání až do roku 1504 křesťanské království Alwa, které nakonec podlehlo muslimskému státu Funj ze Sennaru. „To odstranilo poslední bariéru ležící v cestě beduínské expanzi v této části Afriky, a Baggarové či dobytkářští Arabové proudili na jih a západ do východního a středního Súdánu.“²⁶ Tento trend pokračuje až dodnes zejména v Darfuru, přičemž cílem Arabů je vyhnat domorodé Afričany z jejich domoviny a na jejich místě usadit Araby ze severního Súdánu.

Samotný Súdán se stal největší zemí afrického kontinentu a jeho území se rovná zhruba velikosti západní Evropy. Hlavním jazykem na severu je arabština, zatímco na jihu mluví nejvíce obyvatel jazykem Dinka – příslušníci tohoto národa tvoří nejpočetnější skupinu obyvatel v celé zemi a v jižním Súdánu. Co se složení obyvatel Súdánu týče, 65 % je Afričanů a 35 % Arabů (Arabové a arabizovaní Afričané); více než 70 % Súdánců tvoří muslimové, z nichž největší podíl mají muslimové afrického původu. Většina zbývajících obyvatel vyznává tradiční náboženství, z tohoto počtu pak je 5–10 % křesťanů.²⁷

Jižní Súdán tvoří tři provincie: Horní Nil, Bahr el Ghazal a Rovníkový Súdán. Jedná se o území představující jednu čtvrtinu celkové rozlohy Súdánské republiky a počet obyvatel jižního Súdánu je odhadován na jednu třetinu celé populace země. Hranice jižního Súdánu a sousedních zemí (Etiopie, Keni, Ugandy, Zaire a Středoafričké republiky) byly určeny libovolně imperiálními mocnostmi, které Súdán a jeho sousedy kolonizovaly. A tak se stalo, že některé národy v jižním Súdánu se „přelévají“ přes hranice do sousedních zemí.²⁸ Expanze Arabů a islámu pokračovala jiným způsobem, když v roce 1820 Muhammad Ali, vládce Osmanské provincie v Egyptě, dobyl celý Súdán; důvodem bylo súdánské zlato a otroci – příští vojáci. Egyptský zábor a panství nad tímto územím byly posledním odvážným činem zástupců osmanské velmoci a turecko-egyptská koloniální vláda skončila po 60 letech, když ji v roce 1885 vyhnalo z ovládaného území mahdistické muslimské povstání.²⁹ Bylo to rovněž v tomto období 19. století, konkrétně za turecko-egyptské vlády, kdy začalo roz-

²³ Ehret [2002: 149].

²⁴ Ilifee [2001: 58].

²⁵ Murdock [1959: 160].

²⁶ Murdock [1959: 160].

²⁷ International Crisis Group [2002: 5].

²⁸ Wai [1973: 7].

²⁹ Hill [1959: v].

dělení Súdánu na severní a jižní. Tato epocha proslula dramatickou expanzí otrokářských výprav zaměřených na získávání otroků v jižním Súdánu, přičemž cílem těchto nájezdů byli pouze nemuslimští obyvatelé jižního Súdánu, protože islám zakazuje mít muslimské otroky. Koloniální vláda spolupracovala při otrokářských výpravách do nemuslimských území s některými arabskými vlastníky půdy, kteří se podíleli na oficiálních nájezdech armády nebo organizovali své vlastní výpravy. „Přespočetné otroky si nájezdníci ponechávali pro svou vlastní potřebu nebo na prodej. Nejenže se za turecko-egyptského panství zvýšil počet otroků, ale rovněž se rozšířilo i jejich využívání, kdy se domácí otroctví poprvé rozšířilo ve všech segmentech společnosti severního Súdánu.“³⁰ Na vykořisťování jihu se společně podílela síť vojenská i obchodní a vláda a obchodní společnosti měly své vlastní armády složené ze směsi svobodných mužů a otroků. Obě složky založily řadu opevněných obchodních center a po karavanních stezkách se dopravovali mladí muži a ženy z jihu jako otroci určení pro trhy na severu a Středním Východě. Obchodníci a vládní úředníci si na jihu vytvářeli také svá vlastní poddanská území coby zdroj otroků a bohatství země. V turecko-egyptském období pocházela populace otroků na severu z velké části z jižního Súdánu; v očích obyvatel severního Súdánu byli otroci a „černí“ synonymy.³¹ Dokonce i jižní Súdánští, kteří přestoupili na islám nebo pracovali v koloniální správě – což ti v armádě určitě byli –, byli stigmatizováni svým statutem otroka nebo otrockým původem. Výsledkem turecko-egyptského kolonialismu spojujícího celý jižní Súdán se severem se tak stalo to, že určil obyvatelům jihu nižší statut oproti těm ze severu.

Turecko-egyptská koloniální vláda byla nakonec svržena islámským tzv. mahdistickým hnutím vedeným charismatickým náboženským vůdcem Muhammadem Ahmadem (Mahdí – očekávaný spasitel); vznikl mahdistický stát (1883–1898). Po smrti Mahdího založil jeho nástupce Khalífa Abdallahi svou autokratickou vládu z velké části na existující armádě otroků, kteří pocházeli hlavně z jihu a ze západu. Mahdistický stát následně rozšířil svou moc směrem na jih – důvodem byli otroci a zemědělské produkty. Velký hladomor z let 1888–92 zvýšil počty nájezdů na jih, tentokrát s cílem plnit, rabovat, a získávat potraviny a více otroků, a obnovit tak zmenšující se zdroje pro domácí práci a vojenské odvody. Mahdistický stát rozdělil obyvatele oblasti mezi dár al-islam (domov míru), tedy ty, kteří přijali islámskou víru, a dár al-harb (domov války), tedy takové, kteří vyznávali tradiční africká náboženství. Toto rozdělení nabylo ostřejších forem než kdy dříve a vyústilo ve válku namířenou proti neislámské populaci, opět kvůli otrokům a rabování.

Mahdistický stát rozvinul svou vlastní formu vnitřního kolonialismu v jižním Súdánu.³² Předpokládá se, že populace Súdánu klesla ze 7 milionů před mahdistickou revoltou v 19. století na přibližně 2 až 3 miliony po rozpadu mahdistického státu.³³ Rasové postoje těch obyvatel ze severu vůči těm z jihu se přitom nezměnily. Mahdistický stát eliminoval tradiční systém vlády a nahradil jej přímým vládnutím (Direct rule), tj. jmenováním správců nebo zmocněnců, kteří měli spravovat zemědělské oblasti na jihu, západě a východě. To je jedním z důvodů, proč došlo v roce 1898 k anglo-egyptskému svržení mahdistického státu za pomoci zvláštních skupin, které se stavěly proti útlaku ze strany této islamistické vlády. Historické nespravedlnosti spáchané vůči nemuslimskému obyvatelstvu z jihu

³⁰ Douglas [2003: 5].

³¹ Totten & Markusen [2006: 70].

³² Douglas [2003: 7].

³³ Deng [2010: 133].

ukazují, že původ současných súdánských problémů se datuje ještě z doby před dědictvím nerovného koloniálního systému 20. století.

Britská koloniální vláda a problém jižního Súdánu v období let 1889–1956

Muslimské komunity severního Súdánu se v době mahdistického státu dělily na příz-
nivce (následovníky) Mahdího (pod názvem Ansar) a na obyvatele východní části země,
jimiž byli následovníci náboženské rodiny Mirghaniho, zakladatele islámské sekty nazý-
vané Khatmiyya, kteří se stavěli proti mahdistickému státu a byli podporováni egyptskou
vládou. Různé opoziční skupiny proti mahdistickému státu se nakonec spojily s anglo-
egyptskými silami ve snaze odstranit mahdistický stát v bitvě u Omdurmanu 2. září 1898.
Nová anglo-egyptská vláda označovaná za vládu kondominia pak spravovala jih a sever
Súdánu odlišně. Tato anglo-egyptská (1898–1956) nová koloniální vláda se pro většinu
obyvatel jihu nelišila od turecko-egyptské vlády (1820–1883) nebo od mahdistického státu
(1883–1898), protože většinu příslušníků koloniální správy tvořily osoby, které sloužily
již dvěma předchozím vládám. To se týkalo i začlenění malého počtu britských úředníků;
kromě toho byli do nové armády zařazeni súdánské vojáci, kteří sloužili v bývalé turecko-
egyptské říši a svrženém mahdistickém státě. V prvních dvou desetiletích se jih z pohledu
koloniální správy jevil jako zásobárna branců určených pro koloniální vojenské oddíly tvo-
řících v Súdánu stálou posádku. Tito vojáci pocházející z jihu zůstávali společensky sepa-
rováni od Súdánců ze severu, a to díky jejich „otrockému“ původu. Jedinci z jihu nebyli
nadšeni z toho, že se měli stát vojáky koloniální vlády, protože odvodily byly i nadále násilné
a do armády byli pravidelně zařazováni vězni a váleční zajatci.³⁴

Politikou koloniální správy bylo od roku 1930 spravovat jižní Súdán nezávisle na severu,
a to stejným způsobem, jakým byla spravována britská africká koloniální území, tedy
jinak, než tomu bylo u arabských koloniálních území.³⁵ Základní princip této „jižní poli-
tiky“ zveřejněný 25. ledna 1930 koloniální správou v Chartúmu spočíval v tom, že místní
správa koloniálních národů by měla být uplatňována prostřednictvím domorodých struk-
tur moci, měla by využívat domorodého práva a zvyků, a to v takové míře, jaká by odpo-
ovídala britské představě dobré vlády a spravedlnosti.³⁶ Politickým cílem koloniální správy
má být rozvoj jižního Súdánu, vzdělávání v angličtině, pomoc křesťanským misionářům
při šíření křesťanství a zamezení expanzi islámu do centrální Afriky vytvořením „počet-
né křesťanské populace, která by se případně spojila s Ugandou a vytvořila významný
nárazník nebo překážku šíření víry, jakou je víra muslimská“³⁷. Postoj britské koloniální
vlády k jižnímu Súdánu se změnil po II. světové válce. Tlak ze strany egyptských a severo-
súdánských nacionalistů totiž směřoval k nezávislosti sjednoceného Súdánu. K tomu, aby
byl zahájen proces získání nezávislosti, byla na severu ustavena legislativní rada – první
krok k národnímú parlamentu. Zásadní otázka, jak přimět jih ke sjednocení nezávislého
Súdánu, byla vyřešena ze strany koloniální správy svoláním nerezprezentativní konference
v Jubě 12.–13. června 1947. Delegáti konference přitom nebyli vybráni lidmi z jihu, ale
správcem. Účastníky této konference tak byly tři provinční vlády, včetně velitele policie,

³⁴ Douglas [2003: 11].

³⁵ Beshir [1968: 115].

³⁶ Douglas [2003: 11].

³⁷ Citováno Beshirem [1968: 39].

několik kmenových náčelníků a několik velmi mladých správních úředníků. Konference, které předsedal státní tajemník, neměla ze strany obyvatel jihu mandát rozhodovat o takové významné otázce, jakou představovala jejich budoucnost. Účastníci konference se navíc navzájem neznali, pocházeli z různých provincií a neměli vzdělání na takové úrovni jako jádro nacionalistů ze severu. Předseda konference v diskusi nikdy nepřipustil, aby byla coby praktická alternativa uvedena možnost oddělené budoucí správy jihu. Závěrečné rozhodnutí konference přijaté vedoucími severosúdánských nacionalistů ovšem přesto znělo tak, že konference v Jubě vyřešila otázku jednoty Súdánu. Pravda o konferenci vyšla najevo až ve chvíli, kdy tatáž osoba, která konferenci předsedala, napsala o mnoho let později: „Na konferenci nemohla být přijata žádná rozhodnutí, protože její účastníci neměli žádný mandát od svého lidu [...] jediné rozhodnutí vycházející z konference jsem přijal já sám.“³⁸

Z historického pohledu a na základě vztahu mezi severosúdánskými nacionalisty a jižními vůdci neexistovala úrodná půda pro vytvoření společného státu, ale z hlediska obyvatel jihu byli vůdci ze severu připraveni zaujmout místo Britů jako noví kolonizátoři. V přípravě na získání nezávislosti vůdci z jihu zformovali novou politickou stranu – Liberální stranu (Liberal Party) a podíleli se na volbách do prvního samostatného parlamentu, konaných na konci června 1953. V novém parlamentu se zástupci Liberální strany pokusili nastolit otázku odděleného správního statutu pro jih, přičemž jako ústavní řešení navrhovali federální uspořádání. Tento požadavek byl ze strany severosúdánských nacionalistů ignorován a všechny nejvyšší pozice na jihu byly obsazeny úředníky ze severu; politicky neaktivnější jižané v tom spatřovali začátek kolonizace jihu severem.³⁹ Ve dnech 18.–21. října 1954 svolaly vznikající politické skupiny obyvatel jihu včetně členů Liberální strany, národnostních náčelníků ze všech tří jižních provincií a zástupců Súdanců z jihu v Chartúmu do Juby svou vlastní konferenci, aby na ní prodiskutovali politickou budoucnost Súdánu jako celku a politickou budoucnost jihu v rámci Súdánu. Bylo rozhodnuto hlasovat o nezávislosti Súdánu na Egyptu, ale za podmínky přijetí federálního systému v celé zemi s autonomním státem na jihu. Nebude-li toho dosaženo, jih si ponechá své právo na sebeurčení, jež zahrnovalo právo na úplnou nezávislost na severu.⁴⁰ Požadavek svazového (spolkového) státu politických vůdců z jihu nebyl politickými vůdci ze severu respektován a 1. ledna 1956 byla vyhlášena nezávislost Súdánu v podobě jednotného, společného státu.⁴¹

Vojenské povstání v jižním Súdánu a počátek první jihosúdánské občanské války (1955–1972)

První všeobecné volby do samosprávného parlamentu v Súdánu se konaly v listopadu 1953 a v těchto volbách získala nejvyšší mandát – 51 z 97 míst v dolní komoře – Strana národní jednoty (National Union Party – NUP). Další strana ze severu nazvaná Umma získala 22 míst, jižní Liberální strana devět hlasů, Socialistická republikánská strana (Socialist Republican Party) a Protiimperialistická fronta (Anti-Imperialist Front – AIF) po jednom. Zbytek míst obsadili nezávislí, kteří se nicméně přikláněli k té či oné straně. Parlament

³⁸ Robertson [1975: 107].

³⁹ Douglas [2003: 27].

⁴⁰ Zápis z konference v Jubě citovaný Douglasem [2003: 27].

⁴¹ Sidahmed [2007: 54].

ovládaný politiky ze severu rozhodl, že politickou strukturou země bude unitární stát. Proces nahrazování státních úředníků z Británie súdánskými, tzv. súdanizace, obyvatele jihu ovšem zklamal, jak konstatoval bývalý ministr zahraničí Súdánu Francis Deng: „Spolu s neochabujícím vývojem směrem k nezávislému jednotnému Súdánu, jeden incident za druhým zesiloval obavy jihu z dominance severu. Postoj úředníků ze severu, diskreditující propaganda severních politických stran namířených jedna proti druhé v jejich boji o hlasy z jihu, nepřátelské strategie, jimiž se vláda snažila zahnat obyvatele jihu do pasivity, a především všechny zprávy o výsledcích *súdanizace* 800 míst obsazených předtím koloniálními velmocemi, z nichž jih získal pouze čtyři méně významné pozice, vehnala opozici na jihu do divoké revolty ze srpna 1955.“⁴² Nahrazení britských úředníků civilní správou a vojenských velitelů Súdanci ze severu vedlo k tomu, že v oblasti došlo ke vzpouře proti tomuto politickému ujařmení obyvatel z jihu těmi ze severu. Tato vzpoura vypukla nejprve u regimentu v distriktu Torit v Rovníkové provincii v srpnu 1955, celkem pak v tomto odbojném protestu přišlo o život 261 Súdanců ze severu a cca 75 jižanů.⁴³ Súdanci z jihu považují vzpouru za počátek boje jižanů proti útlaku ze severu, podporovanému britskou koloniální vládou tím, že nepomohla obyvatelům z jihu vybudovat si svou vlastní budoucnost, ale pouze nutila severní politiky, aby ji nahradili. Násilné střety z 2. poloviny 20. století v jižním Súdánu tak byly důsledkem nespravedlivého přenosu moci z britské koloniální vlády na severosúdánské politiky. Po získání nezávislosti političtí představitelé jihu nepřestali doufat, že se podaří vybudovat federální demokratický stát Súdán a před volbami v roce 1957, následujícími po získání nezávislosti, se sjednotili do mnohem účinnějšího politického hnutí. Političtí aktivisté z jihu vytvořili Federální stranu (Federal Party), která se zúčastnila voleb v roce 1957, kde získala téměř všechna místa v parlamentu určená pro jih. Politici z jihu přivedli k politické aktivitě mladou generaci a církevní představitel a vytvořili jednotnou strategii s ostatními málo rozvinutými oblastmi na východě a na západě, čímž založili účinnou koalici s těmito regiony. Tlak na federalizaci ze strany jižního Súdánu nepřijala vládnoucí strana – Umma, a to je jedním z hlavních důvodů, proč došlo v roce 1958 k předání moci armádě.⁴⁴ Vojenská junta zakázala veškerou diskusi k otázce jižního Súdánu a vojenská vláda vedená generálem Abdu prosazovala politiku arabizace a islamizace jihu. Vyučovacím jazykem na školách se stala arabština, která nahradila angličtinu; z jihu byli vyhnáni křesťanští misionáři a zejména mezi studenty byla propagována konverze k islámu. V arabizaci a islamizaci byl spatřován prostředek k dosažení národní jednoty, ovšem reakcí obyvatel jihu bylo vytvoření Jihosúdánské osvobozené fronty (Southern Sudan Liberation Front – SSLM), známější jako Anya-Nya, což je označení její vojenské složky.

Cílem hnutí bylo odtržení jihu a vytvoření nového nezávislého státu,⁴⁵ vojenská vláda však odmítala uznat, že zde existuje „jižní problém“, a „nadále označovala za zdroj problému imperialisty a misionáře. Vojenská junta degradovala jižanské politiky v exilu na nastrčené loutky a agenty cizích mocností a misionáře v pevné víře, že jedinou cestou, jak dosáhnout integrace a jednoty, je za pomoci vojenské moci.“⁴⁶ Vojenská vláda

⁴² Deng [1973: 37].

⁴³ Beshir [1968: 73].

⁴⁴ Douglas [2003: 31].

⁴⁵ Deng [1991: 25].

⁴⁶ Beshir [1968: 86].

byla nakonec svržena v roce 1964 lidovým povstáním, které Súdánci nazývají Říjnovou revolucí, následující civilní vláda ale zůstala u moci jen do roku 1969. Skupina vojáků, označující se za Svobodné důstojnické hnutí (Free Officers Movement), svrhla parlamentní režim a chopila se moci při vojenském převratu 25. května 1969.⁴⁷ Jeho vůdci ustavili Radu revolučního velení (Revolutionary Command Council – RCC) skládající se z 10 důstojníků pod vedením velitele převratu, plukovníka Džafaar Muhammad an-Nimajrí. Nimajrího vojenská vláda nejprve odstranila křídlo pravicových politiků a po červenci 1971, tj. po pokusu o další vojenský převrat, oslabila levicové politiky, především Komunistickou stranu Súdánu (Communist Party of Sudan – CPS); v průběhu konfliktu byli její čelní představitelé popraveni. Vojenský vůdce se dostal do čela súdánské politiky a zahájil tajné rozhovory s Osvobozeneckým hnutím jižního Súdánu (SSLM), jež vyvrcholily 27. února 1972 uzavřením dohody z Addis Abeby. Hlavním bodem této dohody je nastolení opatření vedoucích k dělbě moci mezi ústřední vládou a jednotným jižním regionem s hlavním městem Juba a vlastním voleným shromážděním a radou ministrů. Co se jazykové politiky týče, zůstala arabština oficiálním jazykem a angličtina hlavním jazykem jižní oblasti. Byly podepsány i dodatky ke smlouvě týkající se opatření k zastavení palby a začlenění guerillových sil do národní armády.⁴⁸

Únorová dohoda z Addis Abeby byla ratifikována a začleněna do regionálních vládních dokumentů v březnu 1972 a byla rovněž připojena k trvalé ústavě z roku 1973. Nicméně dohoda byla postupně oslabována ústřední vládou a nakonec zrušena 5. června 1982, kdy Nimajrí rozdělil jih na tři regiony. Stálá ústava z roku 1973 zřizovala Súdán coby sekulární stát se svobodou vyznání nejen pro křesťany a Židy, ale i pro vyznavače tradičních náboženství. Sekulární zákony dále řešily vztahy mezi civilními občany a rovněž kriminální delikty; osobní či rodinné záležitosti postihovaly v případech muslimů zákon šaría a zvykové právo u velkého počtu venkovského obyvatelstva na severu i na jihu. Tato ústava byla zárukou pro všechna náboženství v zemi, ovšem Nimajrí, který v roce 1972 přinesl jihu mír, se nakonec stal symbolem války vzniklé kvůli ropě objevené v roce 1978. V září 1983 pak prosadil aplikaci zákona šaría po celé zemi (později tento akt známe jako *Zářťjové zákony*) a nedlouho poté rozpustil jihosúdánskou regionální vládu. Zrušení autonomie jižního regionu a zavedení islámských zákonů v celé zemi bylo ovlivněno příznivými mezinárodními podmínkami pro súdánskou vojenskou vládu. V roce 1974 totiž došlo ke svržení Haile Selassieho, absolutistického monarchy panujícího v Etiopii padesát let a v roce 1977 nová vojenská vláda Etiopie uzavřela vojenskou základnu USA v zemi a vyhnala ze země americký vojenský personál. Ve stejném období podepsala etiopská vláda mírovou smlouvu na 20 let se Sovětským svazem a Súdán se tím pádem stal významným spojencem Spojených států jako regionální protiváha k Sověty podporované Etiopii. Objevení ropy v jižním Súdánu, které přilákalo americké naftařské společnosti, pak ještě zesílilo zájem Spojených států o súdánskou ekonomiku a spolu se zvolením republikánské vlády v USA v roce 1980 výrazně ovlivnilo roli Súdánu v mezinárodní politice. Nepřátelství Reagany administrativy vůči Libyi vedlo Spojené státy a Súdán k ještě užšímu vojenskému spolenectví; Súdán se stal součástí „Síly rychlého rozvoje“ („Rapid Development Force“), což dovolilo silám Spojených států provádět se súdánskou armádou společné vojenské

⁴⁷ Daly [2007: 202].

⁴⁸ The Addis Ababa Agreement on the problem of South Sudan [Wai 1973: 221–244].

manévry na súdánské půdě. „Nimajrí hrál s libyjskými a etiopskými kartami, aby si tak pojistil vojenské dodávky ze Spojených států. Spojené státy také zjistily, že ‚obrana Súdánu‘ je užitečným nástrojem propagandy proti Libyi.“⁴⁹

Nimajrí se dostal k moci v roce 1969, když uznal, že válka na jihu nemůže být vyřešena vojensky. Do roku 1983 byl přesvědčen, že má k dispozici dostatek moderních vojenských prostředků z USA, aby se mohl vyrovnat s jakoukoliv potenciální vojenskou revoltou v zemi. Reaganovu administrativu, která zásobovala súdánskou vládu, aby se mohla bránit vnějším nepřátelům, přitom nezajímalo, co Nimajrí dělá ve své vlastní zemi. Nimajrího vláda tak zrušila Dohodu z Addis Abeby a v lednu 1983 nařídila vojenskému praporu, který měl základnu na jihu, aby se přesunul na sever. Prapor byl stále pod velením bývalých guerillových bojovníků, začleněných do súdánské armády na základě Dohody z Addis Abeby a umístěných proto v jižním regionu. Dr. John Garang, tehdejší štábní velitel na vojenské škole v Omdurmanu, byl vyslán k praporu s úkolem vyjednávat. Ve skutečnosti však šlo o to, že Garang se již podílel na tajné dohodě mezi některými z důstojníků ve velení jižních oddílů, kteří měli v plánu přeběhnout s praporem do guerilly. Zrušení jižního regionu a útok na prapor, jež se odmítl přesunout na sever, urychlily další vzpoury a dezerte z vojenské základny poblíž hranic s Etiopií; cca 2 500 vojáků zběhlo k nové guerillové základně, jež byla vytvořena v Etiopii, a dalších 500 vojáků zůstalo na poli v Bahr-al Ghazal. Ti jen vytvořili posilu pro bojovníky, kteří odmítli přijmout dohodu z Addis Abeby a zůstali v buši. V červenci 1983 všechny tyto skupiny dezertérů vytvořily Súdánské lidové osvobozené hnutí (Sudan People's Liberation Movement – SPLM) jakožto politickou organizaci a zformovaly jeho vojenské křídlo – Súdánskou lidovou osvobozenou armádu (Sudan People's Liberation Army – SPLA) pod společným velitelem dr. Johnem Garangem.⁵⁰ Zpočátku bylo cílem SPLM – podle slov samotného Johna Garanga pronesených v projevu 3. března 1984 – rozhodnout problém jihu, „který může být vyřešen pouze v kontextu jednotného Súdánu pod socialistickým systémem, který poskytne demokratická a lidská práva všem národnostem a zaručí svobodu všem náboženstvím, vírám a filozofickým názorům“.⁵¹

Z tohoto projevu jasně vyplývá požadavek SPLM: vybudovat demokratickou společnost s rovnými právy pro všechna náboženství a s rovností všech národností v zemi, což vede nutně k závěru, že islám by neměl mít ve vztahu k ostatním náboženstvím zvláštní postavení. Z tohoto projevu můžeme dále vyvodit závěr, že SPLM odmítá pokusy řady súdánských vlád založit súdánskou národní identitu na arabštině, arabské kultuře a islámu.⁵² Počínaje vytvořením SPLM existovaly na budoucnost jižního Súdánu dva názory: jeden z nich byl definován vůdcem hnutí a druhý byl platformou starší organizace – Jihosúdánské lidové osvobozené hnutí (South Sudan Liberation Movement – SSLM), jež preferovalo plnou nezávislost jižního Súdánu, avšak bylo potlačeno novým vedením. Vojenská konfrontace mezi SPLA a súdánskými vojenskými silami začala v květnu 1983 – jejím cílem bylo ovládnout jižní Súdán. Lidové povstání zbavilo Nimajrího moci v dubnu 1985 a nahradilo ho jeho ministrem obrany; ten v roce 1986 vyhlásil parlamentní volby, které s sebou přinesly občanskou parlamentní správu vedenou stranickým vůdcem strany

⁴⁹ Douglas [2003: 57].

⁵⁰ Arop [2006: 74–75].

⁵¹ Garang [1992: 23].

⁵² Douglas [2003: 63].

Umma Sadiqem al-Mahdim, jenž se stal premiérem. Předseda civilní vlády se v Addis Abebě setkal s vůdcem SPLM, aby spolu projednali vyřešení jihosúdánského konfliktu mírovou cestou. Sadiq al-Mahdi před volbami odsoudil užívání zákonů šariya v celé zemi, ale poté, co se stal premiérem, odmítl tento zákon zrušit, a mírové řešení tak nepředstavovalo žádný pokrok; konečně v roce 1989 další vojenský puč vedený brigádním generálem Umarrem al-Bašír svrhl občanskou vládu – převrat byl provázen nejhorším krveprolitím v dějinách nezávislého Súdánu. Z Bašírovy vojenské vlády se stalo arabsky zaměřené ideologické a fundamentalistické islámské hnutí se vzrůstajícím vztahem k panarabským a islamistickým hodnotám, hovoříme-li o válce spojované s nadějí na shromáždování podpory ze strany arabských zemí. Vláda využila své propagandistické mašinérie prohlášením, že válka o vyřešení jiho-súdánského konfliktu je válkou mezi Araby a Afrikou. Armáda slibovala, že „se nevzdá jedině pídě půdy této země“, a vládní činitelé spěchali do ciziny, aby žádali o prostředky k znovuzískání „arabských měst obsazených ‚Afričany‘ a ‚nevěřícími‘“.⁵³

Súdánská vláda podporovala opoziční osvobozenécké fronty v Etiopii během vlády Haile Selassieho a vojenské vlády Mengistu Haile Mariama. Etiopská vláda také od počátku až do svržení této vlády v květnu 1991 poskytovala SPLM veškerou materiální a diplomatickou podporu. Nová etiopská vláda ale vyhnala vůdce SPLM a uzavřela uprchlické tábory v Etiopii, v čemž súdánská vojenská vláda viděla příležitost oslabit a pokud možno zlikvidovat SPLM vojenskými prostředky. Jedna z výzev k islámské podpoře byla vydána rovněž Íránem. „Íránský prezident Alí Akbar Hášimí Rafsandžání navštívil v prosinci 1991 Chartúm, označil válku za *džihád* a podepsal vojenské protokoly, včetně příslibu zaplatit 300 milionů dolarů za čínský vojenský materiál.“⁵⁴ V 90. letech se politická atmosféra postupně obrátila proti vojenské vládě v Súdánu, a to z nejrůznějších důvodů, například kvůli podpoře Iráku během války v Perském zálivu, kvůli extrémnímu islamistickému programu, politice poskytování útočiště teroristům, včetně včetně Usámi bin Ládina, který v Súdánu žil v letech 1992–1996, a kvůli podpoře extremistických islamistických skupin v muslimském světě. Kritický bod obratu pro súdánskou vládu nastal v červnu 1995 při pokusu o zavraždění egyptského prezidenta Husni Mubaraka v Addis Abebě, kdy etiopská vláda obvinila Súdán z poskytnutí logistické podpory a útočiště pachatelům atentátu. V květnu 1996 uvalila Rada bezpečnosti OSN na Súdán neekonomické sankce a americká vláda zařadila Súdán na svůj seznam států sponzorujících terorismus a uvalila na něj jednostranné sankce. První krok k uznání práva na sebeurčení jižního Súdánu učinila Národní demokratická aliance (National Democratic Alliance – NDA) založená v roce 1989; skládá se z ozbrojených i neozbrojených severních a jižních organizací, profesionálních asociací, odborových svazů a SPLA. V roce 1995 Národní demokratická aliance vydala deklaraci z Asmary, která zdůraznila nutnost založit budoucí politický systém na multi-etnické, multináboženské a multirasové společnosti a potvrdila právo jihu na sebeurčení.

Regionální vládní organizace Afrického rohu nazvaná Mezivládní úřad pro rozvoj (Inter-governmental Authority on Development – IGAD) je nejdéle existující mírová iniciativa v Súdánu. Svou činnost zahájila v roce 1993 a předsedá jí Keňa. IGAD v roce 1994 vyhlásil Deklaraci zásad, soubor krátkých tezí, které tvořily a tvoří rámec následných jednání. Deklarace zásad předvídá mírovou dohodu uspořádanou kolem demokratického

⁵³ International Crisis Group [2002: 15].

⁵⁴ International Crisis Group [2002: 16].

a sekulárního Súdánu a požaduje podíl na národním bohatství a zdrojích. Pokud by se to nepodařilo, považuje za nezbytné jednání o modalitách v meziobdobí následovaném referendem o sebeurčení jihu. Po mnoha letech váhání přijala súdánská vláda Deklaraci zásad jako základ pro jednání v roce 1997. Africký roh je přesto dál regionem, kde dochází k řadě různých zuřivých konfliktů; v roce 1998 tři hlavní země podporující SPLM (Etiopie, Eritrea a Uganda) vstoupily do devastujících válek. Etiopie a Eritrea vstoupily do války kvůli společným hranicím, zatímco Uganda se dostala do konfliktu s Demokratickou republikou Kongo, což oslabilo úsilí IGAD.

Mírová iniciativa Spojených států koordinovaná s IGAD přinesla v roce 2002 alespoň určité vyjasnění situace. Dne 20. července 2002 byl podepsán protokol mezi SPLM a súdánskou vládou, který řešil otázku sebeurčení, státu a náboženství. V tomto protokolu bylo potvrzeno právo zvolit si nezávislost, načež Po třech letech dlouhých diskusí byla v lednu 2005 podepsána súdánskou vládou a SPLM Dohoda o úplném míru v Súdánu (Sudan's Comprehensive Peace Agreement – CPA), která ukončila 21 let války mezi jižním Súdánem a súdánskou vládou. Klíčovými body této dohody jsou následující teze:

1. Uznání práva jižního Súdánu na sebeurčení.⁵⁵
2. Odluka státu a náboženství tím, že budou povoleny odchylky právních systémů, aby se tak vyšlo vstříc islámské (šaría) a křesťanské (sekulární) tradici.⁵⁶
3. Dohoda o úplném míru vytvořila podmínky pro mezinárodně monitorované referendum v roce 2011, v němž byly obyvatelům jižního Súdánu nabídnuty dvě možnosti: pokračující jednota se severem, nebo oddělení za účelem plné nezávislosti.

CPA potvrdila v přechodném období mezi červencem 2005 a rokem 2011 podíl na vládě na národní úrovni a autonomní vládu pro jižní Súdán s jeho ozbrojenými silami. Dohoda o podílu na přírodních zdrojích umožnila jižanské vládě přístup k cenným zdrojům ropy, která představuje hlavní produkt jihosúdánského regionu. Na základě dohody CPA došlo k novému politickému uspořádání, včetně rozdělení moci mezi vládnoucí Stranou národního kongresu (National Congress Party – NCP) a Súdánským lidově osvobozeným hnutím (Sudan People's Liberation Movement – SPLM). Byla vytvořena Vláda národní jednoty (Government of National Unity), v níž NCP má 52 % a SPLM 28 %, přičemž podobné rozložení míst v národním shromáždění bylo určeno pro období do parlamentních voleb, které byly naplánovány na rok 2009, ale byly realizovány až v roce 2010. Dohoda určila, že prezident al-Bašír zůstane ve funkci a předseda SPLM bude jeho prvním viceprezidentem.

CPA rovněž vytvořila autonomní Vládu jižního Súdánu (Government of Southern Sudan – GOSS) s nezávislou exekutivou, legislativou a soudnictvím.⁵⁷ Hlavním městem jižního Súdánu se stala Juba, kde sídlí i GOSS (v níž převažují příslušníci SPLM). GOSS má široké pravomoci v řadě oblastí vyjma těch, které jsou obvykle spojeny s národní suverenitou, jako je národní bezpečnost, směřování zahraniční politiky atd. Z bezpečnostního hlediska je v dohodě určeno, že SPLM zajistí své vlastní vojenské síly, aby tak v přechodném období zůstala oddělena od súdánských ozbrojených sil. Abychom uzavřeli tuto část

⁵⁵ Comprehensive Peace Agreement(CPA) between The Government of The Republic of The Sudan and The Sudan People's Liberation Movement/Sudan People's Liberation Army. [2005: Part A: Agreed Principles 1.3].

⁵⁶ Healy [2008: 29].

⁵⁷ Comprehensive Peace Agreement(CPA) between The Government of The Republic of The Sudan and The Sudan People's Liberation Movement/Sudan People's Liberation Army [2005].

článku, rádi bychom uvedli cenu, kterou obyvatelé jižního Súdánu za dlouhodobý konflikt zaplatili, a také jejich výhledy do budoucna.

„Odhaduje se, že v důsledku bojů během uplynulých 18 let zahynuly dva miliony lidí, jako oběti přímého násilí nebo následkem vyhladovění a nemoci. Půl milionu uprchlíků se rozptýlilo do sousedních zemí a odhadem čtyři miliony lidí byly vyhnány a přemístěny ze svých domovů v rámci Súdánu – jedná se o největší podobné přemístění na světě v současné době. Ve skutečnosti jeden z každých osmi lidí zbavených domova díky válce a rozptýlených po světě pochází ze Súdánu.“⁵⁸ Po všem tomto utrpení, které je důsledkem jejich odmítnutí začlenit se do súdánského státu,⁵⁹ konečně nazrál čas, kdy se vyhnanců někdo zeptá, zda chtějí tvořit část státu, jenž je uvrhl do té nejhorší války, která kdy v dějinách Afriky probíhala. Podle Národního demokratického institutu směřují obyvatelé jižního Súdánu k plné nezávislosti a také podle hlasování uskutečněného v rámci výzkumu v dubnu 2006 lidé vyjádřili „téměř úplnou podporu nezávislosti.“⁶⁰ Doufáme, že zájem lidu bude respektován a že v tomto nestabilním regionu Afriky začne konečně vát mírový vítr.

Politický konflikt v současném Somálsku

Somálsko otevřelo novou kapitolu v dějinách současného státu, když v lednu 1991 přestala existovat ústřední vláda poté, co ozbrojené opoziční skupiny vyhnaly diktátorskou vládu prezidenta Siyad Barreho. Tyto opoziční síly, schopné odstranit starý režim, ale nenalezly společný jazyk k vybudování nové ústřední vlády, jež by zemi spravovala pod jednou vládou. Neshoda v názoru na to, jakým způsobem vytvořit ústřední vládu Somálska, vedla následně k rozdělení země na tři regiony.⁶¹ Bývalé Britské Somálsko (British Somaliland), které získalo nezávislost na Velké Británii 26. června 1960, spolu s Italským Somálskem vytvořily 1. července 1960 Somálskou republiku, přičemž Somálská republika existovala jako nezávislý stát od roku 1960 do roku 1991. Republika Somaliland vyhlásila 18. května 1991 svou nezávislost na již neexistujícím somálském státu⁶² a severovýchodní část země rovněž deklarovala v roce 1998 svou autonomii pod jménem Puntland. Mogadišo a další jižní část Somálska, rozdělená mezi různé válečníky, se následně ponořila do chaosu. Ani mírová mise Spojených národů vyslaná do Somálska a vedená Spojenými státy pod heslem „Operace k znovunastolení naděje“ (Operation Restore Hope) v letech 1992–1995 nedokázala v Somálsku obnovit mír a vytvořit vládu, byla ze Somálska vypuzena a zanechala v zemi chaos.⁶³ O vytvoření ústřední vlády dále proběhla mezi somálským frakčními skupinami řada jednání a došlo k mnoha mírovým dohodám o vytvoření ústřední vlády, vedeným spojeným úsilím Spojených národů, Evropské unie, Africké unie, Arabské ligy a Mezivládním úřadem pro rozvoj (IGAD), až do současné doby však žádná úspěšná vláda nevznikla. Posledním pokusem bylo po dvou letech vyjednávání mezi různými somálskými organizacemi na konci roku 2004 zřízení Přechodné federální vlády (Transitional Federal Government – TFG) v Keni, jejímž sídlem se po dobu dvou let stalo

⁵⁸ International Crisis Group [2002: 3].

⁵⁹ Chabal [2009: 99].

⁶⁰ Prendergast & Thomas-Fensen [2007: 72].

⁶¹ Lewis [2002: 263].

⁶² International Crisis Group [2003: 6].

⁶³ Menkhaus [2004: 8].

malé městečko Baidoa, aniž by ale její představitelé ovládali nějaké území, načež se na konci roku 2006 za masivní vojenské podpory ze strany Etiopie přestěhovala do Mogadiša.⁶⁴ Přečasná federální vláda Somálska čelila silnému odporu ze strany Unie islámských soudních dvorů (Union of Islamic courts), jež ovládala většinu jižního Somálska od druhé poloviny roku 2006. TFG, vedená 40 000 příslušníky silné etiopské armády, byla schopna porazit Unii v konvenční válce. Nyní se Unie islámských soudních dvorů přeskupila tak, aby s vládou v Mogadišu bojovala formou guerrillové války. Cílem této části příspěvku je analyzovat vnitřní a vnější příčiny konce vlády Siyada Barreho, regionální vliv různých politických skupin v Somálsku, které stály v cestě vytvoření ústřední vlády v zemi, a různé scénáře perspektivy vytvoření ústřední vlády v budoucnosti.

První demokratická vláda Somálců po získání nezávislosti

Území somálského národa bylo rozděleno v průběhu kolonizace této části Afriky do pěti koloniálních území: Francouzské Somálsko, Britské Somálsko, Italské Somálsko, Ogaden přiřčený k Etiopskému císařství a další část území připojená k Severovýchodní Keni.⁶⁵ Republika Somálsko byla vytvořena 1. července 1960 z Unie Britského a Italského Somálska vedeného Somálskou ligou mládeže (Somali Youth League).⁶⁶ V průběhu založení Somálské republiky do ní nebyly začleněny tři části území (Francouzské Somálsko, Ogaden pod etiopskou císařskou vládou a somálské území v Severovýchodní Keni), protože koloniální páni těchto území nebyli ochotni dovolit Somálcům, aby si určili svou politickou budoucnost.⁶⁷ Otázka, jak začlenit do republiky tato tři zbývající teritoria, se stala základním problémem obou předchozích vlád – civilní i vojenské. Nová republika byla svazkem dvou koloniálních území s rozdílným koloniálním, politickým a správním dědictvím. Jedním z prvních problémů, daných jejich dvojím koloniálním dědictvím, jemuž museli čelit vůdci nové republiky, byli úředníci, kteří byli vyškoleni a pracovali v rámci britského a italského správního systému,⁶⁸ tyto systémy se co do administrativy totiž radikálně lišily. Nová republika je zařadila do jednotného mzdového systému, což platilo pro všechny úředníky ve všech vládních odvětvích, včetně národní policie a armády.

Rozdíly ovšem nespočívaly jen v problémech pramenících ze dvou právních systémů. Severní právní systém byl založen primárně na anglickém obecném a statutárním právu (English Common and Statute Law) a Indickém trestním kodexu (Indian Penal Code) a na jihu systém závisel hlavně na italském koloniálním zákoníku.⁶⁹ Ve finančních a účetních postupech byla situace podobně složitá vzhledem k velkým rozdílům v přístupu používaném britským systémem na severu a italským na jihu; významně se na severu a na jihu lišily také tarify, cla a obchodní vzorce. Všechny tyto problémy nebyly vyřešeny před vyhlášením nezávislosti, ale staly se dvojím dědictvím republiky. Zmíněné rozdíly byly dále prohlubovány i lingvistickými bariérami, které – podobně jako italská vyučovací

⁶⁴ Human Rights Watch [December 2008: 3, 1-56432-415-x].

⁶⁵ Drysdale [1964: 8–9].

⁶⁶ Touval [1963: 112].

⁶⁷ Abdi [2007: 17–30].

⁶⁸ Itálie, ač ve druhé světové válce poražená, získala nad územím bývalého Italského Somálska poručenský mandát, který vykonávala až do roku 1960.

⁶⁹ Lewis [2002: 170].

tradice na jižních školách a britská na severních – ovlivňovaly veškeré oblasti činnosti, soukromé stejně tak jako veřejné. Také problém infrastruktury spojující sever s hlavním městem a nedostatek odborníků nezbytných pro překlad z italštiny a angličtiny stály v cestě integraci obou regionů.

Sever a jih měly rovněž odlišný názor na novou prozatímní ústavu, o čemž svědčily výsledky národního referenda, které se konalo rok po získání nezávislosti, konkrétně 20. června 1961. Sever ústavu neschválil, více než 60 % hlasujících se postavilo proti ní, v hlavním městě Hargeysa to bylo 72 %, v jiných městech jako Berbera procentuální poměr hlasů proti ústavě tvořil 66 %, v Burco a v Ceerigaabu 69 %. Na jihu bylo naopak zaznamenáno více než milion a půl hlasů ve prospěch ústavy.⁷⁰

Nesouhlas na severu vyjádřili také vojáci; pramenil mj. z vojenského převratu z prosince 1961, jenž neměl dlouhého trvání. Revoltu vedla skupina důstojníků vyškolených ve Velké Británii, kteří po získání nezávislosti sloužili pod italskými velícími důstojníky dosazenými na sever. Vedení směsíci osobních ambicí a severního patriotismu tito britsky vychovaní nižší důstojníci v tichosti uvěznilí své nadřízené z jihu, na něž hleděli jako na nespravedlivě dosazené. Konečným cílem tohoto puče bylo oddělit se od jihu a zničit republiku.⁷¹ Pro mnoho místních lidí to bylo příliš; jejich spontánně zorganizované jednotky vzpouru potlačily a odbojní důstojníci byli vsazeni do vězení, takže ve chvíli, kdy z Mogadiša dorazily vládní posily a policie, byla už celá záležitost uzavřena. Vůdci byli uvězněni a postaveni před soud o rok později, řada důstojníků byla propuštěna nebo jim byla snížena hodnost, zatímco těm, kteří zůstali loajální, se dostalo odměny. Zároveň bylo vyvinuto nové úsilí ve snaze dosáhnout plnější integrace obou regionů, nový služební zákon, který sjednocoval mzdy a služební podmínky v republice jako celku, byl ratifikován v březnu 1962.

Hlavním problémem vedení Somálské republiky od vzniku tohoto státu do současnosti zůstává, jak se spojit se třemi teritorii, která jsou součástí cizích států, jmenovitě s Francouzským Somálskem – Džibutskem, Haudem a Ogadenem v jihovýchodní Etiopii a severním pohraničním distriktem v Keni. Situaci, jíž čelila v roce 1960 nově vzniklá republika, nejlépe popisují slova předsedy vlády. Abd ar Rashid napsal o problémech republiky: „Naším neštěstím je, že sousedící země, s nimiž se – jako se zbytkem Afriky – snažíme navázat konstruktivní a harmonické vztahy, nejsou našimi sousedy. Našími sousedy jsou naši somálští příbuzní, jejichž občanství bylo zfalšováno nevybíravými úpravami hranic. Musejí překračovat umělé hranice, aby měli přístup na své pastviny. Obývají stejné území a věnují se pastevectví stejně jako my. Mluvíme stejným jazykem. Máme společnou víru, společnou kulturu a tytéž tradice. Jak se můžeme dívat na své bratry jako na cizince? Samozřejmě že máme silnou a velmi přirozenou touhu být sjednoceni.“ První krok k vyřešení této situace byl podniknut v roce 1960, kdy byl protektorát Somaliland (bývalé Italské Somálsko) připojen k Somálsku. Tento akt nebyl aktem „kolonialismu“, „expansionismu“ či „anexe“, nýbrž pozitivním příspěvkem k míru a jednotě v Africe.⁷² Právě to je jádrem pansomalismu, v jehož rámci se většina somálských politických vůdců od získání nezávislosti až dodnes snaží sjednotit všechna území obývaná Somálci v jednom státě.

⁷⁰ Bulhan [1999: 14].

⁷¹ Lewis [2002: 173–174].

⁷² Abd ar-Rashid (1962: vi), citován Lewisem [2002: 179].

Období vojenské vlády

Somálsko bylo demokratickou zemí od získání nezávislosti v roce 1960 až do 15. října 1969, kdy v důsledku vojenského převratu uskutečněného somálskou armádou došlo k převzetí politické moci a odstranění parlamentního systému v zemi. Vůdci vojenského puče pozastavili působnost ústavy, zrušili Nejvyšší soud, uzavřeli Národní shromáždění, vyhlásili, že veškeré politické strany jsou ilegální, a vládu svěřili do rukou Vrchní revoluční rady, kterou zřídili. Nový režim kladl důraz na potlačení korupce a kmenového nepotismu a na znovunastolení spravedlivé a čestné společnosti, v níž bude patřičná pozornost věnována skutečnému zlepšení ekonomické a společenské situace pro všechny.⁷³

Co se zahraniční politiky týče, prohlásila vojenská vláda, že existující smlouvy budou uznány a boj za sjednocení Somálců bude pokračovat, zatímco další podpora bude poskytnuta obecně osvobozeným hnutím a boji proti kolonialismu. Název státu se změnil ze Somálské republiky (Republic of Somalia) na Demokratickou somálskou republiku (Democratic Republic of Somalia). Vůdci vojenského převratu vyhlásili vytvoření Vrchní revoluční rady (Supreme Revolutionary Council) vedené generálem Muhammadem Siyadem Barre (6. 10. 1919 – 2. 1. 1995), který byl vojenským velitelem od roku 1965. U příležitosti prvního výročí puče, tj. 21. října 1970, prohlásil předseda vojenské vlády generál Siyad Barre, že Somálsko se od této chvíle bude řídit ideologií vědeckého socialismu.⁷⁴ Vědecký socialismus (v somálském pojetí „dělba bohatství/majetku založená na moudrosti“) se nyní stal úhelným kamenem oficiální politiky a úzce se spojil s myšlenkami jednoty nebo „soudržnosti/semknutosti“, spoléhání sama na sebe a svépomoci. Vyhlášení příchodu vědeckého socialismu se pojilo s důrazným odsouzením klanismu; pregnantně tento přístup vyjadřovalo oficiální heslo „klanismus rozdělával (tam, kde) socialismus spojuje“.⁷⁵

Národní kampaň neboli „prioritní program“ namířený proti klanismu vyvrcholil demonstracemi koncem roku 1970 a na počátku roku 1971, kdy obrazy představující „klanismus, korupci, nepotismus a anarchii“ byly symbolicky páleny či pochovávány v hlavních centrech republiky. Mezi nejambicióznější a nejlépe viditelné rozvojové programy Vrchní revoluční rady patřily kampaně proti negramotnosti ve městech a na venkově z let 1973 a 1975. V roce 1972 přijala vláda generála Siyada Barreho odvážné a rozumné rozhodnutí přijmout latinkou abecedu coby oficiální písmo pro národní jazyk – somálsčinu. Rozhodnutí užívat latinku k přepisu národního jazyka se ukázalo jako populární a kampaň proti negramotnosti ve městech z roku 1973 byla velmi úspěšná.⁷⁶

Zkušenosti z ostatních socialistických zemí přivedly vojenskou vládu Siyada Barre k tomu, že pro zavedení vědeckého socialismu bude potřeba socialistická strana; aby byl tento vzorec naplněn, bylo v červenci 1976 vyhlášeno založení Somálské socialistické revoluční strany (Somali Socialist Revolutionary Party) a vojenská vláda byla oficiálně nahrazena vládou lidovou – na tento vývoj již dlouhou dobu naléhali Rusové. Stranická struktura se dále rozvíjela velmi podobně jako stranický systém v SSSR.

⁷³ Ahmed & Green [1999: 116–17].

⁷⁴ Patron [1980: 502].

⁷⁵ Lewis [2002: 209].

⁷⁶ Adam [1983: 33].

Etiopsko-somálská válka v Ogadenu v letech 1977–78 a začátek konce vlády Siyada Barreho

Ogaden je část území obývaná somálským národem, včleněná do říšského (imperiálního) území Etiopie v roce 1886, kdy Menelik II. kolonizoval (vybaven zbraněmi poskytnutými Francií, Itálií a carským Ruskem) tuto část Afrického rohu.⁷⁷ Toto rozšíření etiopské nadvlády, časově shodné s dělbou somálského pobřeží mezi Francií, Británií a Itálií, vyvolalo zuřivý zápas dervišů, kteří pod vedením nacionalistického ogadenského šejka Muhammeda Abdille Hassana bojovali v letech 1900–1920⁷⁸ za získání nezávislosti Somálců na cizí nadvládě. Etiopská revoluce z roku 1974 zničila půl století trvající absolutní monarchii Haile Selassieho,⁷⁹ přičemž vláda Siyada Barreho se domnívala, že za nové etiopské vlády se podaří spojit Ogaden se Somálskem – ať už vyjednáváním, nebo prostřednictvím síly. Ogadenští nacionalisté, organizovaní pod vlajkou Záposomálské osvobozené fronty (Western Somali Liberation Front – WSLF), následně zahájili v roce 1976 osvobozenou válku proti etiopské koloniální moci. Zhruba v téže době generál Siyad Barre vyslal do Addis Abeby emisary, kteří se měli pokusit vyjednat ve věci Ogadenu s novými vojenskými vůdci, obě revoluční vlády ale nebyly schopny se v této záležitosti dohodnout.

V téže době se rovněž významně zhoršily vztahy mezi USA a novou etiopskou vojenskou vládou. Americká vláda zastavila vojenskou pomoc Etiopii z důvodu porušování lidských práv, a to zejména poté, co nová vláda zmasakrovala 59 bývalých ministrů Haile Selassieho a dalších vrcholných vládních představitelů.⁸⁰ V dubnu 1977 na to Mengistův režim odpověděl uzavřením americké vojenské spojovací základny v Asmaře a vypovězením amerických vojenských poradců ze země.⁸¹ V květnu téhož roku pak navštívil Mengistu Moskvu a výsledkem návštěvy byla dohoda o vojenské spolupráci se Sovětským svazem. V této době se Etiopie stala zemí vedenou zásadami vědeckého socialismu stejně jako její jihovýchodní soused Somálsko. Generál Siyad Barre odjel do Moskvy koncem srpna, aby zde požádal o vojenskou a diplomatickou podporu ze strany Sovětského svazu ve válce proti Etiopii. Sovětský svaz žádost Somálska odmítl a svou podporu věnoval Etiopii, kterou zásoboval letadly, tanky a těžkými zbraněmi. Somálská vláda rozezlená postojem Moskvy, jenž byl v rozporu se vzájemnou vojenskou dohodou, vypověděla ze země 6000 sovětských vojenských a civilních zaměstnanců s rodinami, a to během jediného týdne. Ve stejném období somálské pozemní síly za podpory leteckých sil okupovaly jménem Záposomálské osvobozené fronty velkou část území jihovýchodní Etiopie, o níž prohlašovaly, že patřila Somálcům ještě před etiopským zábořem na konci 19. století. Vojenská příprava v Etiopii byla v období dešťů roku 1977 na vysoké úrovni: cca 70 000 rolníků vyškolily Kubánci a vyzbrojených Rusy pochodovalo 26. června ulicemi Addis Abeby.⁸² Pod heslem „Všichni na východní válečnou frontu“ zahájila etiopská armáda a milice za podpory Rusů a Kubánců v únoru 1978 protiútoky na somálské pozice kolem středověkého města Hararu, Diredawy a Jidjigy. Somálská vláda následně oznámila 9. března stažení svých sil

⁷⁷ Gaddaa [1980: 46], Abdi [2007].

⁷⁸ Castagno [1964: 542], Záhořík [2009: 41].

⁷⁹ Clapham [1988: 42–43].

⁸⁰ Tareke [2009: 40].

⁸¹ Henze [2001: 298–99].

⁸² Lewis [2002: 233].

z etiopského území v důsledku vojenské porážky a tlaku vyvíjeného západními zeměmi na respektování územní integrity Etiopie.

I když válka o Ogaden prozatím skončila vítězstvím Etiopie, politika Somálska podporovat Záposomálskou osvobozenickou frontu pokračovala i nadále. Ponižující porážka Somálska v Ogadenu vedla 9. dubna 1978 k pokusu o převrat provedený vojáky z kasáren na jihu; v boji se silami loajálními k prezidentu Siyad Barremu, který vyvázl nezraněn, údajně zemřelo pět set vzbouřených vojáků. Někteří z vůdců – plukovníci z klanu Majertejnů – uprchli do Keni. Vůdci pokusu o převrat z roku 1978, převážně příslušníci klanů Mudugh a Majertejn, založili koncem roku 1981 Somálskou demokratickou frontu spásy (Somali Salvation Democratic Front – SSDF), guerillovou organizaci podporovanou Etiopií. V téže době byla v roce 1981 založena ve Velké Británii opoziční druhá politická organizace, Somálské národní hnutí (Somali National Movement – SNM), které bylo podporováno především klanem Isaq ze severního regionu.⁸³ SNM zahájilo svou činnost v Londýně a v Etiopii a vyhlásilo, že své úsilí bude koordinovat se SSDF. Obě politické organizace přitom nacházely podporu v různých klanech. Hnutí SSDF odráželo do jisté míry aroganci příslušníků klanu Majertejn, jehož politické aspirace byly zatlačeny do pozadí mocí Marehanů Siyada Barreho; SNM tlumočilo stížnosti Isaqů ze severu vycházející z neadekvátní politické reprezentace.

Obchod s hospodářskými zvířaty, v němž obchodníci klanu Isaq sehrávali klíčovou roli, utrpěl vážnou ránu v roce 1983, kdy saúdská vláda uvalila v důsledku dobytčího moru embargo na dovoz hospodářských zvířat ze Somálska. V téže roce zakázala somálská vláda prodej a pěstování stimuluující narkotické rostliny *qat* (*catha edulis*), která byla v severovýchodních regionech výnosným prodejním artiklem. Tento krok byl na severu interpretován jako další útok na podnikatelské a obchodní aktivity Isaqů. K těmto problémům navíc přistupoval velký počet utečenců na severu; vzrůstající odpor k přímé vojenské vládě z Mogadiša konflikt na severu dále jitril. Řada prominentů ze severu byla uvězněna na základě podezření, že podporují Somálské národní hnutí. Za těchto okolností mohlo SNM počítat se značnou podporou veřejnosti a zahájilo řadu úspěšných vojenských operací včetně spektakulárního osvobození vězňů z vězení Mandera v lednu 1983; v roce 1986 byl zavražděn šéf Národní bezpečnostní služby v severních regionech.

Válka proti nejrůznějším národnostním hnutím v různých částech země přinutila Mengistovu vládu v Etiopii hledat dočasné řešení konfliktu se Somálskem. Pokud by Etiopie dosáhla jisté mírové dohody se Somálskem, mohla by přesunout velký počet vojenských jednotek ze somálské hranice do jiných částí země, aby tak mohly bojovat s ostatními osvobozenickými frontami. Jednání mezi oběma zeměmi přineslo své ovoce – hlavy obou zemí podepsaly v dubnu 1988 na neutrálním území v Džibuti mírovou smlouvu, jež zavazovala obě strany k ukončení podpory skupinám bojujícím proti druhému státu.⁸⁴ Tento krok může být považován za konečný podnět k vypuknutí krutých válek, které – spolu se všeobecným zhroucením vládních institucí a ekonomiky – velmi efektivně zničily Somálsko ještě dávno předtím, než došlo v lednu 1991 ke skutečnému svržení a ostudnému vyhnání Siyad Barreho s jeho osobní gardou z válkou poznamenaného města silou Jednotného somálského kongresu (United Somali Congress – USC, založen v Římě v roce

⁸³ Prunier [1995: 5].

⁸⁴ Lewis [2002: 162].

1989), složeného z příslušníků klanů Hawiye a vedeného generálem Muhammadem Farah „Aideedem“.⁸⁵ V době Siyadova útěku do Nigérie se Somálsko rozpadlo do tradičních klanových a rodových částí, které – při absenci jiných forem zákona a pořádku – jako jediné nabízely určitý stupeň bezpečí. Když vyhnali z Mogadiša zbité síly Siyada Barreho, nedokázali se hawijsí vůdci Spojeného somálského kongresu (generál Muhammed Farah Aideed, který měl úzké vztahy s Isaqským národním hnutím, a Ali Mahdi – prominentní obchodník z Mogadiša, jenž již dříve velmi významně podporoval kongres finančně) shodnout na tom, jak se podělí o moc. Spojený somálský kongres se rozdělil na dvě skupiny pod vedením generála Aideeda a Ali Mahdiho, přičemž nesoulad mezi oběma vůdci v otázce vytvoření ústřední vlády v Mogadišu rozdělil město na severní a jižní část ovládané dvěma hawijskými subklany; Ali Mahdi byl podporován svým subklanem Abgal a generál Muhammad Farah Aideed subklanem Habar Gidir, a rozpoutal městskou válku, načež se rozpoutal nekonečný konflikt. Divoké boje se rozšířily i mimo Mogadišo a přinesly s sebou devastaci a hladomor na většině území jižního Somálska.

Těmi, kdo za této situace trpěli nejvíc, byli ti nejmírumilovnější, tedy místní zemědělci Dir Mirifleh (Rahanwehn), jimž v bojích chyběl lidský potenciál i výzbroj a kteří byli nuceni opustit svá pole a uprchnout před divokými nájezdy potulných milic. Na severovýchodě se poté, kdy byla tato oblast osvobozena Majerteynskou somálskou demokratickou frontou spásy (Somali Salvation Democratic Front – SSDF) pod vedením plukovníka Abdillahi Yusufa, tato na klanové příslušnosti založená organizace spojila s tradičními klanovými staršími a začala postupně budovat místní správu.

Vyhlášení nezávislosti Republiky Somaliland

Republika Somaliland, území obývané 3.5 miliony obyvatel vedených Somálským národním hnutím (SNM), vyhlásila svou nezávislost na Somálsku 18. května 1991. Aby potvrdila svou identitu, vrátila se Republika Somaliland ke svému statutu z vyhlášení nezávislosti 26. června 1960 a revokovala svoje spojení s bývalým Italským Somálskem, k němuž došlo 1. července 1960.⁸⁶ Po uplynutí přechodného období 1991–1993 se v Boramě konala v květnu 1993 velká historická konference, která přijala přechodnou národní chartu a jmenovala Muhammada Haji Ibrahima Igala (15. 7. 1928 – 3. 5. 2002) prezidentem. Boramská konference tak položila základy budoucnosti země a jejím výsledkem byla Mírová charta s cílem posílit bezpečnost a upravit roli tradičních místních starších ve všech aspektech mírového úsilí. Konference rovněž formulovala již zmíněnou národní chartu, která měla po dva roky sloužit jako dočasná ústava země; nová vláda Muhammada Haji Ibrahima Igala dostala za úkol navrhnout formální ústavu a dovést zemi k referendu o této ústavě. Nejskvělejším rysem tohoto procesu byla podnětná inovace ve formě dvoukomorového parlamentního systému s zvolenou horní komorou, složenou z tradičních starších, a s volenou dolní komorou reprezentantů: jedná se o svého druhu kompromis mezi starým SNM založeným na klanové příslušnosti a potřebami moderní správy. V současné době má Somaliland novou ústavu s voleným parlamentem a podle mezinárodních pozorovatelů je to relativně nejdemokratičtější země regionu Afrického rohu.

⁸⁵ Prunier [1995: 6].

⁸⁶ Africa Report No 66 [International Crisis Group 2002].

Jižní Somálsko a jeho konflikty

Somálsko se prakticky rozdělilo na tři autonomní regiony; Republika Somaliland vyhlásila svou nezávislost v roce 1991, severovýchodní část země vyhlásila autonomii pod jménem Puntland. Nyní se soustředíme na zbývající jižní region jižního Somálska včetně Mogadiša. Vnitřní konflikt v rámci Svazu somálského kongresu (Union of Somali Congress – USC) týkající se otázky, kdo bude tvořit vládu, rozdělil město na dvě polarizované frakce generála Muhammada Faraha Aideeda a Ali Mahdiho. Konflikt mezi oběma frakcemi vedl k válce, v níž přišlo o život velké množství lidí. Spojené národy se snažily zachránit životy lidí trpících hladomorem a vojenským konfliktem tím, že vyslaly do oblasti vojenskou misi vedenou Spojenými národy pod vlajkou UNOMI, „Operation Restore Hope“ (Operace ke znovuzískání naděje) a UNOSOMII, která zde působila od dubna 1992 do března 1995. Podle Rezoluce Rady bezpečnosti Spojených národů č. 751 (z 24. dubna 1992) byla tak do Somálska vyslána UNOSOM, aby umožnila předání humanitární pomoci.⁸⁷ Jednalo se o misi v počtu 500 osob vojenského personálu, což bylo příliš málo na to, aby mohla obsáhnout velké území a pomoci obrovskému počtu lidí, kteří čelili humanitárním problémům. Proto v prosinci 1992 iniciovaly Spojené národy misi Operation Restore Hope (rovněž známou pod označením United Task Force, nebo UNITAF), v jejímž rámci bylo do oblasti za stejným účelem přepraveno 37 000 příslušníků jednotek. Mise United Task Force byla omezena na pouhých 5 měsíců a jejím hlavním cílem byla ochrana potravinové pomoci. V květnu 1993 ji vystřídala mnohonárodnostní mírová operace UNOSOMII, ta byla zřízena na základě rezoluce 814 Rady bezpečnosti.

Dne 5. června 1993 přepadli muži generála Muhammada Faraha Aideeda ze zálohy kontingent pákistánských vojáků, 24 z nich zabili a mnoho dalších zranili. Od této chvíle se operace dostala do kritické situace; následujícího dne přijala Rada bezpečnosti rezoluci 837, která jasně požadovala zatčení a soud s těmi, kdo byli za incident odpovědní. To, co začalo jako nestranná mírová operace, jejímž cílem bylo nasycit hladovějící ženy a děti, se brzy změnilo v neúspěšný hon na generála Muhammada Aideeda, který vyvrcholil v noci ze 3. října, kdy bylo zabito 18 a zraněno 77 amerických armádních rangerů po útoku na shromaždiště generála Aideeda v Mogadišu. Seznam somálských ztrát byl ovšem ještě mnohem vyšší: odhadem bylo zabito 300 osob a 700 jich bylo zraněno, přičemž až 30 % z tohoto počtu obětí byly ženy a děti. Jedná se o nejkrvavější konfrontaci v dějinách operací podniknutých Spojenými národy a tato událost byla začátkem i koncem celé mise. Na základě tlaku veřejnosti prezident Clinton přislíbil, že všichni američtí vojáci se vrátí domů do března 1994 a Rada bezpečnosti Spojených národů určila jako konečné datum operace UNOSOMII březen 1995. Operace „doklopýtala“ podle plánu do svého konce, aniž by dovršila politickou rekonstrukci, odzbrojila frakce či vyřešila konflikt, což byly původně stanovené cíle zásahu. Somálci byli ponecháni, aby si své problémy vyřešili sami.

Konference v Artě a vytvoření přechodné národní vlády

Prezident Džibutska Ismail Omar Gelle (Somálec z Džibutska) svolal v roce 2000 mírovou konferenci somálských vůdců s cílem vyřešit politické konflikty, které mezi sebou

⁸⁷ Hippel [2000: 16].

navzájem měli. Návrh byl podporován Mezivládním úřadem pro rozvoj (Inter Government Authority for Development (IGAD), jednotlivými zeměmi (Džibutsko, Etiopie, Súdán, Keňa, Uganda) a rychle potvrzen USA, Itálií, Egyptem a Libyí. Evropská unie a Spojené národy plán rovněž podpořily. Delegáti se sešli na malém návrší u Arfy západně od města Džibuti, přičemž účastníci konference zastupovali široké spektrum klanů napříč sociálními třídami, tedy to, co se optimisticky nazývalo „občanská společnost“ (jmenovitě tradiční starší, náboženští učenci, intelektuálové, umělci a ženy). Válečníci byli z konference vyloučeni, protože nebyli považováni za mírotvůrce. Hlavními aktéry na této konferenci tak byli starší reprezentující své klanové příslušníky a jednající se svými kolegy v tradičním stylu – ve stínu velkého stromu.⁸⁸ Konference trvala od ledna do 13. srpna 2000 a ve svém závěru určila přechodné národní shromáždění a prezidenta, který jmenuje prozatímní národní vládu (Transitional National Government – TNG); dále připravila prozatímní ústavu, jež do značné míry kopírovala vysoce centralizovanou vládu Siyad Barreho.

Abdulqassim Salad Hassan (z klanu Hawiye), bývalý ministr vnitra, byl zvolen prezidentem. Vzhledem k tomu, že Spojené národy od samého počátku konferenci podporovaly, uznaly novou vládu a uvítaly jejího zástupce na místě Somálska v Generálním shromáždění. Proti prozatímní národní vládě se však postavili váleční magnáti, takže do dvou let nebyla schopna ovládat ani Mogadišu. V březnu 2001 založili přední váleční magnáti konkurenční koalici nazvanou Somálská rada pro usmíření a obnovu (Somali Reconciliation and Restoration Council),⁸⁹ jež měla své sídlo v rahanweynské zemědělské oblasti – v Baidoa, která byla za etiopské pomoci osvobozena z vlivu generála Muhammada Faraha Aideeda (Hawiye) Rahanweynskou armádou odporu, ve skutečnosti místní domobranou, zformovanou v roce 1995.

Somálská rada pro usmíření a obnovu byla organizována etiopskou vládou s cílem opouštět Somálské prozatímní národní vládě zvolené na konferenci v Artě v Džibuti a vzhledem k tomu, že byla projektem etiopské vlády, konaly se její schůze v Awasa (město v jižní Etiopii). Vedena vůdcem Puntlandu Abdillahem Yusufem navrhovala uspořádat velkou smířčí konferenci uvnitř Somálska a naléhala na Abduqassima, aby se jí zúčastnil na obyčejné úrovni a ne jako prezident vlády, kterou váleční magnáti neuznávají.

Na závěr konference byl ustaven Prozatímní parlament, jenž zvolil plukovníka Abdilla-hi Yusufa Ahmeda, typického válečnicka nepopulárního na většině somálského území, za prozatímního prezidenta. Prezident ihned jmenoval Ali Mohammada Geediho, veterána a občanského aktivistu, premiérem a ten pak na počátku prosince 2004 sestavil početný kabinet s velkou převahou Yusufových přívrženců a pošpiněný údajným etiopským zasahováním. Somálský prozatímní prezident zůstává vysoce kontroverzní osobou; Yusufovi zastánci jej líčí jako rozhodného nacionalistu a státníka, jeho odpůrci v něm vidí rodícího se diktátora, omezeného lokálního vůdce klanu a nevýznamného „sloupkaře“ sousední Etiopie.⁹⁰ Podle profesora K. Menkhause, jednoho z nejlepších odborníků na současnou politiku Somálska a přímého pozorovatele voleb „prezidenta“, zaplatila etiopská vláda, a to od 3000 \$ do 5000 \$ za každý hlas pro Yusufa.⁹¹ Pro většinu Somálců, kteří nejsou ani jeho příznivci, ani jeho odpůrci, představuje zvolení Yusufa nikoli národní konsensus, ale spíše

⁸⁸ Lewis [1999: 196–241], Anonymus [2002: 252].

⁸⁹ Lewis [2002: 302].

⁹⁰ African Report No 88: 1 [International Crisis Group 2002].

⁹¹ Menkhaus [2007: 361].

vítězství jedné skupiny v dlouhodobé občanské válce. Prozatímní federální parlament je přitom velmi slabý vzhledem ke svému vnitřnímu rozdělení.

Dosud nejkontroverznějším činem prozatímního prezidenta byla jeho žádost o vojenskou podporu ze strany Africké unie, konkrétně v počtu 20 000 mužů, jež by pomohla jeho vládě získat autoritu v rámci Somálska. To bylo všeobecně považováno za znamení, že Yusuf je připraven svou moc vnucovat silou, pokud by to bylo nutné – což je velmi nepopulární představa. Yusuf ovšem nebyl schopen tuto podporu ze strany Africké unie získat, a tak se přestěhoval z Keni nikoli do hlavního města Somálska, nýbrž do městečka nedaleko etiopských hranic – do Baidoa.

V druhé polovině roku 2006 se v Mogadišu zrodila další síla. Touto silou byla Unie islámského soudního dvora (Union of Islamic Court) tvořená 11 místními islámskými soudními dvory, které působily od počátku 90. let jako právní orgán založený na islámském právu a namířený proti zločincům. Od června 2006 už kontrolovala Unie všechny části Mogadiša a přinesla s sebou do města mír a pořádek. Unie islámského soudního dvora následně rozšířila svou působnost na většinu jižního Somálska, a sjednotila tak tuto oblast pod jedním vedením.⁹² Ve své zahraniční politice opakovala totéž heslo jako předchozí vlády – spojit všechna somálská území, která jsou ovládána Etiopií a dalšími státy. Etiopská vláda z tohoto důvodu vyslala 40 000 vojáků, aby podpořili Prozatímní federální vládu Somálska a zničili Unii islámského soudního dvora. Po těžkých bojích proto Dvůr v prosinci 2006 rozpustil své členy, kteří se reorganizovali jako guerilloví bojovníci. Prozatímní federální vláda Somálska se potom z Baidoa přestěhovala na palubě etiopských vojenských letadel do Mogadiša; ještě v roce 2007 probíhaly těžké boje mezi etiopskou armádou a islamistickými povstalci.⁹³

Je velmi těžké předpovědět, co se v blízké budoucnosti se Somálskem stane; Somálci se sice dokázali sjednotit proti svému historickému nepříteli Etiopii, ale poté, co Etiopie oficiálně stáhla své jednotky ze Somálska koncem roku 2009, se prozatím nedokázali dohodnout na vytvoření centrální vlády své země.

Závěr

Oblast Afrického rohu je v druhé polovině 20. století jednou z válečnými konflikty nejvíce zdevastovaných částí světa. Pokusil jsem se z historického a sociologického hlediska analyzovat kořeny těchto válek od doby kolonialismu až do současnosti; rozbor zahrnuje roli USA a Sovětského svazu během studené války, rozpad socialistického bloku, vládu Siyad Barreho v Somálsku, transformaci konfliktu v Somálsku po roce 1991 i proces ukončení války v jižním Súdánu. Jak tato studie ukazuje, kořeny těchto konfliktů vycházejí z koloniálního období, kdy cizí mocnosti okupovaly a implantovaly autoritativní administrativní struktury, které nemají nic společného s politickými kulturami lidí na okupovaných teritoriích. Válečný konflikt v jižním Súdánu, jenž trval více než půl století, vypukl před koncem britské koloniální nadvlády a na svůj účet si připsal životy několika milionů civilních obyvatel. Na základě historických dokumentů jsem ukázal, že válečný konflikt v Súdánu měl regionální i globální souvislosti. Z globálního hlediska v průběhu studené

⁹² Africa Report No. 116 [International Crisis Group 2006].

⁹³ The Economist [April 7th–13th, 2007].

války podporovaly Sovětský svaz a USA válečné skupiny bojující v těchto konfliktech. Po konci studené války se sice vnější podpora válečného konfliktu změnila, ale pokračovala jiným způsobem: súdánská vláda měla všestrannou oporu z arabské části světa a z Íránu a SPLA ze subsaharské Afriky a z USA. Somálsko tak představuje typický příklad toho, jak koloniální mocnosti (Británie, Etiopie, Francie a Itálie) rozdělily území jednoho národa do pěti koloniálních území, a čímž znemožnili Somálcům, aby mohli budovat svůj vlastní stát zahrnující všechna jejich území. Velkou chybou je i koloniální vztah mezi etiopským státem a somálským národem; Etiopie kolonizovala své sousední národy koncem 19. století, ve stejné době jako kolonialisté ze západní Evropy. Velkou politickou otázkou zůstává, proč Etiopie nebyla uznána jako koloniální stát a byla nucena opustit somálské území jako ostatní koloniální mocnosti. Z mého hlediska jsou kolonialisté nejenom Západoevropané, jak nám totiž ukázaly dějiny, Asiaty kolonizovali Asiáté a Afričany kolonizovaly sousední národy jako třeba právě Etiopie. Zdrojem konfliktu v Somálsku tudíž zůstává vztah mezi Somálskem a Etiopií. Nakonec platí, že současný svět je globalizován více než v minulosti, a proto všechny válečné konflikty na světě potřebují globální řešení.

Literatura

- Abdi, Mohamed Mohamad. [2007]. *A History of Ogaden (Western Somalia) Struggle for Self-Determination*. UK: Lightning Source.
- Achebe, Chinua. [2003]. *Home and Exile*. Edinburgh, New York, Melbourne: Canon gate.
- Achebe, Chinua. [1959]. *Things fall apart*. New York: Fawcett Crest.
- Agreement between Eritrea & Ethiopia, 12. 12. 2000, Algiers (Algeria).
- Arop, Madut Arop. [2006]. *Sudan's painful road to peace: A full story of the founding and development of SPLM/SPLA*. Bez místa vydání: Book Surge, LLC.
- Author Anonymous. [2002]. Government recognition in Somalia and regional political stability in the Horn of Africa. *Journal of Modern African Studies* 40 (2), s. 247–272.
- Beshir, Mohamed Omer. [1968]. *The Southern Sudan: Background to Conflict*. London: C. Hurst and Co.
- Bulatovich, Alexander. [(1900) 2000]. *Ethiopia through Russian Eyes: Country in Transition 1896–1898*. Translated and Edited by Seltzer Richard. Lawrenceville, NJ & Asmara Eritrea: The Red Sea Press, Inc.
- Bulcha, Mekuria. [2002]. *The Making of Oromo Diaspora: A Historical Sociology of Forced Migration*. Minneapolis, Minnesota: Kirk House Publishers.
- Castagno, Alphonso A., jr. [1966]. Somali Republic. In: Coleman, S. J. – Rosberg, C. G., jr. (eds). *Political Parties and National Integration in Tropical Africa*. Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Chabal, Patrick. [2009]. *Africa: The Politics of Suffering and Smiling*. London & New York: Zed Books.
- Chege, Michael. [2008]. Kenya: Back from the brink. *Journal of Democracy* (October 2008), Volume 19, No. 4, s. 125–139.
- Clapham, Christopher. [1988]. *Transformation and Continuity in Revolutionary Ethiopia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comprehensive Peace Agreement (CPA) Between the Government of The Republic of The Sudan and The Sudan People's Liberation Movement / Sudan People's Liberation Army. <http://www.aec-sudan.org/docs/cpa/cpa-enpdf> [1. 12. 2011].
- Counter-terrorism in Somalia: losing hearts and Minds? [2005]. *African Report* No. 95 – 11 July 2005.
- Daly, M. W. [2007]. *Darfur's Sorrow: A History of Destruction and Genocide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deng, Francis M. [2010]. Sudan: A Case of Mismanaged Diversity. In: Deng, Francis M. (ed.). *Self-Determination and National Unity: A Challenge for Africa*. Trenton, NJ & Asmara, Eritrea: Africa World Press, Inc.
- Deng, Francis, Mading. [1972]. *The Dinka of the Sudan*. Long Grove, Illinois: Waveland Press.

- Deng, Francis. [1973]. *Dynamics of Identification, a Basis for National Integration in the Sudan*. Sudan: Khartoum University Press.
- Deng, M. Francis. [1991]. War of Vision for the Nation. In: Voll, John O. (ed.) *Sudan: the State and Society in Crisis*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Douglas, H. Johnson. [2003]. *The Root Cause of Sudan's Civil Wars*. Oxford: James Currey.
- Drysdale, John. [1964]. *The Somali Dispute*. London and Dunmow: Pall Mall Press.
- Ehret, Christopher. [2002]. *The Civilizations of Africa: A History to 1800*. Charlottesville: University of Virginia.
- Elkins, Caroline. [2005]. *Britain's Gulag: The brutal end of Empire in Kenya*. London: Pimlico.
- Fact book. [2010]. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>.
- Gadaa, Melba. [1980]. *Oromia: A brief Introduction*. Oromia: Finfine.
- Garang, John. [1992]. *The call for Democracy in Sudan*. Edited and Introduced by Khalid Mansour. London and New York: Kegan Paul International.
- Healy, Sally. [2008]. *Lost opportunities in the Horn of Africa: How Conflicts Connected and Peace Agreements Unravel*. London: Chatham House.
- Henze, Paul, B. [2001]. *Layers of Time: A History of Ethiopia*. London: Hurst & Company.
- Hill, Richard. [1959]. *Egypt in the Sudan: 1820–1881*. Oxford: Oxford University Press.
- Hippel, K. von. [2000]. *Democracy by Force: US Military Intervention in the Post-Cold War World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Human Rights Watch. [2008]. "So Much Fear": *War Crimes and Devastation of Somalia*. New York: Human Rights Watch.
- Iliffe, John. [2001]. *Afrika a Afričané: Dějiny kontinentu*. Praha: Vyšehrad.
- International Crisis Group. [2002]. *God, Oil and Country: Changing the logic of War in Sudan*. *African Report* No. 39. Brussels, Belgium.
- International Crisis group. [2003]. Negotiating a Blueprint for peace in Somalia. *African Report* No. 59 Mogadishu/Brussels.
- International Crisis Group. [2003]. Somaliland: Democratization and its Discontent. *African Report* No. 66. Nairobi/Brussels.
- International Crisis Group. [2006]. Can the Somali crisis be contained? *African Report* No. 116. Nairobi/Brussels.
- International Crisis Group. [2007]. Somalia: The tough part is ahead. *Policy Briefing Africa: Briefing* No. 45. Nairobi/Brussels.
- International Crisis Group. [2004]. Somalia: Continuation of War by other means? *Africa: Report* No. 88 Nairobi/Brussels.
- Iyob, Ruth. [1995]. *The Eritrean Struggle for Independence: Domination, resistance, nationalism, 1941–1993*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kumsa Alemayehu. [2010]. Two Faces of Somalia. In: Chabal, Patrick – Skalník, Peter, (eds.). *Africanists on Africa: Current Issues*. Berlin: Dr. W. Hopf.
- Kumsa, Alemayehu. [1992]. *Sociologické problémy státu, moci a politiky*. (Diplomová práce). Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.
- Lewis, I. M. [1999]. *A Pastoral Democracy: A study of Pastoralism and the politics among the Northern Somali of the Horn of Africa*. Oxford: James Currey.
- Lewis, I. M. [2002]. *A Modern History of the Somali. Revised, Updated & Expanded*. Oxford: James Currey.
- Mann, Michael. [1984]. The Autonomous power of the State. *Archives Européennes de sociologie* 25, pp. 185–213.
- Mann, Michael. [2007]. *The Sources of Social Power. Volume 1. A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marcus, Harold, G. [1994]. *A History of Ethiopia*. Berkeley: University of California Press.
- Menkhaus, Ken. [2004]. *Somalia: State collapse and the Threat of Terrorism*. ADELPHI PAPER 364. Oxford: Oxford University Press.
- Menkhaus, Ken. [2007]. *There and Back Again in Somalia*. <http://www.zcommunications.org/there-and-back-again-in-somalia-by-ken-menkhaus> [1. 12. 2011].
- Murdock, George, Peter. [1959]. *Africa: Its Peoples and Their Cultural History*. New York McGraw-Hill Company, Inc.
- Nairobi, 15–17 March 1999. Conference Documentation, pp. 181–198.

- Ndulo Muna. [2010]. Ethnic diversity: A Challenge to African Democratic Governance. In: Deng, Francis M. (ed.). *Self-Determination and National Unity: A Challenge for Africa*. Trenton, NJ & Asmara, Eritrea: Africa World Press, Inc.
- Negash, Tekeste – Kjetil, Tronvoll. [2000]. *Brothers at war: Making sense of the Eritrean- Ethiopian War*. Oxford: James Currey.
- Pankhurst, Richard. [1968]. *Economic History of Ethiopia: 1800–1935*. Addis Ababa: Haile Sellassie University Press.
- Prendergast, John – Thomas-Gensen, Colin. [2007]. Blowing the Horn. In: *Foreign Affairs* Volume 86 No. 2, March/April 2007 pp. 59–74.
- Prunier, Gérard. [1995]. *Somalia: Civil War, Intervention and Withdrawal 1990–1995* (July 1995). REFworld. <http://www.unhcr.org/refworld/country,,WRITENET,,SOM,,3ae6a6c98,0.html>.
- Robertson, James W. [1974]. *Transition in Africa: from Direct Rule to Independence*. London & Khartoum. *Sagalee Haaraa* No. 33, May 2001. Organ of London based Oromia Support Group.
- Salviac, De Martial. [2008 (1901)]. *An Ancient People: The Oromo, Great African Nation*. Finfinnee: Oromia Culture and Tourism Bureau.
- Samatar, Abdi Ismail. [1999]. Somalia: Investing in Shared Institutions & Values. In: *Networking with Views to Promoting Peace. Conflict in the Horn of Africa: what can civil society do to bring about solidarity and cooperation in the region?*
- Samatar, Abdi Ismail. [2007]. *Warlordism, Ethiopian invasion, Dictatorship, & America's role*. http://www.hiiraan.com/op4/2007/feb/2120/somalia_warlordism_ethiopian_invasion_dictatorship_america-%E2%80%99s_role.aspx
- Sidahmen, Abdel Salam. [1997]. *Politics and Islam in Contemporary Sudan*. London: Palgrave Macmillan.
- Somalia: A failed state that threatens the region. *The Economist*, April 7–13 2007, p. 37.
- Tareke, Gebru. [2009]. *The Ethiopian Revolution: War in the Horn of Africa*. New Haven & London: Yale University Press.
- Totten, Samuel – Markusen, Eric (eds). [2006]. *Genocide in Darfur: Investigating the Atrocities in the Sudan*. New York & London: Routledge.
- Touval, Saadia. [1963]. *Somali Nationalism: International Politics and Unity in the Horn of Africa*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Voll, John O. [1991]. *Sudan: State and society in crisis*. Washington D.C.: Middle East Institute.
- Wai, Dustan M. [1973]. The Southern Sudan: The country and the People. In: Wai, Dustan M. (ed.). *The Southern Sudan: The Problem of National Integration*. London: Frank Cass.
- Wodajo, Kifle. [1999]. Conflicts, States and Societies in the Horn of Africa. In: *Conflict in the Horn of Africa: what can civil society do to bring about solidarity and cooperation in the Region*. Nairobi, 15–17 March 1999. Conference Documentation. Addis Ababa, Ethiopia: The Heinrich Böll Foundation, Regional Office Horn of Africa, pp. 103–116.
- Záhorkík, Jan. [2009]. *Etiopie v letech 1923–1935: Cesta k italské invazi*. Praha: Karolinum.

Alemayehu Kumsa (1961) se narodil v Oromii (Etiopie). V České republice vystudoval na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy obor sociologie. Vyučuje sociologii, politickou antropologii, etnologii Afriky a politické konflikty v současném světě. Zabývá se problémy budování státu, národní identitou a válečnými konflikty.

Kolonialita jako *druhá tvář* modernity K současné latinskoamerické postkoloniální kritice modernity*

VERONIKA SUŠOVÁ-SALMINEN**

Coloniality as the Other Face of Modernity. On the Post-Colonial Critique of Modernity in Contemporary Latin America

Abstract: The paper focuses on the Latin American perspective on modernity, especially on the Peruvian sociologist Anibal Quijano's notion of coloniality. Coloniality is explained as a theoretical framework for critical reflection of modernity with an emphasis on the forms of knowledge (episteme) and on non-Western, more specifically Latin American historical experiences and perspectives. The aim is to introduce some Latin American efforts to critically understand coloniality as the *other* face of modernity and to develop a distinctive critique of capitalism, globalisation and Eurocentrism in their historical dynamics. In the first part, the paper briefly introduces Latin America as a geocultural place and a object of social research in a historical perspective. Special attention is paid to the question of racial classification and authenticity. In the second part, the paper focuses on the notion of coloniality as it was conceptualised by A. Quijano and by other Latin American authors. In the third and fourth parts, the paper deals with the problem of coloniality in wider epistemic contexts of modern social sciences and in relation to the notion of alterity and to the question of decolonisation of social scientific thinking. The final discussion addresses some of inspirational and problematic points of this conception such as problems of decolonisation, intellectual dependency and critique, and the problem of conceptualisation of differences in scientific discourses.

Key words: coloniality, Anibal Quijano, modernity, Latin America, eurocentrism, decolonisation of social sciences, postcolonial critique.

Úvod

Kritika modernizace a modernizačního procesu nejsou spolu s novým promýšlením modernity v sociálních vědách ničím zcela novým nejméně od 60. let 20. století. V rámci těchto snah se lze setkat se dvěma oblastmi kritiky s ohledem na jejich geokulturní původ. První pochází přímo ze západního prostředí a je často spojována s postmoderním myšlením a konkrétně s autory, jako byli Michel Foucault, Jacques Derrida, Jean-François Lyotard, nebo s představiteli frankfurtské školy kritické teorie (a mnohými dalšími). Druhá kritika potom pochází z nezápadního prostředí a často bývá v posledních dvaceti letech označována souhrnným pojmem „perspektiva z Jihu“.

Tato přehledová studie se zaměří na latinskoamerickou perspektivu pohledu na modernitu a především na pojem peruánského sociologa Aníbala Quijana „kolonialita“ (*colonialidad*) jako teoretický rámec pro pokusy o kritickou reflexi modernity zdůrazňující s přednostním důrazem na oblast poznání (epistemé) a nezápadní, v tomto případě

* Autorka děkuje oběma anonymním recenzentům za jejich cenné připomínky k textu.

** Mgr. Veronika Sušová-Salminen, Ph.D., Koskelantie 19A1, Kempele FIN 90440, Finland. E-mail: susova76@hotmail.com

latinskoamerické historické zkušenosti a z nich plynoucí perspektivy. Jejím cílem je představit právě některé z jihoamerických snah o kritické uchopení modernity jako *druhé* tváře či druhé strany téže mince i jako svébytné kritiky, stejně tak jako o svébytnou kritiku kapitalismu, globalizace a eurocentrismu s ohledem na jejich historickou dynamiku. V první části tohoto článku si dovoluji velmi stručně představit Latinskou Ameriku jako region a objekt společenskovědního výzkumu v historické perspektivě. Tento možná poněkud zdlouhavý historický úvod slouží k celkovému uvedení do kontextu, ze kterého Quijano a celá latinskoamerická postkoloniální kritika vychází a pochází. Zvláště jsem si v něm dovolila ve zkratce podtrhnout problémy rasové klasifikace a otázku autenticity, jež mají svůj zvláštní význam pro vysvětlení pojmu kolonialita. Ve druhé části se pak zaměřím na vlastní problém koloniality, jak jej koncipuje A. Quijano a dále rozvíjejí někteří další latinskoameričtí autoři. Ve třetí a čtvrté části se budu pojmu kolonialita věnovat v širším kontextu epistemé moderních společenských věd, a to především ve vztahu k pojmu alterity/druhého a rovněž k otázce dekolonizace sociálněvědního myšlení. Závěrečná diskuze poskytne zamyšlení nad některými inspirativními a problematickými body celé této koncepce.

Latinská Amerika a její koloniální dědictví jako problém

Latinská Amerika představuje geokulturní a geografický pojem, který souhrnně označuje kulturně i politicky různorodé společnosti a kultury. Jejich různorodost je částečně výsledkem původní etnické struktury a místních náboženských a kulturních tradic a praxí, částečně důsledkem tří století evropské kolonizace. Samotný pojem Latinská Amerika, obdobně jako Evropa, Severní Amerika nebo Blízký Východ, jsou dnes chápány coby geokulturní konstrukce, které vznikly jako přímý nebo nepřímý produkt koloniálního dobývání a poznávání světa [Lewis & Wigen 1997; Rabasa 1995; Mignolo 2005]. Koloniální historie je tedy důležitým východiskem pro pochopení a umístění Latinské Ameriky v rámci moderního světového systému.

V latinskoamerickém kontextu se můžeme setkat s přítomností téměř všech významných koloniálních velmocí (vedle Španělska a Portugalska jde o Nizozemí, Velkou Británii a Francii a v 19. století nepřímě Německo). Dominantní otisk zde zanechaly centralizované koloniální mocnosti Španělsko a Portugalsko, které území Latinské Ameriky kolonizovaly během 16. století a Latinskou Ameriku kontrolovaly zhruba do počátku 19. století. Jako nejvýznamnější kolonizátoři importovali Španělé a Portugalci do Ameriky řadu evropských kulturních vzorců, technologií a infrastruktury, počínaje organizací vlády, přes náboženství a s ním spojené hodnoty, až k jazyku a univerzitám organizovaným podle evropského vzoru. Obě velmoci se spoléhaly na centralizovanou formu vlády, což znamenalo, že většina významných rozhodnutí politického i ekonomického charakteru byla činěna z evropského centra. Vlastní struktura iberské nadvlády byla postavena na hierarchizované stratifikaci obyvatelstva do relativně velmi sofistikovaného systému kast založených na principu čistoty krve. Tato hierarchie zaručovala politickou, kulturní i ekonomickou nadvládu Španělů a Portugalců a stala se také mocenským rámcem hluboko zakořeněné a komplexní (to jest sociálně-ekonomické a politické, stejně tak jako kulturní) závislosti těchto společností [Lockhart & Schwartz 1983].

Základním principem iberské stratifikace obyvatelstva bylo rozdělení obyvatel do dvou od sebe navzájem oddělených celků: republiky indiánů a republiky Španělů. Republika indiánů byla široce diferencovanou skupinou různého etnického původu, s odlišnými náboženskými a politickými tradicemi (včetně státnosti v případě peruánských Inků nebo mexických Aztéků a dalších) a různou sociální strukturou a organizací. Proces kolonizace nutně narušil většinu ze starých sociálních struktur, které byly nahrazeny nebo výrazně pozměněny. Rovněž domorodé náboženství a vědění byly odsunuty do disentu a incká nebo aztécká státnost zlikvidovány. Původní etnická struktura Latinské Ameriky se stala obětí biologického a kulturního střetu nového a starého světa, jenž měl podle některých autorů charakter genocidy/holokaustu [Stannard 1993], a republiku indiánů tak tvořili stále více spíše potomci kolonizátorů (nebo jiných etnik, včetně otroků dovezených z Afriky) s indiány (*castas mixtas*). Koloniální hospodářství přitom stálo na pracovní síle a daňové zátěži pocházející právě z republiky indiánů. Mimo ni se nacházeli černošští otroci, kteří stáli na pomyslném posledním žebříčku této společenské hierarchie. Naopak republika Španělů byla početně několikanásobně menší a tvořili ji původně držitelé *encomiendy*¹ přesídlení z Pyrenejského poloostrova nebo jejich potomci označovaní často souhrnně jako kreolové. Členové republiky Španělů byli privilegovaní, s otevřenými možnostmi sociální mobility, se sociální prestiží, s přístupem ke vzdělávání a často také s odporem k fyzické práci. Rovněž republika Španělů byla samozřejmě dále stratifikována a tvořili ji mezi jinými bohatí majitelé půdy, obchodníci a různí profesionálové, ale též městská chudina. Během doby se z této sociální skupiny rekrutovala kreolská elita, jejíž zájmy byly stále více v rozporu se zájmy upadajícího iberského centra a která se na začátku 19. století postavila do čela emancipačního boje vytvářejícího předpoklady pro dlouhou cestu budování nezávislých státních celků v Latinské Americe. V určitém smyslu znamenala emancipace Latinské Ameriky na počátku 19. století spíše převod moci z upadajícího iberského centra na místní, většinou kreolské elity s jejich přímými vazbami a hospodářskými zájmy orientovanými na Velkou Británii. Rasově-kastovní rozdělení koloniální společnosti v rámci nově vzniklých státních celků se po získání nezávislosti nicméně dále reprodukovalo [Bakewell 2004: 159–181]. Nové latinskoamerické státy tak byly dlouho do 20. století pod kontrolou kreolských elit, které nedokázaly opustit čtená koloniální dědictví nejen ekonomického charakteru (monokultury, závislost na exportu surovin a na importu inovací), ale také politického (paternalismus, caudillismus a exkluze indiánského obyvatelstva z veřejného života) a kulturně-mentálního charakteru (kulturní závislost na evropských vzorech, imitování Evropy atp.). Nerovné rozdělení přírodních zdrojů zůstávalo a dodnes zůstává jedním z ústředních projevů postkolonialismu v Latinské Americe.

Především po druhé světové válce se Latinská Amerika, stejně jako jiné země tzv. třetího světa, stala předmětem studia a později také místem pro aplikaci řady modernizačních metod a politik. Naproti tomu právě z Latinské Ameriky pochází prvotní vlna mimoevropské kritiky modernizačních politik a metod jako neadekvátních a necitlivých

¹ *Encomienda* představovala systém, pomocí něhož španělští dobyvatelé kontrolovali a organizovali práci domorodého obyvatelstva v obou Amerikách. V praxi Koruna přidělovala Španělům určitý počet místních obyvatel, které měli za úkol chránit, naučit španělštině a christianizovat. Na druhou stranu měli právo na výběr tributu ve formě práce nebo naturálií. V některých případech se *encomienda* udržela do 17. století, ale obecně byla od 16. století nahrazována *repartimentem*, tj. obdobnou formou organizace nucené práce v koloniálním prostředí Amerik.

k latinskoamerickému historickému kontextu. Byl to na prvním místě intelektuální „odpadlík“ chicagské friedmanovské školy André Gunder Frank, kdo nabídl v duchu marxistických analýz Paula Barana a dalších pojem závislost (*dependencia*), viděným primárně jako strukturovaný ekonomický a sociální jev. V době, kdy modernizační teorie nabízela řešení podle západních receptů, Frank a před ním Paul Baran upozornili na koloniální dědictví ekonomicko-politické závislosti [Frank 1971] a z ní vyplývající či s ní spojené zaostalosti [Baran 1968] jako na problém, který by měl být v mimoevropském kontextu zkoumán na prvním místě. V rámci těchto stále primárně ekonomistických přístupů se v 60. a 70. letech pohybovala řada dalších autorů, počínaje nejznámějším z nich Immanuellem Wallersteinem [Wallerstein 1974, 1980, 1989, 2011] přes Afričany Samira Amina [Amin 1976] či Waltera Rodneye [Rodney 1972], a konče například *New World Group*, která ve stejné době přispěla ke studiu struktury a dědictví plantážové ekonomie v oblasti Karibiku [Best, Levit & Girvan 2009 (1968) a Beckford 1999 (1972)]. Obecně řečeno tyto kritiky odmítaly přímočaré západní recepty v podobě modernizace a industrializace, jež kontinentu nabízeli západní, ale také místní specialisté od počátku 50. let 20. století v souvislosti s koncepcí rozvoje a prací CEPAL (*Comisión Económica para América Latina y el Caribe*), a naopak podrobovali důkladnější analýze koloniálního dědictví, na které klasické modernizační teorie nebraly příliš zřetel.

Během posledních třiceti let můžeme ovšem sledovat postupný odklon od ekonomistických přístupů směrem ke hledání kulturních a mentálních (ale i politických a epistemologických) aspektů koloniálního dědictví Latinské Ameriky. Jedná se o široký soubor problémů a témat inspirovaných především svěbytným hledáním latinskoamerické autenticity tváří tvář postkoloniální hybriditě a v kontextu, včetně široce sdíleného pocitu, že západní kategorie, pojmy a procesy nekorespondují s latinskoamerickou realitou a zkušeností, tj. nepostačují k jejímu popsání ani nedávají dostatečné odpovědi pro budoucnost Latinské Ameriky. Tato specifická situace je důsledkem kolonialismu, ale na druhou stranu představuje inspirativní zdroj latinskoamerické emancipace. Vedle toho může být viděna rovněž jako svěbytný pokus o kritiku západní modernity, která upozorňuje na slepé uličky či na krizi modernity například v tom smyslu, že otevřeně proklamuje neschopnost modernity nalézt odpovídající způsoby řešení moderních problémů [Escobar 2004; Santos 2007].

Latinskoamerické sociální myšlení (respektive latinskoamerická filozofie, sociologie a historiografie) nicméně hledá minimálně od 19. století odpovídající perspektivy náhledu na problémy a podmínky kontinentu. Ani nejnovější latinskoamerickou postkoloniální kritiku není tedy možné pochopit bez historického kontextu. Toto hledání bylo ale po dlouhou dobu součástí nereflektované postkoloniální závislosti v oblasti myšlení. Například v polovině 19. století setrvala latinskoamerická filozofie převážně spíše pod vlivem západoevropského pozitivismu, což bylo právě projevem intelektuální i vzdělanostní závislosti Latinoameričanů na evropských vzorech. Diverzita Latinské Ameriky se ovšem zároveň projevovala také v míře přijetí a aplikací těchto vzorů [srv. Clark 2010: 53–67].

Například v Argentině můžeme v prvních padesáti letech existence nezávislého státu sledovat převažující orientaci na Evropu a odvracení se od lokálních tradic. Bylo to možné také vzhledem k tomu, že původní indiánské obyvatelstvo bylo v Argentině nepříliš početné. Vlivný Domingo Faustino Sarmiento ve své knize *Facundo* definoval Argentinu jako

evropskou zemi a stal se do určité míry zakladatelem mýtu o Argentině coby *evropské* nebo *nejevropštější* zemi v Latinské Americe. Tento mýtus byl navíc posílen plánovitou imigrační politikou, která od konce 19. století do prvních dvaceti let 20. století přivedla do země několik milionů imigrantů především z Itálie a Španělska. Sarmiento a další viděli hlavní problém Argentiny (a potažmo celé Latinské Ameriky) v podobě klasického konfliktu dualismů – tedy jako konflikt mezi barbarstvím a civilizací, venkovem a městem či mezi zaostalostí a pokrokem. Tato koncepce byla projevem kulturní a mentální závislosti argentinského myšlení a ve svých účincích znamenala další reprodukci koloniálních diskurzů, které viděly ne-Evropany jako nedostatečně vyzrálé a nutně vyžadující vedení vyspělejší Evropy (ať ve formě kulturní mise nebo ve formě hospodářské „pomoci“). V argentinském, stejně tak jako v dalších latinskoamerických případech se jednalo o *de facto* postkoloniální vztah, který automaticky předpokládal vyspělost Západu coby normativního vzoru, jenž je dobré dosáhnout a popřípadě předstihnout [např. *Shumway 1991: 155*].

Na druhé straně kontinentu – na Kubě – zaznívala na konci 19. století už jiná slova. José Martí napsal ve své slavné esaji *Naše Amerika (Nuestra America)*, poprvé publikované v newyorské *Revista Ilustrada de Nueva York* v lednu 1891 [srv. *Burke-Humphrey 2007: 259*], například toto:

[...] dobrým vládcem v Latinské Americe není ten, kdo ví, jak si vládne Němec nebo Francouz, ale ten, kdo zná, z jakých prvků se skládá jeho vlastní země a jak má tyto prvky vést pohromadě, aby dosáhl pomoci metod a institucí zrozených z jeho vlastní země onoho kýženého stavu, v němž se každý člověk poznává a spravuje a v němž všichni užívají dostatku, který příroda vložila pro všechny do národa, ježž oplodňují svou prací a brání svými životy. Vláda se musí zrodit ze země. [*Housková 2004: 57*]

Uvedená Martího slova dobře ilustrují druhý významný motiv latinskoamerického společenskovědního myšlení (vedle závislosti), jímž je hledání autenticity a snaha o nové přijetí místních tradic a podmínek tváří tvář normativitě Západu (včetně Spojených států amerických). Autenticita zůstává leitmotivem, který nejméně od doby José Martího silně ovlivňuje latinskoamerické myšlení. Martí se ale dotýká také dalších významných motivů, mezi nimiž najdeme, mimo nalezení vlastní identity Latinské Ameriky a jejích národů, rovněž spravedlivé rozdělení přírodních zdrojů. Problém autenticity v postkoloniálním prostředí se samozřejmě od počátku potýká nejméně s jednou klíčovou otázkou, totiž zda je dosažení autenticity možné v prostředí a kontextu, který byl nenávratně zahrnut do množiny západními diskurzů kontrolovaného světa. Je možné vymanit se ze struktury evropského či západního myšlení s užitím jeho vlastního vědeckého pojmosloví, struktury vědění a v neposlední řadě v rámci jeho vlastního jazyka? Lze vůbec nalézt alternativy k diskurzivní nadvládě Západu v rámci jeho vlastních diskurzů? Na některé z těchto závažných a komplexních otázek se pokusím hledat odpověď v následujících částech této studie, nejprve ale bude nutné zastavit se u problematiky eurocentrismu a jeho vztahu k modernizaci a modernitě.

Problém modernity, modernizace a eurocentrismu

Nyní se pokusím velmi stručně charakterizovat modernitu tak, jak je v mainstreamovém pojetí definována asi od poloviny 20. století v rámci tzv. modernizační teorie, avšak

rovněž mimo ni. Pod pojmem modernita jsou většinou chápány způsoby společenské organizace, praxí i myšlením spojené s (pozdním) kapitalismem. Ty jsou potom konceptualizovány jako celá řada spolu spojených procesů, pojmů a jevů pod souhrnným označením modernizace. Zmíním zde proto jenom některé charakteristiky modernity, které považuji za významné z hlediska následující epistemicky laděné diskuze o kolonialitě (nepředkládám tudíž vyčerpávající seznam toho, jak byla a je modernita/modernizace chápána, definována a redefinována). Z obecného epistemologického hlediska jde na prvním místě o vědeckou formu myšlení a přístupu k poznání a sekulární formu interpretace světa s důrazem na individualismus (tedy v podstatě na emancipaci jedince). Konkrétněji se jedná také o užití binárních opozic, jako jsou regrese a pokrok, předsudek a rozum, respektive iracionalita a racionalita, nebo despotismus a demokracie (a též opozice mezi Východem a Západem, nebo ženským a mužským principem atp.) k obecnému popisu a vysvětlení lineárně pojaté sociální změny, a konečně rovněž o paradigma instrumentální racionality [např. *Hobson 2004*]. V klasickém podání modernizační teorie jsou všechny tyto jevy a s nimi spojené procesy geokulturně situovány do Evropy. Například vědecká forma poznání, respektive tzv. vědecká metoda se asociuje s Baconem a po něm s Descartem a Newtonem, sekularizace je spojena s odklonem od vlivu církevní (rozuměj křesťanské) dogmatiky na vědění, vědu a výklad světa na evropských univerzitách, individualismem se rozumí výsledek francouzské revoluce a osvícenského myšlení 18. století atd. Většinou je obecně přijímána teze o konci 15. století, respektive v symbolickém smyslu objevení Ameriky (1492) coby počátku nové doby, a tím i modernizace a modernity v Evropě, avšak řada výše zmíněných jevů byla spojena až s 18. stoletím [*Hamilton 1996: 36–44; Hall et al. 1996*].

Nebude snad nepřesné tvrdit, že modernita a modernizace jsou samozřejmě chápány jako intraevropské jevy, či spíše endogenní procesy [např. *Jones 2003*]. V tomto ohledu lze konstatovat spolu s Jamesem M. Blautem, že Evropa inovuje a ostatní svět imituje, což představuje základní kostru eurocentrického mýtu o modernizaci a modernitě ve formě endogenního historického vývoje Evropy, která se takto pasuje do role „věčného centra“ a z ostatního zbytku světa činí „věčnou periferii“. Tento imitující zbytek světa nikoliv náhodou představuje tu část světa, jež byla od 16. století Evropou postupně kolonizována [*Blaut 1992, 1993, 2000*]. Tak například v posledních dekádách diskutovaná globalizace bývá často chápána jako proces globální univerzalizace modernity, jejíž historická dynamika ale v podstatě kopíruje eurocentrickou naraci [viz *Giddens 1991; Martinelli 2000*].

Pokud bych měla zdůraznit jeden nebo dva rysy rozsáhlých kritik modernity a modernizace, potom by to byla skutečnost, že modernitu jako epistemologický mýtus lze spojovat se dvěma významnými a pro ni konstitutivními jevy: 1. nerefektování eurocentrismu jako ideologie kapitalistické nadvlády a 2. s tím spojená proklamovaná univerzální platnost a využití modernity, včetně jejího poznání (vědy). Modernizační teorie například většinou dostatečně nerefektuje fakt, že charakteristiky a procesy, které popisuje, vycházejí z evropských zkušeností a tradic, které nejsou a nemohou být zcela univerzální. Jinými slovy představuje ideologicky modernizační teorie a myšlenka modernity projev eurocentrismu. Jak potom poznamenává S. Amin, eurocentrismus je ideologickým projevem kapitalismu, jenž se snaží vytvořit všude univerzální podmínky pro svou expanzi [*Amin 1989*]. Tato expanze (skrzej kolonialismus) potom vedla k tomu, že evropské zkušenosti a formy vědění byly často i násilně rozšířeny do světa coby nástroj kulturně-politické nadvlády evropského

centra a jako forma jejího legitimizování. Kromě toho eurocentrismus také zahrnuje potlačení nebo „vymazání“ z paměti těch prvků, které byly v rámci modernizačního procesu přejaty z neevropského světa nebo existovaly v neevropském světě dříve, než byly paralelně nebo později „objeveny“ v Evropě [Hobson 2004]. Konečně modernita rovněž znamenala odmítnutí a marginalizaci odlišných (například domorodých) interpretací světa jako těch, jež neodpovídaly shora uvedeným charakteristikám (vědecká metoda, sekularizace, instrumentální racionalita atp.).²

Skutečnost, že modernita a modernizace mají obecně pozitivní konotaci, podobně jako pojmy, kolem nichž byly konstruovány (pokrok, svoboda, demokracie, racionalita, rozum atp.), nakonec ukazuje na jejich závislost na konkrétním hodnotovém systému a ideologickém rámci. Pozoruhodným jevem se stává ne-reflexe, nebo dokonce ignorování koloniální expanze a kolonialismu jako systému nadvlády z konceptualizace modernity a modernizace jako takové. Místo v její historické naraci kolonizace zaujímá jen jako ukázka šíření modernity často s implicitním pocitem určité civilizační mise, která se možná zvrhla v násilnou kolonizaci a dobývání, což ale nic nemění na hodnotách, jež západní (respektive evropská) moderní civilizace sdílí. Tato svého druhu amnézie nebo oddělení moderních hodnot (svoboda, rovnost, spravedlnost atd.) od způsobů jejich dosažení či jejich nepřítomnosti ve vztahu k *druhým* je dlouhodobým problémem a samozřejmě platformou pro četné kritiky. Tato otázka se také stala ústředním tématem latinskoamerických kritik posledních několika desetiletí.

Hlavní východiska současných latinskoamerických kritik modernity

Arturo Escobar shrnul do několika premis způsobů vidění modernity z pozice latinskoamerické badatelské skupiny zabývající se modernitou a kolonialitou [Escobar 2004: 217–218, 2007]. Než se zaměřím přímo na pojem koloniality tak, jak ho chápe Aníbal Quijano a s ním další autoři, seznámím čtenáře s těmito obecnými premisami a východisky. Na začátku musíme podotknout, že v rámci těchto kritik nejde o to odvrhnout nebo negovat modernitu, ale spíše ji nově promýšlet, poukázat na její problémy a hledat odpovídající alternativy, které by korespondovaly s odlišnou perspektivou a historickou zkušeností a jež by se alespoň částečně očistily (respektive dekolonizovaly) od negativních mocenských tlaků. Práce Portugalce Bonaventury Sousy de Santos zabývající se kritikou moderních sociálních věd a jejich monokultur spolu s viděním modernity jako tenze mezi principy regulace a emancipace našla nakonec v rámci této skupiny velkou odezvu [Santos 2002, 2007].

První premisa spočívá v datování a situování počátku modernity do období dobytí Ameriky, respektive do počátku evropské kontroly nad Atlantikem, nikoliv však v souvislosti spojování s osvícenskými myšlenkami konce 18. století. Osvícenství je tak považováno za druhou modernitu. Ačkoliv se tento bod zdá být totožný s klasickou eurocentristickou koncepcí historického vývoje modernizace a formování modernity, není tomu tak. Počátek modernity spojovaný s objevením Ameriky v této interpretaci znamená, že modernita a kolonialismus (respektive kolonialita) se zrodily ve stejný moment a na stejném místě.

² Podobně tomu bylo ale i v samotné Evropě, kde došlo k marginalizaci například „nevědeckých“ forem lidové medicíny a poznání světa a které nepostrádaly genderovou dimenzi [např. Merchant 1993 (1980)].

Druhou premisu představuje chápání kolonialismu, postkolonialismu a imperialismu jako konstituentů modernity. V tomto případě nejde o prostou integraci těchto jevů do narace modernizace, ale jedná se o krucióální významový obrat, v jehož rámci jsou tyto jevy viděny coby ústřední hybatelé modernity. To znamená, že modernita v sobě ze své podstaty zahrnuje nejenom pozitivně hodnotově zabarvené pojmy a jevy, jako jsou pokrok, civilizace, svoboda a demokracie, ale také pojmy a jevy jako nadvláda, rasa, závislost, otroctví, genocidální praktiky nebo diktatura.

Třetí premisa odmítá intraevropskou perspektivu pohledu na modernitu, ale naopak znamená přijetí globální nebo světové perspektivy, což má vést k decentralizaci celkové koncepce modernity i její historické narace. Jinými slovy decentralizace zde znamená pokus o vyrovnávání se s eurocentrismem.

Čtvrtá premisa se snaží identifikovat nadvládu *nad druhým* jako nutnou dimenzi modernity. To potom znamená vidět a uvědomovat si modernitu v jejím vztahu k alteritě.

Pátá premisa je postavena na konceptualizaci eurocentrismu jako formy vědění modernity/koloniality, respektive v podobě hegemonní reprezentace a způsobu myšlení, jež si osobují právo mít univerzální platnost [Escobar 2004: 217–218].

Podle Escobara z těchto pěti premis lze dojít mimo jiné k závěru, že neexistuje modernita bez koloniality, respektive že kolonialita konstituuje modernitu. Dále z tohoto alternativního rámce vyplývá, že je nutné vidět a brát v úvahu význam lokálních historií a promyšlet teorii z perspektivy politické praxe subalterních (podřízených) skupin [Escobar 2004: 217].

K tomu, abychom lépe pochopili latinskoamerickou koncepci modernity obecně, bude nutné zastavit se nejprve u práce Enriqua Dussela, který se tomuto tématu věnuje od 60. let, inspirovan především německou frankfurtskou školou. Podle Dusselova názoru má sémanticky slovo modernita dva dvojznačné významy. Na prvním místě se nalézá pozitivní konceptuální obsah „emancipace, jež zahrnuje překonávání nevyspělosti vlivem síly rozumu jako kritického procesu, který otevírá možnosti pro lidský rozvoj“ [Dussel 1995: 137]. Na druhé straně se ale nachází modernita se svými negativními mytickými obsahy, tedy modernita ospravedlňující iracionální praxe násilí, a to skrze sebedefinování moderní civilizace jako nadřazené a nevyspělejší, ovšem bez reflexe vlastní ideologie eurocentrismu [Dussel 1995: 137]. Podle Dussela právě tento pocit nadřazenosti vede k užití primitivních, necivilizovaných a barbarických extrémů například v podobě koloniální války, ospravedlněné nutností civilizační mise vůči barbarství *druhého*, jež je viděno jako překážka modernizace. V rámci tohoto chápání je barbar obětován v zájmu dosažení vyššího cíle. Dussel doslova říká: „Civilizující hrdinové transformují své oběti do spásonosných holokaustů, ať jsou těmito obětmi kolonizovaní lidé, afričtí otroci, ženy nebo ekologicky devastovaná Země“ [Dussel 1995: 137]. Dussel se ale nesnaží o to kritizovat modernitu jen z postmoderních pozic, ale spíše mu jde o to nabídnout *transmoderní* opozici k iracionalitě modernity v podobě rozumu a emancipace *druhého*. Konkrétněji říká:

Snažím se jít mimo modernitu objevením nevinnosti tak často zamlčené a obětované druhé tváře modernity. Tato nevinná oběť rituálních obětování modernity usvědčuje modernitu z obětího násilí a dokazuje, že její konstitutivní rysy jsou rysy dobyvatele. Popřít nevinnost modernity a potvrdit alteritu *druhého*, oběti bez viny, ukazuje na druhou skrytou, ale zásadní tvář modernity. Druhý zahrnuje periférní, koloniální svět, obětovaného indiána, zotročeného černocha, utlačovanou ženu, podřízené dítě a odcizenou lidovou kulturu – ti všichni jsou obětmi modernity a jejího iracionálního jednání v protikladu s jejím vlastním racionálním ideálem. [Dussel 1995: 137]

Dussel tak v podstatě aplikuje na modernitu postup, v jehož intencích netvrdí, že modernita neexistuje, nýbrž ukazuje, jak její charakteristiky a rysy jsou odlišné z pohledu a zkušenosti *druhého*, který modernitu často zakouší nikoliv coby triumf svobody, rozumu a emancipace, ale spíše jako triumf násilí, iracionality a zotročení. Jde mu o „překročení moderního rozumu nikoliv skrze jeho negování, ale skrze negování násilného, eurocentrického, developmentalistického, hegemonního rozumu“ [Dussel 1995: 138]. Výsledkem tohoto překročení má být podle Dussela tzv. „osvobozující rozum“, který deklaruje nevinost obětí a začne s potvrzením jejich alterity jako identity mimo (modernitu), a to i přes to, že modernita je zamlčela jako jednu ze svých kontradikcí [Dussel 1995: 137–138]. Jde o ambiciózní projekt, jehož snahou je dosáhnout toho, čeho modernita sama nebyla schopna – solidarity, „která je analektická, analogická, synkretická, hybridní a mestizo a která spojuje centrum a periférii, ženu a muže, rasu s rasou, etnickou skupinu s etnickou skupinou, třídu s třídou, lidstvo a Zemi, Západ s kulturami třetího světa“ [Dussel 1995: 138]. Tohoto cíle nemůže být podle Dussela dosaženo negací modernity a veškeré racionality, ale včleněním pohledů a vědění z pozice alterity/periferie.

Koncept koloniality v pojetí Aníbala Quijana

Shora uvedená Dusselova koncepce *transmodernity* má k Quijanově koncepci velmi blízko, nejedná se ale o zcela identický koncept, i když odráží obdobné premisy jako Dussel. Pro Quijana má poměrně velký význam také historická sociologie Immanuela Wallersteina. Jeho kolonialita je tudíž pojem, který dále rozpracovává Wallersteinovu koncepci světového systému. Společně s Wallersteinem Quijano například analyzoval rovněž kategorii „*americanity*“, jíž rozumí „základní prvek v chápání modernity“ [Quijano-Wallerstein 1992: 549].

Za klíčový pojem pro pochopení konceptu koloniality musíme podle mého názoru považovat kategorii rasy, která je na prvním místě přímým důsledkem objevení, respektive dobytí Ameriky Evropany. Quijano přitom zdůrazňuje, že kategorie či pojem rasy v moderním smyslu neexistoval před objevením Ameriky, a považuje ho tedy za její výsledek. Quijano vidí rasu coby mocenský nástroj, jako způsob mocenské kontroly dobyvatele nad podrobeným (*druhým*), kterou pak chápe ve vztahu ke vzniku koloniálního kapitalismu s jeho dělbu práce. Podle jeho názoru představuje rasa mentální konstrukci, jež vyjadřuje základní zkušenost koloniální nadvlády [Quijano 2000a: 201]. S rasou jsou také spojeny nové sociální identity jako například *indios*, *negros*, *mestizos*, ale též *español*, *portugues*, respektive *uropeo* nebo *blanco* [Quijano 2000a: 202]. Tyto sociální identity mají v latinskoamerickém kontextu zvláštní význam, jelikož jejich stopy, jak jsem stručně připomněla v úvodu této studie, jsou stále přítomné i dvě stě let od konce koloniální nadvlády nad kontinentem.

Vidění rasy v přímém vztahu s formováním a organizací koloniálního kapitalismu pro Quijana stává odrazovým můstkem pro vysvětlení koloniality. Rasa totiž zahrnovala několik spolu spojených mocenských dimenzí: vedle sociální a mentální se jednalo rovněž o dimenzi ekonomickou. Koloniální kapitalismus podle Quijana využil rasy k uspořádání nové dělby práce, která se postupně globalizovala [Quijano 2000a: 204–205]. Jelikož kategorie rasy produkovala nadřazeného a podřazeného, respektive naturalizovala koloniální vztahy nadvlády, promítala se tato konstelace například do monetarizace světa. K té

docházelo, jak Quijano zdůraznil, díky americkému zlatu a stříbru, ale bez účasti podřadných ras. Peněžní odměna byla v kontextu koloniální Latinské Ameriky dlouho privilegiem bílých nebo republiky Španělů. To znamenalo, že moderní kapitalismus exkludoval na základě rasové teorie a praxe široké skupiny pracujících, avšak podřadných skupin obyvatelstva [Quijano 2000a: 206] z jedné ze svých klíčových praxí peněžní výměny. Tuto skutečnost můžeme chápat jako jednu z významných charakteristik koloniality.

V globálním měřítku potom tato rasově postavená kontrola práce rozhodla také o sociální geografii kapitalismu, což znamenalo, že rasově nadřazená Evropa se stala centrem tohoto nového hegemonního světového systému. Podle Quijana je tedy kapitalismus koloniální/moderní a zároveň eurocentrický, takže koloniální/moderní se stávají od sebe neoddělitelnými pojmy [Quijano 2000a: 208]. Výsledkem konstituování tohoto koloniálního/moderního světového systému pod kontrolou Evropy byla ale rovněž historická reidentifikace na geokulturní úrovni, která vyprodukovala nejprve Ameriku, potom Evropu a následně Afriku, Asii atp., respektive vytvořila současnou organizaci, klasifikaci a imaginaci světa do kontinentů [Quijano 2000b]. Pro Quijana je zvláště významný moment, přesněji řečeno proces, v rámci něž Amerika geokulturně vyprodukovala Evropu (pomocí střetnutí s *druhým*) a Evropa naopak Ameriku, stejně jako kolonialita vyprodukovala modernitu a modernita kolonialitu [Quijano 2000a: 221].

Neméně důležitou roli má v Quijanově koncepci taktéž oblast subjektivity (respektive identit) a vědění ve vztahu ke kolonialitě a modernitě. Quijano k tomu doslova říká:

Evropa také koncentrovala pod svou hegemonní kontrolou všechny formy kontroly subjektivity, kultury a zvláště pak vědění a produkce vědění. [Quijano 2000a: 209]

V rámci kontroly subjektivity a kultury Evropané nejprve zaútočili na domorodé myšlení v Americe. Následně a přímo paralelně s tímto procesem vnutili *dobytému* částečně svoji kulturu, přesněji řečeno ty její části, jež byly důležité pro reprodukci nadvlády, především materiální oblast, technologie, stejně tak jako subjektivní aspekty, zejména náboženství, čímž utvrdili jeho podřízenost [Quijano 2000a: 210]. Takzvaná „civilizační mise“ a jí předcházející konverze ke křesťanství je tedy v tomto pojetí viděna jako selektivní soubor mocenských praxí, které ve skutečnosti měly *druhého* nikoliv jen civilizovat nebo spasit, ale i podřídit a ovládat. S takovým *druhým* potom nemůže být nakládáno jako s rovnoprávným ve vztahu k evropským kolonizátorům, ale spíše v kontextu nadřazenosti a podřazenosti vyplývajících z kategorie rasy.

Quijano si tak všiml vzniku nové subjektivity ve vztahu k moderně/kolonialitě, kterou přinesla ve formě nové percepce historické změny. Modernitu/kolonialitu charakterizuje vnímáním historické změny a vývoje jako něčeho, co se již neděje mimo lidské kategorie a zásahy, ale toho, co se dá projektovat a řídit [Quijano 2000a: 216]. Z této nové subjektivity bude následně vycházet celý projekt rozvoje 20. století, který můžeme tímto způsobem vidět jako mocenský produkt modernity/koloniality. Dussel jej nazval „bludem rozvoje“ [Dussel 1995] a A. Escobar dále poukázal na jeho mocenský a postkoloniální charakter (ve smyslu reprodukce starých forem nadvlády pomocí nových pojmů, diskurzů a politik) [Escobar 1995].

V Quijanově pojetí však kolonialismus coby systém organizace práce, vykořisťování a redistribuce zdrojů z periferie do centra není shodný s kolonialitou. Kolonialita v tomto případě představuje širší pojem, který ukazuje na zakotvenost a propojenost modernity

s kapitalismem a eurocentrismem a pro něž má klíčový význam pojem rasy a *druhého*. Kolonialita je tudíž spíše modernitou *druhého*, a právě k pojmu *druhého* si nyní dovoluji obrátit čtenářovu pozornost.

Pojem *druhého* v latinskoamerickém postkoloniálním myšlení

Ve filozofickém, psychoanalytickém a antropologickém pojetí je alterita, zjednodušeně řečeno, většinou chápána v podobě vztahu nebo vztahování se k *druhému*, jenž má primárně sebeidentifikační funkci pro subjekt, jenž se k tomuto *druhému* vztahuje. V tom nejjednodušším pojetí jde o proces označování a pojmenování rozdílů mezi „námi“ a „jimi“, který může probíhat v různých rovinách – v rovině lidí–zvířata, sexuální a genderové (žena–muž), etnické, náboženské, jazykové nebo rasové atp. Většina sociálních, náboženských nebo národních identit potřebuje „toho druhého“, jenž se také velmi často konstruuje do obrazu nepřítelů [např. de Certeau 1986; Corbey – Leerssen 1991].

Alterita má význam i ve vztahu k etnocentrismu a napomáhá vytvářet kulturní identity jako integrované, relativně homogenní a ohraničené skupiny nositelů a členů dané kultury. Etnocentrismus staví do centra chápání světa výklad vycházející z partikulární kultury, což vede k tomu, že se nutně stává výkladem parciálním a jako takový se musí dostávat do konfliktu s jinými výklady, respektive etnocentrismy. V tomto kontextu se ale musíme znovu zastavit u specifické role eurocentrismu jako globálního etnocentrismu, který představuje ideologickou základnu kapitalismu.

Na prvním místě bude ale nezbytné rozlišit předkoloniální evropský etnocentrismus, jenž existoval spíše v náboženských kategoriích křesťanů a nevěřících než v širším geokulturním smyslu. Samotná představa Evropy byla v době středověku velice neustálená, nakonec tato situace odpovídala její středověké rozdrobenosti a izolovanosti. Je také třeba připomenout, že oblast dnešní Evropy byla po většinu středověku zaostalou periferií (technologicky i intelektuálně), závislou na především Araby kontrolovaném širším Středozeří [Abu-Lughod 1989]. Jak zdůrazňuje řada neevropských, ale též evropských specialistů, Evropa v dnešním smyslu se zrodila až ze střetu s americkým *druhým* – to znamená až po roce 1492 [například Fontana 2001; Todorov 1992; Dussel 1995].

Nicméně latinskoamerické postkoloniální kritice nejde o to poukazovat a potvrzovat, že význam Ameriky pro Evropu je klíčový, ale spíše ukázat na konkrétní důsledky procesů sebedefinování moderní Evropy a Evropana. V této interpretaci se *ten druhý* stává přímým důsledkem formování evropské modernity. *Ten druhý* je uvržen, a to často násilně, do role podřízeného barbara, jenž stojí zároveň uvnitř modernity i mimo ni. Vedle toho se jedná rovněž o změnu perspektivy – v tomto případě vidět a myslet z perspektivy *toho druhého*. Dále jde také o to ukázat, že Evropan a *ten druhý* jsou navzájem propojené identity, které se navzájem podmiňují, a není možné je proto vidět a chápat odděleně. Konečně také můžeme k pochopení, že samotná modernita má svoji *druhrou* tvář:

Je čas změnit kůži a vidět novými očima. Je čas sejmut kůži a oči toho „já“ dobývám, což kulminuje do *ego cogito* nebo do vůle k moci. Nové ruce nejsou rukama toho, kdo drží železné zbraně, ani nové oči těch, kdo se dívají z karavel evropského invadora. [...] Nová kůže je jemná, bronzová kůže lidí z Karibiku, And, Amazonie. Nové oči jsou oči těch indiánů, kteří stojíce bosýma nohama na jemném, teplém písku ostrova uviděli v překvapení nové bohy připlouvající z moře. Tato nová kůže trpěla tresty na plantážích a rozdělením země, prolezla cizincovou nákazou visela roztrhána

na kusy na sloupech, kde se bičovali otroci. Tito otroci, dříve mírumilovní rolníci v afrických savanách, byli prodáváni jako dobytek v Kartageně, Bahii, Havaně nebo Nové Anglii. Nové oči jsou očima toho druhého, druhého ega, ega, jehož historii je nutné rekonstruovat jako druhou tvář modernity. [Dussel 1995: 74]

Důsledkem takového přístupu je v jistém smyslu obrácená perspektiva pohledu na modernitu, na eurocentristické dějiny a jejich narace, na moderní hodnoty a pojmy i na modernizaci a kapitalismus, stejně tak jako snaha dosáhnout pomocí takového obratu osvobození a emancipaci *druhého* skrze rekonstrukci jeho zkušenosti. Jaká je ale konkrétněji zkušenost *druhého* v dnešním globalizovaném světě?

Ten druhý je v hierarchickém matrixu moderního/koloniálního světosystému vždy v podřízené pozici, v oblasti periferie komplexně závislé na jádru světosystému. Nicméně není možné *druhého* paušalizovat na celý tzv. třetí svět, respektive globální Jih, jelikož i samotné jádro má své *druhé*, například v podobě genderových nerovností, které jsou reprezentovány v nerovném zastoupení žen v řadě klíčových společenských oblastí (v politice, vědě, byznysu), nebo v západním kultu ženské krásy, jenž ženu a její tělo programově ponižuje, exploatuje a komodifikuje a zároveň pomáhá utvrzovat a reprodukovat patriarchální hodnoty Západu. Dalšími *druhými* západního jádra jsou některé etnické menšiny jako například Romové, jedna z nejmarginalizovanějších etnických skupin v Evropě. Historie Romů a jejich kultury představuje historii toho *druhého par excellence*. Obdobně bychom se ale mohli obrátit na evropský sever, kde mohou reprezentovat toho *druhého* například Sámové. A konečně bude nutné si také položit otázku, zda pojem východní Evropa není možné vidět v obdobném světle. Spolu s Dusselem a Todorovem si můžeme všimnout, že tento evropský *druhý*, zosobněný ideou Východu (Evropy), je částečně výsledkem objevení Ameriky, které umožnilo atlantickému pobřeží Evropy akumulovat kapitál v době, kdy byla oblast na východ odsud periferizována díky svojí geografické pozici mimo Atlantik i mimo Středozemí, a také vzhledem k nutnosti přímé obrany proti Osmanské říši, expandující právě do oblastí tzv. východní Evropy. Zde by se dalo hovořit o celé řadě oblastí, v nichž byl Východ (Evropy) orientalizován a podřízen: například skutečnost, že se slovanské jazyky na pařížské Sorboně v 19. století vyučovaly společně s orientálními jazyky jako perština. Studená válka se svým jazykem binárních opozic potom učinila ze zemí kontrolovaných východní velmocí Sovětským svazem jednolitou reprezentaci „komunistické“ Východní Evropy, jejíž příslušnost do oblasti vlivu SSSR se zdála být pro mnohé jen logickým vyústěním staršího chápání regionu. Určité formy alterizace nových členských zemí můžeme nakonec sledovat dodnes – například v pojmosloví jako „nová Evropa“, které ukazují na inertní chápání Evropy coby Evropské unie a zároveň jako Západní Evropy [Sušová-Salminen 2012].

Nicméně většina těch *druhých* dnes žije mimo atlanticko-evropské jádro v Africe, Latinské Americe a v Asii. Jejich zkušenost se formuje v rámci postkoloniálního, respektive neokoloniálního mocenského matrixu na různých stupních jeho hierarchie, ať je to na agrární produkci závislém venkově nebo v přeplněných a otrávených megapolích a slumech. Přístup *toho druhého* k výtobytkům modernizace rovněž podléhá hierarchizaci, ať jde o přístup ke zdrojům (jako je pitná voda, potraviny či přírodní zdroje) a ke vzdělání, možnosti zaměstnanosti a právní ochrany, dostupnost technologií a inovací, přístup k rozhodování na národní i globální úrovni nebo otevřenost globálních trhů. Postihnout komplexitu této zkušenosti je mimo možnosti této studie, proto se omezují jen na selektivní ilustrativní

příklady. Významnou součástí těchto hierarchických vztahů představuje dimenze epistemologie a forem vědění. Zjednodušeně řečeno, koloniální/moderní kapitalistický světový systém v rámci svých forem nadvlády a expanzí vyprodukoval také konkrétní formy moderního myšlení a vědy, jež jsou ve své podstatě úzce eurocentrické. Epistemologická kritika představuje významnou, ba nejvýznamnější oblast kritiky globálního kapitalismu, kterou se zabývá latinskoamerická postkoloniální kritika.

V oblasti epistemologicky zaměřené kritiky se v souvislosti s problémem *druhého* užívá pojem koloniální diference (colonial difference), jež původně pochází od indického sociologa Partha Chatterjeeho. Chatterjee označil za *colonial difference* situace, ve kterých byl *ten druhý* (jeho kultura, zvyky, náboženství, organizace společnosti, jazyk atp.) konceptualizován ve vztahu ke kolonizátorovi jako radikálně odlišný nebo podřadný [Chatterjee 1993]. Kolumbijský filozof Castro-Gómez shrnuje v rámci diskuze o vztahu mezi kolonialitou, modernitou a alteritou, že „modernita je generátorem produkce odlišností, která ve jménu rozumu a humanismu vylučuje ze své imaginace hybriditu, multiplacitu, nejednoznačnost a nahodilost konkrétních forem života“ [Castro-Gómez 2002: 269]. Jinými slovy řečeno, Castro-Gómez je přesvědčen o neschopnosti modernity (respektive moderního vědeckého myšlení) pojmut komplexitu společenského života, kterou namísto toho hierarchicky klasifikuje podle parciálního eurocentrického vzorce, tj. vždy ve vztahu ke kolonizátorovu „já“. V rámci současných latinskoamerických kritik je tento problém viděn jako problém globalizované koloniality, jež dále reprodukuje v podstatě stále stejné koloniální kategorie a způsoby myšlení. Dekolonizaci myšlení lze tedy považovat za další krok v novém promyšlení modernity/koloniality.

Dekolonizace sociálněvědního myšlení jako alternativa

Byl to Ramón Grosfuegel, kdo podle mého názoru výstižně popsal situaci, v níž se nachází většina neevropských společností, jejich politiků a vědců, včetně oněch zabývajících se sociálními vědami:

Fakt, že je někdo sociálně umístěn v rámci mocenských vztahů na straně potlačeného, neznamená automaticky, že epistemologicky myslí z pozice podřízeného. Právě že úspěch moderního/koloniálního světového systému spočívá v tom, že přiměl subjekty, které jsou sociálně umístěny na potlačené straně koloniální diference, aby epistemologicky myslely jako ti na dominantních pozicích. [Grosfuegel 2007: 213]

Tato skutečnost zjednodušeně znamená, že kolonizované společnosti se nacházejí často v situaci, kdy samy sdílejí a reprodukují eurocentristické vidění světa, moderní/koloniální hodnoty, stejně jako formy vědění, a to v rámci nerovnoměrné (vědecké) dělby práce kapitalistického světového systému [Pletsch 1981]. Je tedy zcela klíčové se ptát na to, zda-li a jak by bylo možné dekolonizovat latinskoamerickou sociální vědu tak, aby se emancipovala a byla schopna odpovědět na latinskoamerické (neevropské, ale i evropské) problémy pomocí latinskoamerického jazyka.

Nejprve bude dobré přiznat, že na tuto otázku dosud neexistují uspokojivé odpovědi ani nemáme v tomto směru k dispozici nějaké nové paradigma. Například zmíněný Ramón Grosfuegel volá po radikální dekolonizaci, která by se dotkla epistemologické závislosti na moderní/koloniální (evropské) struktuře myšlení v Latinské Americe i jinde. Přitom

ostře kritizuje některé své kolegy za to, že sice píší o podřízeném, ale nepíší z pozice podřízeného, a naopak se hlásí ke konceptům eurocentristických filozofů Foucaulta, Derridy a Gramsciho. Podle jeho názoru musí být prvním krokem k dekolonizaci odmítnutí univerzální platnosti vědeckého poznání i jeho objektivní neutrality. Grosfuegel a další [například *Santiago Castro-Gómez*] se domnívají, že evropská/západní věda je postavena na falešném mýtu neutrality a objektivnosti bez vztahu k jednotlivci a místu. Toto potlačení jednotlivce nebo jakýsi „bod nula“ [*Castro-Gómez 2005*] potom vede k tomu, že se takovéto názorové hledisko tváří, jako by bylo bez názorového hlediska. Tato operace vede k tomu, že západní myšlení upřednostňuje „ego politiku vědění“ před „geopolitikou vědění“ (*geopolitics of knowledge*) nebo „tělo-politikou vědění“ (*body-politics of knowledge*), což tento postup potvrzuje jako klíč k západnímu univerzalizmu. Dekolonizující perspektiva znamená uznání a přiznání lokace subjektu, který o daném jevu vypovídá, přičemž tato lokace může mít různé aspekty genderové, rasové, etnické, náboženské, třídní, geografické atd. Grosfuegel přitom aplikuje geopolitiku vědění právě na evropského dobyvatele Ameriky, aby ukázal příslušnou lokaci eurocentrismu a samotné formující se modernity. Do Ameriky roku 1492 tak přišel „evropský, kapitalistický, válečný, křesťanský, patriarchální, bílý a heterosexuální muž“ [*Grosfuegel 2007: 216*], což mělo podle Grosfuegela následující dlouhodobé důsledky: a) vytvoření globální formace a dělby práce, která koexistovala s potřebou kapitalistické produkce nadhodnoty; b) vznik mezinárodní dělby práce organizované na principu centra a periferie, kde kapitál organizoval práci pomocí donucovacího a autoritativního režimu; c) vznik mezinárodního systému politicko-vojenské organizace pod kontrolou evropského muže; d) vznik globální rasové/etnické hierarchie, jež privileguje Evropany před ne-Evropany; e) vznik globální genderové hierarchie, která upřednostňuje muže před ženou, heterosexuála před homosexuálem/lesbou; f) vznik spirituální hierarchie, jež privileguje křesťany; g) vznik epistemologické hierarchie zosobněné v instituci globální univerzity; a konečně h) vznik jazykové hierarchie, která dává přednost evropským jazykům před mimoevropskými [*Grosfuegel 2007: 216–217*]. Postkoloniální diskurzy tedy v podstatě kontrolují všechny významné aspekty společenské organizace: ekonomiku, respektive distribuci a redistribuci zdrojů, politiku, sexualitu, náboženství, vzdělání a vědu, stejně tak jako jazyk. Grosfuegel přitom vychází plně z Quijana, který hovoří o klasifikačních strategiích v rámci koloniality moci, jak souhrnně označuje hegemonii eurocentrismu v současném moderním/koloniálním světovém systému [*Quijano 2000a*].

Nyní bude vhodné se zastavit u několika pojmů, které jsem v Grosfuegelově výkladu použila a jež si zaslouží vysvětlení. Jak je zřejmé, ve středu zájmu latinskoamerického postkoloniálního myšlení se ocitají otázky epistemologie a vědění (vědy) v jejich vztahu ke kapitalismu. Quijano ve svém vlivném článku *Kolonialita a modernita/racionalita* dokonce píše, že „není zřejmě náhodné, že vědění bylo [...] považováno za vlastnictví – za vztah mezi jedním jedincem k něčemu. [...] Nicméně vlastnictví, stejně jako vědění, je vztahem mezi lidmi za účelem něčeho, nikoliv vztahem mezi jednotlivcem a něčím“ [*Quijano 2007 (1991): 173*]. Zatímco v případě vlastnictví jde o vztah materiální a intersubjektivní, pokud se jedná o vědění, jak dodává, máme před sebou vztah intersubjektivní. V intencích tohoto tvrzení potom není možné považovat moderní vědění a vědu za neutrální interpretaci světa, nýbrž za něco, co je plně závislé na vztahových situacích v rámci lidských společností. Úkolem, který si latinskoamerická postkoloniální kritika vytyčila, je tedy ukázat a popsat právě konstitutivní vztahy mezi věděním a koloniálními vztahovými situacemi.

Nyní obrátím pozornost čtenáře k pojmům *geopolitiky vědění* [Dussel 1985] a *tělo-politiky vědění* coby dekolonizující možnosti, jak je rozpracoval další významný latinsko-americký autor Argentinec Walter Mignolo. Pojem geopolitiky vědění, jejímž autorem byl původně E. Dussel, odráží Mignolovu premisu: *jsem tam, odkud myslím*, která v zásadě staví na nutnosti reflexe pozicionality v rámci artikulace určitého tvrzení. Na jedné straně se tedy jedná o pojetí, které kritizuje univerzální nároky moderní vědy jako *de facto* kosmologie, jež vychází z parciální, (západo)evropské zkušenosti. Na druhou stranu jde o pokus o vlastní artikulaci pozicionality coby legitimní perspektivy nazírání na svět, která by napomohla očistit se od koloniální zátěže a umožnila alternativní formy vědění a vědy, jež by překročily eurocentrismus s jeho kolonialitou a změnily by jeho konverzační a artikulaci aparát nebo rámec [Mignolo 2009]. Mignolo přitom vychází z lingvistiky a podtrhuje skutečnost, že oba – artikulující a artikulované – musíme brát v potaz. S ohledem k artikulujícímu Mignolo cituje E. Benvenista a hovoří o tom, že například kategorie času a místa jsou ve vztahu k artikulovanému vždy závislé na artikulujícím. Například pojmy jako „zde“ nebo „nalevo a napravo“ mají smysl a vztah právě ve vztahu k artikulujícímu. Obdobně také pojmy jako „my“ mohou v textu označovat artikulujícího a adresáta, stejně jako artikulujícího s vybranou skupinou dalších lidí, ale bez účasti adresáta [Mignolo 2009: 163]. Pokud nyní uvedu příklad geopolitických entit v rámci moderního pojetí mapy světa, jaké představují Západ, Blízký a Dálný východ nebo Východ, potom je takové členění nikoliv univerzálně platným pojmoslovím, ale spíše členěním z pozice evropského artikulujícího, jinak řečeno univerzalizujícím pojmoslovím. Tak například z pozice pobřežního Chile není Japonsko na východě, ale na západě, zatímco Francie nebo Anglie se ocitají spíše na východě. Přesto však vidí Chilan Evropu jako západ a Japonsko jako východ, což je historickým výsledkem přijetí eurocentrické perspektivy. Velmi zjednodušeně řečeno znamená dekoloniální možnost legitimní právo Chilana (zůstanu-li u tohoto příkladu) vidět Japonsko jako západ a Evropu jako východ. Tento příklad však berme spíše coby určitou metaforu než doslovně, a to vzhledem k odlišnosti kulturního a geografického významu slova západ a východ. Nejde rozhodně o to vymyslet nové pojmy označující geografické směry, avšak spíše o to vytvořit prostor k tomu, aby byly tyto pojmy odpovídajícím způsobem lokalizovány a korespondovaly s politickou, kulturní i geopolitickou pozicí ne-evropského artikulujícího, který je doposud nucen pojmenovávat svůj svět cizím jazykem.

V centru dekolonializace sociálních věd stojí argument, že vědění artikulované z Evropy není schopno nabídnout odpovídající řešení a sebereflexi v neevropských zemích, a spíše je nutí vidět se očima Evropy [Santos 2007; Escobar 2004; Mignolo 2000] a přijmout vnučenou subjektivitu či dvojí povědomí [Mignolo 2000]. Další pojem *tělo-politiky vědění* je částečně spojen s Foucaultovým pojmem *bio-politiky*, který zahrnuje moderní (osvětské) technologie kontroly populace typické pro moderní stát. Nicméně podle Mignoly zůstává *bio-politika* stále zakotvena v eurocentrismu (typickém pro Foucaulta) především tím, že ignoruje problém rasy a s ním spojenou koloniální diferenci, zatímco pojem *tělo-politiky* má být alternativou eurocentrismu v tom, že staví koloniální diferenci do popředí své epistemologické kritiky. *Tělo-politika vědění* je viděna jako způsob dekolonizační strategie nebo jako způsob, jak dekolonizovat vědění, jak umožnit výše zmíněné pozicionalitě vyjít na povrch v rámci artikulace vědění těch, kdo byli doposud umístěni v koloniální/moderní klasifikaci na nižších nebo nejnižších příčkách [Mignolo 2009: 174].

Takto definovaný problém dekolonizace sociálních věd a vědění vůbec potom představuje daleko radikálnější programem než Wallersteinovo volání po otevření společenských věd [Wallerstein *et al.* 2000]. Mění se v teoretickou variantu, která se zaměřuje zatím jen na hledání a artikulování nových paradigmat sociálních věd z perspektivy koloniální diference, tedy z perspektivy toho *druhého*, umístěného na *druhé* straně modernity a zakoušejícího modernitu často velmi odlišně.

Závěrem

Dekolonizace v latinskoamerickém pojetí neznamená totální odvržení evropských konceptů, avšak spíše jejich nové uchopení a pochopení jejich historické zakotvenosti v kolonialitě stejně jako v modernitě. Celé latinskoamerické postkoloniální myšlení posledních let samozřejmě stále vychází z evropských kořenů a inspiruje se západním myšlením (namátkou frankfurtská škola, lingvistická teorie, Michel Foucault), hovoří a užívá evropskou terminologii a kategorie, píše v evropských jazycích a je artikulováno nejenom z Latinské Ameriky, ale dominantně i ze severoamerických univerzit. Tato skutečnost ukazuje na nezbytnost západní tradice a s ní souvisejících způsobů myšlení pro jejich kritiku. To nutně znamená, že také latinskoamerická postkoloniální kritika je kritikou *zevnitř*. V jejich konceptech lze potom sledovat *melange* různých ambivalentních situací, jakými jsou intelektuální závislost, interpretační originalita, disent i konformita, současně přítomných v této konceptualizaci modernity. Avšak na druhou stranu je latinskoamerický postkolonialismus rovněž kritikou z periferie, která více a více zohledňuje toho *druhého* coby legitimní perspektivu zpochybňující některá paradigmat moderního západního myšlení. Latinskoamerické pojetí dekolonizace společenských věd je také bezpochyby nástrojem kritiky kapitalismu a globálních nerovností, jež globální kapitalismus produkuje, a dále poukazuje na to, že to nejsou jen ekonomické síly, které za touto produkcí stojí, ale naopak síly mentální, kulturní, politické, a dokonce vědecké. Tato kritika tak zároveň svrhává z piedestalu některé základní předpoklady západního vědeckého myšlení jako například neutralitu nebo objektivitu.

Quijanův pojem koloniality rovněž poukazuje na mýtus politické dekolonizace, který falešně tvrdil, že dosažení politické nezávislosti na koloniální velmoci vedlo k osvobození či emancipaci bývalých kolonií, jež si nyní mohou nezávisle formovat svoji současnost a hlavě budoucnost. Pojem kolonialita explicitně připomíná, že mimoevropský svět stále žije pod „evropskou-euro-americkou“ nadvládou [Grosfuegel 2003: 4], jejíž podoby jsou velice komplexní a týkají se také problematiky lidských identit a lidského poznání (chápané v nejširším smyslu jako způsoby pojetí a kategorizace světa), a nikoliv jen politicko-ekonomického rozdělení světa a jeho ekonomických nerovností a závislostí. Myšlenka dekolonizace společenskovědního vědění a vědy tak obecně vychází z latinskoamerického kontextu a je postavena na odlišných percepčních vlastních historické zkušenosti a vztahů k západnímu jádru. Na druhou stranu ale též představuje výsledek daleko globálnější krize modernity, v západním vědeckém diskurzu přítomné nejméně od 60. let 20. století.

Není náhodou, že ve vztahu k latinskoamerickým postkoloniálním kritikám nelze přehlédnout poměrně silnou politickou angažovanost a podporu jihoamerickým domorodým hnutím, mezi něž patří revoluční hnutí mexických zapatistů. Především u Waltera Mignoly, ale také u Ramóna Grosfuegela a dalších si lze všimnout resonance s heslem zapatistů

o dosažení světa, ve kterém jsou možné mnohé světy (*Un Mundo Donde Quepan Muchos Mundos*), což slouží jako metafora k jejich koncepci dekolonizovaného myšlení artikulovaného z postkoloniální periferie. Tato koncepce přitom v některých případech přechází ve snahu po hledání ztraceného domorodého myšlení a rozumu, jež je patrná například u Waltera Mignoly [*Mignola 2000*]. Nicméně musíme kriticky podotknout, že toto hledání či rekonstrukce ztraceného vědění zůstává, jak si sám Mignolo uvědomuje, problematické právě díky existenci pět století dlouhé západní hegemonie, která způsobila, že „amerindiánský“ prvek zcela vymizel nebo je překryt mnoha vrstvami kultur hegemonu. Mignolo se proto obrací k takovým pojmům, jako je kulturně-lingvisticky chápáná translace nebo k představám myšlení na hranici (*border thinking*), které se snaží proniknout do meziprostorů vědění, vzniklých ze vztahů a konfliktů mezi koloniálním hegemonem a kolonizovaným. Je ale nutné přiznat, že v této rovině zůstává častěji spíše u teorie, než aby pokročil ke konkrétní praxi.

Nereflektovaná vědecká hegemonie eurocentrismu představuje další překážku dosažení dekolonizace společenskovědního myšlení. Ve své radikální podobě by dekolonizace v latinskoamerickém podání znamenala, jak jsem již předeslala, na prvním místě odmítnutí karteziánského objektivismu a vědecké neutrality, a to s ohledem na geopolitiku vědění. Nově se rodící paradigma, které latinskoamerické kritiky nabízejí, představuje paradigma myšlení artikulovaného z určitého místa. Místo je zde přitom chápáno jako pozice v rámci existující hierarchie, jejíž explicitní artikulace by měla napomoci rozbití nebo alespoň zpochybnění existující mocensky pojaté hierarchie. Latinskoamerické postkoloniální myšlení vidí tuto hierarchii jako následek eurocentrického kolonialismu, v jehož službách nebo v jehož kontextu se formovala moderní věda a vědecké myšlení v podobě, jak je známe dodnes. Zdánlivě univerzálně koncipované klasifikace a různé taxonomie jsou viděny ve vztahu k podřizování a organizování koloniální nadvlády mimo Evropu. Tyto formy vědění a jeho organizace nebyly potom zaměřeny jenom na ekonomickou oblast, tedy na postupnou exploataci nově objeveného životního prostředí (či přírody), ale také na oblast subjektivity a intersubjektivitu. Pozornost věnovaná právě této oblasti ve vztahu k praxím exploatace a fungování koloniálního kapitalismu je bezpochyby jedním z největších přínosů latinskoamerického postkoloniálního myšlení. V kontextu latinskoamerického postkoloniálního myšlení tak má *ten druhý* roli nikoliv pasivního zrcadla, ale naopak aktivního východiska ke hledání nových alternativ a kritice etablovaných „pravd“.

Za další problém považujeme *odlišnosti* (nebo *jinakosti*) a konceptualizace odlišnosti v rámci vědeckých a rovněž politických diskurzů. V globalizovaném světě 21. století se stále aktuálnějším stává setkávání nebo střetávání se s jinakostí. V tomto kontextu se zdá být logické se ptát po tom, jak s touto jinakostí nakládat, jak ji pojímat, vysvětlovat a vůbec chápat, potažmo jakým způsobem se s ní politicky a společensky vyrovnávat v rámci kulturně a politicky definovaných národních komunit. V tomto případě můžeme povšimnout různých tendencí. Patří mezi ně například snaha o udržení hegemonní euroamerické taxonomie jinakosti, artikulované třeba v rámci konceptu střetu civilizací nebo exkluzivní etnocentrické politiky identit orientované na přetavení *druhého* do majoritní společnosti. Naproti tomu jsou tu různé postkoloniální snahy o hledání netaxonomického a nehierarchického pojetí odlišností, které by neupřednostňovaly eurocentrická kritéria, ale umožnily by vztahy mezi *námi* a *druhými* radikálněji redefinovat. Bylo by nicméně nepřesné pokládat problém odlišnosti pouze za interkulturní problém (vztah mezi „moji“

kulturou a kulturou *druhého*). Problematika *druhého* se týká také odlišností uvnitř každé společnosti ve vztahu k definování normality a normativity (například ve vztahu mezi heterosexuály a homosexuály).

S celým problémem rovněž do určité míry souvisí otázka odlišností a komparace ve vědeckém diskurzu. V tomto případě nemám na mysli zpochybňování srovnávací metody, ale spíše snahu o její reflexi v závislosti na případech, při nichž se používá. Srovnáváme-li totiž například národní stát v Británii s národním státem v Argentině, většinou nereflktujeme skutečnost, že kritéria srovnání, respektive definice toho, co je národní stát, je založena opět na zobecněné zkušenosti Západu. To potom znamená, že britský příklad bude vždy spíše *stejný* ve vztahu k této definici – a naopak argentinské odlišnosti budou zase více odrazem normativního evropského modelu a daleko méně mohou vypovídat o tom, jak se argentinský stát skutečně formoval. Důsledkem toho pak je v podstatě násilné hledání *stejných* nebo *odlišných* jevů, projevů a charakteristik moderního státu, zasazených například do dichotomické klasifikace zdánlivých protikladů. Odsud potom máme už jenom krok k tomu, co oprávněně kritizuje například Castro-Gómez, tedy k formě poznání, která odlišnosti (*druhého*) produkuje, a tím vylučuje z vědeckého obzoru hybriditu, mnohočetnost, různost a nepředvídatelnost forem společenského života [Castro-Gómez 2002: 269]. Latinskoamerická postkoloniální kritika tak znovu připomíná nejen společenskou zakotvenost, ale především neúplnost, neustálenost, mnohotvárnost a neohraničenost možností lidského poznání.

Literatura

- Abu-Lughod, Janet. [1991]. *Before European Hegemony: the World System A.D. 1250–1350*. Oxford: University Press.
- Amin, Samir. [1989]. *Eurocentrism*. New York: Monthly Review Press.
- Amin, Samir. [1976]. *Unequal Development*. New York: Monthly Review Press.
- Baran, Paul A. [1968]. *The Political Economy of Growth*. New York-London: Monthly Review Press.
- Beckford, George L. [1999 (1972)]. *Persistent Poverty: Underdevelopment in Plantation Economies of the Third World*. Kingston: University West Indies Press.
- Best, Lloyd – Levitt, Kari Polanyi – Girvan, Norman (eds). [2009 (1968)]. *Essays on the theory of Plantation Economy: a Historical and Institutional Approach to Caribbean Economic Development*. Kingston: University West Indies Press.
- Blaut, James Morris. [1992]. *1492: The Debate on Colonialism, Eurocentrism, and History*. New York: Africa World Press.
- Blaut, James Morris. [1993]. *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric history*. New York: Guilford Press.
- Blaut, James Morris. [2000]. *Eight Eurocentric Historians*. New York: Guilford Press.
- Burke, Janet – Humphrey, Ted (eds). [2007]. *Nineteenth-Century Nation-Building and the Latin American Intellectual Tradition. A Reader*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Castro-Gómez, Santiago. [2002]. The Social Sciences, Epistemic Violence, and the Problem of the Invention of the Other. *Nepatla* 3, No. 2, pp. 269–285.
- Castro-Gómez, Santiago. [2005]. *La hybris del punto cero: ciencia, raza e ilustración en la Nueva Granada (1750–1816)*. Bogota: Pontificia Universidad Javeriana.
- Clark, Meri L. [2010]. The Emergence and Transformation of Positivism. In: Nuccetelli, Susana – Schutte, Ofelia – Bueno, Otávio (eds). *A Companion to Latin American Philosophy*. Oxford: Wiley-Blackwell, pp. 53–67.
- Corbey, Raymond – Leerssen, Joep (eds) [1991]. *Alterity, Identity and Image: Self, Others in Society and Scholarship*. Amsterdam: Rodopi.

- Chatterjee, Partha. [1993]. *Nation and its Fragments*. Princeton: Princeton University Press.
- Certeau de, Michel. [1986]. *Heterologies: Discourse on the Other*. Michigan: University of Minnesota Press.
- Dussel, Enrique. [1985]. *Philosophy of Liberation*. Maryknoll: Orbis.
- Dussel, Enrique. [1995]. *The Invention of the Americas. Eclipse of "the Other" and the Myth of Modernity*. New York: Continuum.
- Escobar, Arturo [1995]. *Encountering Development: the Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- Escobar, Arturo [2004]. Beyond the Third World: Imperial Globality, Global Coloniality and Anti-Globalisation Social Movements. *Third World Quarterly* 25, No. 1, pp. 207–230.
- Fontana, Josep. [2001]. *Evropa před zrcadlem*. Praha: Lidové noviny.
- Frank, Andre Gunder. [1971]. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. Oxford: Penguin.
- Giddens, Anthony. [1991]. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Grosfuegel, Ramón. [2007]. The Epistemic Decolonial Turn: Beyond Political Economy Paradigms. *Cultural Studies* 27, No. 2–3, pp. 211–223.
- Hall, Stuart et al (eds). [1996]. *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Malden-Oxford-Carlton: Blackwell-Wiley.
- Hamilton, Peter. [1996]. Enlightenment as a Pursuit of Modernity. In: Hall, Stuart et al. (eds). *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Malden-Oxford-Carlton: Blackwell-Wiley, pp. 35–44.
- Hobson, John M. [2004]. *The Eastern Origins of Western Civilisation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Housková, Anna (ed.). [2004]. *Druhý břeh Západu. Výbor iberoamerických esejů*. Praha: Mladá fronta.
- Jones, Eric Lionel. [2003]. *The European Miracle: Enviroments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, Martin W. – Wigen, Kären. [1997]. *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*. Berkeley – Los Angeles: California University Press.
- Lockhart, James – Schwartz, Stuart B. [1983]. *Early Latin America: A History of Colonial Spanish America and Brasil*. Cambridge – New York – Melbourne: Cambridge University Press.
- Martinelli, Alberto. [2005]. *Global Modernization: Rethinking the Project of Modernity*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.
- Merchant Carolyn. [1993 (1980)]. *The Death of Nature. Women, Ecology, and the Scientific Revolution*. San Francisco: Harper.
- Mignolo, Walter D. [2000]. *Local Histories/Global Designs. Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*. Princeton: Princeton University Press.
- Mignolo, Walter D. [2002]. The Geopolitics of Knowledge and the Colonial Difference. *The South Atlantic Quarterly* 101, No. 1, pp. 57–96.
- Mignolo, Walter D. [2005]. *The Idea of Latin America*. Malden – Oxford – Carlton: Blackwell Publishing.
- Mignolo, Walter D. [2009]. Epistemic Disobedience, Independent Thought and Decolonial Freedom. *Theory, Culture & Society* 26, No. 7–8, pp. 159–181.
- Pletsch, Carl E. [1981]. The Three Worlds or the Division of Scientific Labor Circa 1950–1975. *Comparative Studies in Society and History* 23, No. 4, pp. 565–590.
- Quijano Aníbal – Wallerstein Immanuel [1992]. Americanity as a Concept, or the Americans in the Modern World-System. *International*, Vol. 44, pp. 549–557.
- Quijano, Aníbal, [2000a]. Colonialidad del Poder, eurocentrismo y America Latina. In: Lander, Edgardo (ed.). *La Colonialidad del Saber: eurocentrismo y ciencias sociales. Perspectivas Latinoamericanas*. Buenos Aires: CLASCO, pp. 201–246.
- Quijano, Aníbal. [2000b]. Colonialidad del Poder y Clasificación Social. *Journal of World-Systems Research* VI, No. 2, pp. 342–386.
- Quijano, Aníbal. [2007 (1991)]. Coloniality and Modernity/Rationality. *Cultural Studies* 21, No. 2–3, pp. 168–178.
- Rabasa, José. [1993]. *Inventing America: Spanish Historiography and the Formation of Eurocentrism*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Rodney, Walter A. [1972]. *How Europe Underdeveloped Africa*. London: Bogle-L'Ouverture Publications.
- Santos Sousa de, Bonaventura. [2002]. *Towards a New Legal Common Sense: Law, Globalization and Emancipation*. London: LexisNexis Butterworths.

- Santos Sousa de, Boaventura. [2007]. *Los Desafios de Las Ciencias Sociales Hoy*. *Musef*. 29. 3. 2007. <http://bibliotecavirtual.clacso.org.ar/ar/libros/coedicion/boavent/cap%203.pdf>.
- Shumway, Nicolas. [1991]. *The Invention of Argentina*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Stannard, David E. [1993]. *American Holocaust. The Conquest of the New World*. Oxford: Oxford University Press.
- Sušová-Salminen, Veronika. [2012]. Rethinking the Idea of Eastern Europe from the Postcolonial Perspective. Coloniality, Eurocentrism, Border Thinking and Europe's Other. In: Alenius, Kari – Fält, Olavi K. (ed.). *Vieraan Rajalla*. Rovaniemi: Societas Historica Finlandiae Septentrionalis, pp. 191–209.
- Todorov, Tzvetan. [1992]. *The Conquest of America: the Question of the Other*. New York: HarperPerennial.
- Wallerstein, Immanuel. [1974]. *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York – London: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel. [1980]. *The Modern World-system II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. New York – London: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel. [1989]. *Modern World System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s*. San Diego – London: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel. [2011]. *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.

Veronika Sušová-Salminen získala doktorát v oboru historické antropologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Po krátkém působení v českých akademických strukturách odešla do Finska. V současné době spolupracuje s univerzitou v Oulu a přednášela také na univerzitě v Helsinkách. Do těžiště jejího zájmu patří mimo postkoloniální teorie a intelektuální historie pojmu východní Evropa také historická paměť a kultura ve střední a východní Evropě.

Sociogeneze přemyslovského knížectví: Teorie Norberta Eliase a raný český stát*

JAN KALENDA**

The Sociogenesis of the Přemyslid Principality: Norbert Elias's Theory and Early Czech State

Abstract: This study deals with application of the Norbert Elias's theory of sociogenesis to the case of early Czech state formation. For this purpose we focus on the mechanisms of emergence and establishing of the state monopoly, as well as on the aspects of decentralization and privatization of state power during reign of first Přemyslid dukes – from 860 to 1230 AD. In the second place, the article tries to compare the process of sociogenesis in the Western Europe with the dynamics of state formation that was typical for the contemporary Czech lands. In this context we claim that Elias made several mistakes, because he supposed that features and mechanisms of state formation were fairly unitary everywhere Europe. We try to challenge this notion show that the history of state making in the Central European region has many autonomous and unique aspects that differentiate it from social dynamics in other parts of the continent. From this critical point of view, the article attempts a reformulation of Elias's theory for the Central European area.

Klíčová slova: Norbert Elias, state formation, Přemysl's kingdom, civilizing proces, early medieval state, central Europe.

Úvod

Problematika vzniku a vývoje raného českého státu – vstupu Čechů do dějin, jak jej nazval historik Dušan Třeštík [2008] – patří již dlouhodobě k významným tématům tuzemského dějepiscství. V jeho rámci se spojují poznatky jak medievalistiky, tak i mnoha dalších příbuzných věd: archeologie, antropologie či lingvistiky. Na druhou stranu, z pohledu historické sociologie, jde o téma téměř netknuté, které zůstává dlouhodobě stranou zájmu nejenom domácích (historických) sociologů, ale i těch zahraničních. Zde předložená studie nechce nad tímto stavem pouze prázdně lamentovat (zamýšlet se nad „dialogem mezi hluchými“, jak jej nedávno pojmenoval Jiří Šubrt [2008]), nýbrž chce z tohoto dosavadního rozporu pokud možno co nejvíce těžit, a to v podstatě ve dvou ohledech: za prvé, chce obohatit poznání soudobé historické sociologie, konkrétněji řečeno problematiku formování evropských států, o poznatky českého dějepiscství. Toho chce dosáhnout mimo jiné tím, že je začlení do jednoho z uznávaných teoretických přístupů, jímž je koncepce formování států německého sociologa Norberta Eliase. Za druhé, pokusí se Eliasovu teorii rekonstruovat tak, aby vyhovovala empirické podobě procesů, jež se odehrávaly v českém regionu. Z poznatků soudobé české historiografie, jak budeme ještě několikrát v průběhu textu argumentovat, totiž vyplývá, že mnoho z procesů, které mají mít podle Eliase univerzální charakter po celém světě, v případě vývoje střední Evropy neplatí.

* Za přečtení tohoto textu a neocenitelné rady děkuji zvláště Stanislavu Holubcovi, Anitě Moen a Jiřímu Šubrtovi.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu Katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta, Univerzita Palackého Olomouc, tř. Svobody 26, 772 00 Olomouc. E-mail: jankalenda@seznam.cz.

K výběru teorie zmíněného autora nás vedou přinejmenším dva podstatné důvody: jednak z toho důvodu, že jeho koncepce je nesmazatelně zapsána do análů soudobé historicky orientované sociologie, že tedy dnes prakticky náleží k jejím kanonickým textům [viz např. *Mertucelli 2008: kap. 6.; Smith 2001; Szakolczai 2000: 7–25*], jednak na její odkaz navazuje celá řada pokračovatelů [např. *Mennel 1989*]. Z posledních pokusů využít eliasovského dědictví k analýze společenských procesů bychom mohli kupříkladu uvést článek *Civilizační proces a jeho nespojitosti: sebevražda a zločiny vůči osobám ve Francii, 1825–1830*, otištěný v nedávné době v časopise *American Journal of Sociology* [Whitt 2010]. Kromě toho je Eliasovo dílo – především díky výkladu Jiřího Šubrta [1996, 2007] – v Čechách velmi dobře známo. Tudíž k jeho aplikaci na zkoumání sociální dynamiky ve střední Evropě vybízí nejenom jeho mezinárodní kredit, ale i kladná domácí recepce. Právě z tohoto důvodu se domníváme, že využití Eliasovy teorie bude v tomto případě účelnější než adaptace jiných, méně známých teorií [viz např. *Ertman 1997; Mann 1986*].

Hlavním záměrem naší stati je podrobit zkoumání aplikaci Eliasovy teorie formování států (teorie sociogeneze) na vývoj přemyslovského knížectví mezi lety 860 až 1230. Skrze ideová východiska a klíčové postuláty této koncepce chceme zjistit, nakolik je autorův univerzální model vývoje států platný i pro zdejší oblast a nakolik se od něj v konečném důsledku liší. Rovněž z tohoto důvodu má pak naše studie určitý komparativní rozměr, neboť se zamýšlí nad hlavními rozdíly mezi utvářením států v západní Evropě, na niž se ve svém vlastním bádání Elias převážně soustředil, a v Evropě střední, respektive východní.¹ Na základě rozdílu mezi autorovou teorií a sociálními procesy, jak jsou interpretovány domácí historiografií v oblasti české kotliny chceme v závěru textu naznačit možnou reformulaci teorie sociogeneze pro zdejší region.

Kromě těchto vzájemně propojených cílů bychom se měli ještě zmínit o některých důvodech, jež nás k jejich formulaci vedou a které mají důležitý teoretický a metateoretický přesah. Jinými slovy řečeno, půjde fakticky o některé z implicitních cílů, jež naše stať přináší. Nejdříve proto krátce pojednáme o metateoretických východiscích a s nimi spojených záměrech, posléze věnujeme určitý prostor i těm východiskům, jež souvisejí se stavem současné odborné debaty ohledně formování států a vztahu naší výzkumné aktivity k ní.

Thomas Kuhn [1997] se svým slavným spisem o vědeckých revolucích tvrdil, že jedním ze způsobů jak dělat „normální“ vědu, je postupně rozšiřovat sféru poznatků stávajícího paradigmatu na stále širší okruh fenoménů, čímž má v rámci panujícího vědeckého obrazu světa docházet k akumulaci poznatků, a to obvykle až do bodu, v němž začíná toto rozšiřování selhávat a začínají se objevovat první anomálie odporující předcházejícím zjištěním. Jiný metodolog vědy, Karl R. Popper [1998], přišel s názorem, podle něhož je podstata pravdivosti vědeckých tvrzení spojena s tzv. falzifikací: aby byla teorie pravdivá, musí být potenciálně falzifikovatelná. Podstata velké části vědecké práce tak podle Poppera spočívá ve vyvracení stávajících teoretických koncepcí, čímž je zároveň zaručován vědecký pokrok,

¹ V historiografii a samozřejmě i v historické sociologii můžeme nalézt různé označení pro území, které se nachází východně od Labe, či někdy dokonce východně od Rýna. V této studii se (pro něj) přidržujeme označení střední Evropa, neboť tento region, do něhož řadíme Čechy, Polsko a tehdejší Uhry, disponoval naprosto zvláštním vzorcem utváření raných států, který se podle historiků [např. *Třeštík 1987, 2001; Wihoda 2006; Žemlička 2002a: 35nn*] lišil od formování států v jiných částech světadílu. Nicméně v širších geograficko-historických souvislostech šlo samozřejmě o součást východní Evropy. Tedy toho teritoria, jež se v předcházejících staletích vyvíjelo mimo sféru Říše římské.

jelikož staré teorie jsou nahrazovány novějšími, těmi adekvátnějšími. Myšlenky obou zmíněných autorů různým způsobem figurují i v této stati. Na jednu stranu totiž usilujeme o rozšíření stávajícího teoretického modelu na širší sféru dat, než tomu bylo doposavad. V tomto případě jde dokonce o doslovné rozšíření, neboť Eliasovu teorii aplikujeme na širší zeměpisný rámec: opouštíme perimetr západní Evropy a vydáváme se vsvědčivě Východu. Na druhou stranu právě skrze toto „rozšíření“, prostřednictvím aplikace dané teorie v odlišném prostředí či systému, se ji pokoušíme falzifikovat. V celkovém záměru naší studie se tak stýká myšlenka z části kuhnovská a z části popperovská.

Co se soudobé kritické debaty o teoriích vývoje státu týká, rozcházíme se s pojetím, v němž byla západní část kontinentu považována za předobraz formačních procesů ve východní polovině světadílu, za jejich šablonu, která bude dříve či později tamějšími zeměmi napodobena [viz např. Giddens 1985; Poggi 1978; Parsons 1971; Teschke 2003, 2004; částečně pak i Elias 2007]. Oproti tomuto homogennímu pohledu na daný proces (lépe řečeno procesy) se zaměřujeme na hledání unikátní vývojové cesty, kterou nastoupily středoevropské země, konkrétně Čechy, jež pro tento případ považujeme za jejich částečného reprezentanta. Jinak řečeno preferujeme pohled, v němž různorodost vývojových trajektorií vítězí nad jejich údajnou stejnorodostí. Pakliže bychom užili paralelu k jednomu ze soudobých pojetí modernity [Eisenstadt 2000; česky srovnaj např. Arnason 2010], mohli bychom uvést, že ani v kontextu tradičních společností by se nemělo uvažovat pouze o jediné tradiční společnosti, nýbrž o celé řadě jejich časoprostorově vázaných podob s relativně nezávislou společenskou dynamikou, o *multiple tradition societies*, kdybychom tedy danou paralelu dovedli důsledně do konce.

Druhý, nikoliv nepodstatný podnět pro naši analýzu představuje nezbytnost zmapovat utváření států před závěrem prvního milénia našeho letopočtu, což je oblast, tentokrát nikoli prostorově, nýbrž časově ohraničená, budící další rozpory. Většina stávajících teorií má totiž tendenci období od 6. do 11. století přehlížet: prakticky se jeho zkoumání buď nikterak nevěnuje, anebo pakliže ho do svých výzkumů zahrnuje, má tendenci jeho význam bagatelizovat, popřípadě se mu věnuje jen ledabyle. Díky takovému postupu začíná v historické sociologii vznikat zvláštní a stále se šířící mezera mezi dvěma oblastmi výzkumu: bádáním o vzniku států a bádáním o utváření *raně novověkých* státních režimů. Obě oblasti se sice věnují formování států, nicméně každá z nich stojí na opačné straně vznikající teoretické propasti. Zatímco teorie vzniku či původu států [např. Clastres 1977; Claessen, Skalnik 1978; česky např. Diamond 2001; Tainter 2009] konceptualizují procesy, které stály za přechodem od kmenových politických (a někdy i apolitických) struktur k protostátním a státním strukturám na úsvitu civilizací a těži především ze spojenectví s antropologií, teorie zaměřené na vyspívání raně moderních státních masinérií (16. až 18. století) upínají svůj pohled na rozvoj mechanismů ve skoro moderních státech [např. Bourdieu 1998: kap. 4; Gorski 2003, Moore 1966; Skocpol 1979]. Jestliže se badatelé přeci jenom věnují éře raného středověku, zpravidla zahajují své analýzy až po roce 1000 [např. Mann 1986; Tilly 1992] a rozdíl mezi procesy v 9. a kupříkladu ve 12. století zjednodušují takovým způsobem, jaký by si při srovnávání procesů v 18. a například 19. století nikdy nedovolili. Vůči takovému pojetí, podobně jako v předcházejícím případě, se ostře vymezujeme.

Když tedy výše naznačené analýzy shrneme, v pozadí cílů naší stati lze nalézt dvě důležitá východiska spojená se snahou o zkoumání doposud přehlížených časových

a prostorových aspektů formování evropských států. To je ostatně také bod, v němž se myšlenky vzešlé z kritiky stávajících teorií setkávají s našimi metateoretickými východisky (viz také výše).

Soubor hlavních, stejně tak jako zmíněných podružných cílů nás vede k určité redukci výzkumného záměru, což se projevuje mimo jiné tím, že se zaměřujeme na formační procesy, jež se odehrávaly jen během 9. až 13. století, nikoliv tedy dříve, ani později. Zmíněné časové omezení si z části vyžaduje teoretický záměr studie, z další části vychází z nutnosti omezení celkového rozsahu statí a nakonec je provázáno se specifickou dynamikou raně středověkého českého státu i s charakterem teorie Norberta Eliase.

Období 9. až 13. století, respektive léta 860 až 1230, bývají v kontextu českých dějin označována jakožto *doba Čech knížecích* [viz *Žemlička 2002a*],² během níž přemyslovští vladaři nedisponovali – ve vztahu k zahraničním mocenským subjektům – zcela plnohodnotnou suverenitou, nacházeli se totiž v částečném vztahu závislosti nejdříve na Velkomoravské říši a poté na Říši. Z této semiautonomní pozice se jim podařilo nadobro vyvázat až během vlády Přemysla Otakara I., který získal pro zdejší panovnickou doménu dědičný královský titul a s ním i *de iure* mezinárodní autonomii [Agnew 2008: 39]. Právě z tohoto důvodu ohraničujeme naše zkoumání rokem 860 na jedné straně, tedy vstupem prvních prameny potvrzených přemyslovských knížat do dějin, a ukončujeme jej na druhé straně rokem 1230, tj. smrtí Přemysla Otakara I., po níž nastupuje *éra Čech královských* [Žemlička 2002b].³ Takovéto vymezení poměrně dobře koresponduje se stavbou Eliasovy teorie sociogeneze, která se skládá z analýzy dvou na sebe navazujících etap. Zatímco ta prvá spadá do období 9. až 14. století, druhá se rozkládá přes 15 až 18. století. Obě etapy se přitom od sebe liší především svým hospodářským charakterem, jež vytváří některé z hlavních předpokladů formačních procesů. Právě z tohoto důvodu se budeme věnovat pouze prvnímu období sociogeneze, které na rozdíl od původního Eliasova vymezení zkrátíme ještě o jedno století, na čas od 9. do 13. století. Zmíněné časové ohraničení je nezbytné pro náš komparativní záměr, jež obsahuje rovněž srovnávání procesů odehrávajících se ve východní a západní části kontinentu.

Struktura navazujícího textu sleduje následující body, které jsme do různé míry podrobnosti rozvedli o něco výše: za prvé, věnujeme se vymezení Eliasovy teorie sociogeneze, jejím teoretickým východiskům, centrálním postulátům, a to především s ohledem na identifikaci příčinného řetězce, jež podle Eliase stojí za raným formováním evropských států, včetně jeho konkrétního průběhu. Za druhé, upínáme naši pozornost k popisu hlavních rysů utváření států v západní Evropě, za jejíž reprezentanty, jak ostatně naznačuje sám Elias, považujeme Anglii a Francii. To vše s ohledem na procesy, které zde probíhaly během 9. až 13. století, zmíněné příklady přitom slouží v první řadě coby ilustrace badatelských teoretických tvrzení. Za třetí, popisujeme formační procesy v Čechách v identickém období, a sice s tím rozdílem, že je srovnáváme jak s Eliasovou teorií, tak i s procesy,

² Ačkoliv musíme dodat, že sám Žemlička používá tento název pro kratší časový úsek, než to činíme my, tzn. jen pro léta 1034 až 1198, pro jakési „dlouhé dvanácté století“, kdybychom použili hobsbawmovského příměru.

³ Uznáváme, že takováto periodizace klade mnohem vyšší důraz na sociálněpolitické struktury a uspořádání než na sociálněekonomické aspekty, které jsou charakteristické pro marxisticky orientované badatele a koncepce. Nicméně právě proto, že se naše studie v první řadě zaměřuje na roli politické dynamiky – a to jak té vnitrostátní, tak mezistátní – soudíme, že je pro naše úvahy vhodnější. To je také důvodem, proč na tomto místě neoperojeme s pojmy raný a vrcholný feudalismus.

kteří se odehrávaly v oblasti blíže k Atlantiku. Poslední kapitola bude vyhrazena diskusi o našich zjištěních a reformulaci koncepce sociogeneze pro oblast Čech, a jak se domníváme, v určitých ohledech rovněž pro ostatní středoevropské státy (Uhry a Polsko).

Eliasova teorie sociogeneze

Podle Norberta Eliase [2007] představuje proces formování států, tzv. *sociogeneze*, mechanismus, skrze jehož působení dochází ke stále vyšší úrovni koncentrace prostředků přinucení v rukou jediného sociálního subjektu, a sice státu. Tento proces podle něj započal po rozpadu Karolinské říše (roku 843) a ve svých základních obrysech vyvrcholil nastolením absolutistických režimů o několik století později. Navíc, což je neméně důležité, je součástí mnohem širěji pojatého *civilizačního procesu*, během něhož dochází k postupnému nárůstu jak celkové sociální kázně na jedné straně, tak sebekontroly ze strany jedincova superega na straně druhé. Propojují se v něm tedy koncepty pojmenované jakožto společenská fylogeneze (vývoj kontroly v rámci společnosti jako celku) a ontogeneze (vývoj sociálně-psychologických charakteristik jedinců). Sociogeneze státu tak coby jeden z civilizačních subprocesů vytváří určité makrosociální – strukturální – podmínky pro posílení sociálního dohledu a sebe-usměrňování tendencí libida. Díky němu jsou mnohé z prostředků fyzického nátlaku zaměňovány za čistě symbolické formy [srov. Elias 1978, 2006; Fountaine 1978; Smith 2001: 22]. V rámci naší stati se budeme primárně věnovat pouze těm aspektům Eliasovy teorie, jež jsou spojeny s problematikou sociogeneze, tematiky civilizačního procesu se tudíž dotkneme pouze okrajově. Navíc, aby bylo naše vymezení na tomto místě úplné, se budeme věnovat jen první části procesu sociogeneze, která spadá mezi 9. až 13. století a koreluje tak s našimi záměry (viz výše). V dalších podkapitolách se proto postupně zaměříme na ideové zdroje autorovy koncepce, dále pak na příčiny (či předpoklady) formování států a stejně tak rovněž na jeho ústřední složky, jimiž rozumíme popis principů fungování tzv. monopolního mechanismu, v neposlední řadě se zastavíme také u determinant a konečných důsledků celého procesu.

Ideové zdroje autorovy koncepce

Eliasovské pojetí utváření státních organizací navazuje na jednu z nejvýznamnějších tradic zkoumání vývoje států – na teorii Maxe Webera [1998 (1922): 247] a některých německých dějepisců [Hintze 1975 (1902–1909)], zejména pak na jejich pojetí státu jakožto lidské pospolitosti, jež si na určitém území nárokuje monopol legitimní fyzické moci. Takovéto pojetí Elias *de facto* přijímá, což má důležité teoretické konsekvence: kupříkladu to, že raně středověký stát, nebo méně specificky „politický systém“, jemuž se zde věnujeme, je podle něj vlastně „ne-státem“, jelikož postrádá onen důležitý monopol. Vývoj státu, pakliže má nějakou ústřední vývojovou linii, představuje podle Eliase pohyb od tohoto feudálního „ne-státu“ k Weberově pospolitosti nárokuující si výhradní monopol na užití donucujících prostředků na vlastním území.⁴ I proto nazývá Elias mechanismus utváření raných

⁴ Takovéto vymezení státu není samozřejmě jediné možné. Jak kupříkladu dokládá Ernest Gellner [1993: 14], podle něhož existují státy nebo rozhodně instituce, které bychom normálně byli nakloněni takto nazývat, jež nemonopolizují legitimní násilí uvnitř svého území, které více nebo méně účinně ovládají. To je podle Gellnera zároveň exemplární případ feudálních států. Podobné stanovisko jako on pak zastává i historička

států monopolním a Weberovu chápání se rovněž podobá jeho pojetí politiky, již lze v Eliasově případě definovat coby snahu o zisk podílu na moci, anebo alespoň na vlivu při jejím přerozdělení, ať už mezi státy nebo mezi skupinami nacházejícími se uvnitř států. (To je akcent, který se budeme snažit udržet v rámci celé stati.) Dalším důležitým Eliasovým inspiračním zdrojem se v případě procesu sociogeneze stal Karel Marx [např. Marx, Engels 1952] a jeho pojetí společenskohistorických formací, konkrétně zvláště té feudální. Podobně jako Marx se i Elias domnívá, že pro formování států je důležitá charakteristika hospodářské základny, jež podmiňuje moc, kterou jednotliví aktéři vnitropolitických bojů disponují. V tomto ohledu Elias rozlišuje dva typy společenskoekonomických řádů: naturální a monetární ekonomiku. Každá z nich, sama o sobě, výrazným způsobem transformuje (či konzervuje) rozložení politických sil, čímž podstatným způsobem proměňuje i charakter soupeření různých společenských skupin o podíl na moci, a rovněž o podobu státu jako takového. My se budeme převážně věnovat klíčovým znakům první z hospodářských formací, tedy naturální ekonomice, která v etapě mezi 9. až 13. stoletím převažuje.⁵ Posledním z inspiračních zdrojů, jemuž se však v případě teorie sociogeneze nedostává tolik prostoru jako předcházejícím dvěma, byl pro Eliase Sigmund Freud a jeho psychoanalytická teorie. Freudovy [1998 (1930)] myšlenky jsou pak nejvíce přítomné v těch fázích, když se Elias snaží zdůraznit vliv státu na utváření superega běžných jedinců, jeho obyvatel.

Příčiny formování států

Již jsme stačili uvést, že procesy utváření státních organizací na evropském kontinentu spojuje Elias s rozpadem Karolinské říše v polovině 9. století, což je také jedna z jejich hlavních příčin. Tou druhou jsou demografické procesy, které se začínají rozvíjet zejména od poloviny 11. století. Nejdříve se ale zastavíme u těch aspektů, jež jsou provázány s politickou dezintegrací a které vyvolal rozpad Západofrancké říše, a o něco později se zaměříme i na populační trendy zasahující do zmíněné dynamiky.

Po roce 843 se bývalá Západofrancká říše rozdrolila do desítek více či méně drobných panství pod správou různě silných velmožů, kteří se stali nezávislými na jakékoliv ústřední moci. Jinými slovy došlo k částečné (a místy ke zcela kompletní) privatizaci panovnické/státní moci, k její dekoncentraci, ke zhroucení monopolu státu na organizované násilí [Elias 2007: 107]. Sociální organizace vystavěná na bázi post-antického státu se tak transformovala do feudálního „ne-státu“. Před nástupnickými rody bývalého franského

Susan Reynoldsová [1997, 2003], která si dovolila Weberovu definici státu poněkud poupravit a mírně ji relativizovat. Podle jejího soudu mohou být státy lidské pospolitosti, jež si na určitém více či méně vymezeném území nárokují (či částečně nárokují) více či méně legitimní monopol na výkon fyzické moci, což je podle ní charakteristika platná pro většinu ze středověkých států. Přes tyto námítky vůči Weberově koncepci se jí v rámci naší stati přidružujeme, zejména poněvadž: za první, vychází z ní Eliasova koncepce; za druhé, umožňuje lépe pochopit přechod od post-antického k feudálnímu a od něj k post-feudálnímu státu; za třetí, lépe dokládá klíčové rozdíly mezi utvářením států ve střední Evropě a na Západě.

⁵ Zůstává samozřejmě otázkou, nakolik je takováto koncepce, naturální nebo také zemědělské ekonomiky, připomínající v mnohém Marxovu feudální výrobní formaci, platná pro veškeré oblasti Evropy. Obzvláště kdybychom přijali některé z argumentů americké socioložky Janet Abu-Lughodové [1989] o existenci dvou dílčích hospodářsko-tržních okruhů: tj. malých světových systémů, nalézajících se jednak v trojúhelníku mezi Troyes, Brugami, Gentem a Ženevou, a jednak ve Středozeří. Podobně budeme argumentovat i v případě přemyslovského knížectví, jež se v 10. století vyznačovalo mnohými rysy, které ho od výhradně naturální ekonomiky poněkud odlišovaly.

vladařského domu vyvstala obtížná situace, jelikož neměly dostatek zdrojů k tomu, aby byly schopné nad svým územím nastolit jednotný přinucující monopol, díky čemuž započal boj všech proti všem o kontrolu místních domén a oslabení nejbližších konkurentů. Tato *rozsáhlá decentralizace*, jež postihla západní Evropu, je podle Eliase zároveň příčinou ohromného konkurenčního zápasu z části vedeného o nadvládu nad prostorem bývalého Impéria, zčásti o pouhé přežití či alespoň udržení vlastní nezávislosti v těchto bojích, neboť se objevila všeobecná obava: „[...] získá-li jeden ze sousedů na velikosti a síle, hrozí druhému sousedovi nebezpečí, že jím bude přemožen nebo se na něm stane závislým“ [*tamtéž*: 133].

Druhou příčinu, jak jsme již poznamenali, lze shledat ve vnitřních tlacích vyvolaných překotným demografickým nárůstem s počátkem v 11. století.⁶ Počet obyvatel tehdejší Evropy vzrostl natolik, že jej nebylo možné na dosavadní technologické úrovni uživit, a proto šlechtici museli začít rozšiřovat svá území. Elias v tomto kontextu píše: „[...] o znamení všeobecného hladu po zemi, který udržoval v napětí přibývajícím obyvatelstvo [...] po celé generace se kontinuální snaha ubírala přibližně stejným směrem – k akumulaci země“ [*tamtéž*: 133, 137, srov. též 141]. Chybějící půda podněcovala rytíře k ještě urputnějšímu soupeření, což bylo z velké části dáno také tím, že ekonomické zdroje, a tedy i hospodářskou moc ustanovovalo vlastnictví půdy. Pakliže chtěl rytíř získat náležitou konkurenční výhodu před svými soky, musel se alespoň pokusit o rozšíření vlastního teritoria a zábor ještě neobsazené (anebo jiným sokem zabrané) půdy.

Tyto příčiny vyvolaly ve společnosti rozsáhlé vnitřní tenze a spustily mechanismus soupeření o moc – tzv. *monopolní mechanismus*. Jednotliví feudálové, jestliže se chtěli stát konkurenceschopnými ve střetech s vnějšími silami a uspokojit vnitřní síly prahnoucí po půdě, museli v prvé řadě navýšit svůj vlastní majetek. Právě proto se stala snaha o rozšíření vlastnictví půdy klíčovou sjednocující příčinou utváření států mezi 9. až 13. stoletím. Skrze tento postulát se také v Eliasově díle setkávají Marx s Weberem, neboť zisk ekonomických zdrojů (půdy) a zisk politické autority (mocenského monopolu) jde v tomto ohledu ruku v ruce: oba se vzájemně potřebují a umocňují. Čím více půdy šlechtic vlastní, tím více zdroji může disponovat, a tím spíše bude úspěšnější ve střetech s jinými velmoži a nakonec i tím pádem snáze uspokojí poptávku populace po půdě, díky čemuž bude disponovat více zdroji, atd.

Monopolní mechanismus

Souběh výše uvedených podnětů vyvolal komplexní systém soupeření o *ustavení mocenského monopolu*. Elias jím míní proces konkurenčních zápasů, během nichž dochází

⁶ Do té doby jej alespoň zasazují francouzští historici Marc Bloch a Georges Duby. Podle obou tento proces vyvolal tzv. středověkou mutaci (*La mutation*), skrze niž byly i ty poslední zbytky přežívajícího služebního systému post-antického státu nahrazeny nezávislými velkostatkami, opírajícími se o moc pozemkových vlastníků, tj. šlechtu. Tento stav byl pak definitivně zpečetěn výstavbou silně opevněných hradů, které jejich nově nabytou moc chránily před zásahy z vnějšku [*Klápště 2009*: 45–49]. Oba tedy podporují Eliasovu tezi o vlivu demografických trendů na decentralizaci státní struktury. Jiný historik, Massimo Livi Bacci [*2003*: 13], na jednom ze svých grafů velmi pěkným způsobem ilustruje kvantitativní charakter celého procesu. Evropská populace totiž od roku 1050 až zhruba do roku 1300 nepřestávala růst a zvětšila se z asi 50 milionů na 100 milionů obyvatel. Takováto kvantitativní proměna se samozřejmě neobešla bez zásadní dohry pro sociální strukturu a politickou organizaci.

k postupné centralizaci moci v rukou jediného šlechtického rodu. Proces sociogeneze státu není tedy z velké části ničím jiným než eliminačním zápasem, procesem selekce, vyznačujícím se vyloučením poraženého rivala ze hry o moc. Charakteristickým znakem tohoto zápasu se stává stabilní vnější expanze. Osobnostní kvality jednotlivců a náhoda nehrají v celém procesu žádnou významnou roli, fungují pouze jako omezení, anebo nanejvýše zpomalení těchto procesů. V tomto ohledu se Elias také neliší od některých Marxových názorů na charakter sociální změny. Na jednom místě pak dokonce nazývá monopolní mechanismus *zákonem*, jehož základní premisa zní: „Společnost, s mnoha relativně stejně velkými mocenskými a vlastnickými jednotkami, má při silném konkurenčním tlaku tendenci ke zvětšování několika málo z nich a nakonec k vytvoření monopolního postavení“ [tamtéž: 114–115]. O něco dále svou definici rozvíjí a zpřesňuje: „Lidské předivo, v němž si na základě velikosti mocenských prostředků vzájemně konkuruje relativně značný počet jednotek, má tendenci opouštět tuto rovnovážnou pozici a přiklánět se k jiné, v níž si vzájemně konkuruje stále méně jednotek. Jinak řečeno, blíží se k situaci, při níž jedna společenská jednotka dosáhne díky akumulaci monopolu nad žádoucími mocenskými šancemi“ [tamtéž: 115]. Stav decentralizované sociální moci tak nabývá stále více svého opaku, stavu centralizovaného.

Konkrétní podoba monopolního mechanismu zahrnuje především jednotlivé střety šlechticů soupeřících o moc. Sociální aktéři se snaží rozhojnit svou vládu nad dalším a dalším územím, rozšířit svůj majetek, a tím centralizovat mocenské zdroje. Proto jsou významnými součástmi formačních procesů jednotlivé sociální skupiny zapojené do monopolního mechanismu. Jmenovitě jde o čtyři skupiny aktérů: 1. panovníky, 2. šlechtu, 3. církev a 4. měšťanstvo. Centrální konflikt mezi nimi se vede především po linii svárů mezi panovníky – kteří z počátku nepředstavují nic jiného než jen o něco silnější šlechtice přináležející k rodům s největším pozemkovým vlastnictvím – a zbylou šlechtou. Jelikož je však šlechta převyšuje početně, panovníci se spojují s dalšími aktéry, aby ji porazili, zvláště pak s církví a později, počínaje 13. stoletím, i s měšťanstvem. Klér podle Eliase [2007: 188–190] doslova představoval vladařovu „pátou kolonu“ podřívající základy legitimacy místní šlechty, kde to jen šlo, za což si však nárokoval na panovnickém stolci dlouhodobé zaštitění světskou autoritou. Prostřednictvím toho a třeba též skrze rozsáhlou participaci církve na správě veřejných (tj. panovnických) záležitostí se postupně formovalo úzké spojení trůnu a oltáře, spojení obzvláště typické pro mnohé z tehdejších států.⁷ O něco později, jakmile Evropa prodělala jednu ze svých historicky prvních modernizací, začali panovníci v nemalém rozsahu využívat pro své potřeby i dalšího z uvedených aktérů, měšťanstva, jež pro jejich pokladny znamenalo nenahraditelný zdroj finančních příjmů. Nicméně ani v tomto případě to nebylo zadarmo, neboť panovníci museli městům garantovat za jejich podporu důležitá práva a svobody, které jim v politickém předivu feudálního systému zajišťovaly určitou samostatnost [Elias 2007: 142].

Jak staletí ubíhala, mocenské boje se postupně přesouvaly na stále vyšší rovinu obecnosti. Od dílčích zápasů mezi rytíři soupeřícími o autoritu nad místním územím, směrem ke střetům vlastníků panství, kteří zápolili o moc nad vévodstvími. Vévodové se pak snažili

⁷ Výjimku však tvořila sociogeneze Německa, kde stála církev proti státu a vždy spíše podporovala odstředivé než dostředivé tendence [Elias 2007: 119].

získat hegemonii nad hrabstvími, a nakonec ta nejúspěšnější hrabata soupeřila o nadvládu nad samotným královstvím. Aktéři tak byli stále – z principu celého procesu – nuceni usilovat o další rozšiřování svého monopolu. Snažili se expandovat, jinak jim hrozilo, že stanou v budoucnu mezi poraženými, čímž se dostávali pod stálý tlak. Ještě o něco později se podle Eliase tato hierarchie střetů měla transformovat do konfliktů mezi jednotlivými státy o kontrolu nad určitými nadstátními regiony, a ještě později dokonce v boj o světadily [tamtéž: 111, 114].

Celý proces trval podle autora až do chvíle, kdy se vytvořily tak velké mocenské monopoly, že ty ostatní již nedisponovaly schopností je pohltnout. Podoba mezinárodního systému, jak jej dnes známe, je tudíž výslednicí stabilizace jednotlivých expandujících monopolů, nacházejících se, byť třeba jen dočasně, ve vzájemném rovnovážném stavu.

Determinanty monopolního mechanismu

Přestože podle Eliase zůstává monopolní mechanismus univerzálně platný jako „zákon“, je třeba zmínit, že neprobíhá za všech okolností stejným způsobem (především ve smyslu rychlosti ustanovování velkých státních monopolů), ale jeho konkrétní průběh se značně různí s měnícími se *zeměpisnými podmínkami*. Ty jsou ostatně rovněž jeho hlavní determinantou. Topografie terénu, jeho členitost i celková rozloha území, o něž vedou soupeřící strany boj, naprosto rozhodujícím způsobem ovlivňují intenzitu a souvislost centralizačních tendencí. Příliš velká území s rozmanitými krajinnými rozdíly, a tudíž častokrát také se značnou společenskou diverzitou, mohla samotné centralizační působení značně omezovat, ne-li jej úplně hatit a působit proti němu. Tyto rozdíly dodávaly lokálním odstředivým tendencím patřičnou sílu, což znesnadňovalo veškeré pokusy o centralizaci moci. Taktéž příliš velké říše se často štěpily, obvykle po svém obvodu, kde byly vystavovány štěpicím procesům tak dlouho, než dosáhly velikosti, kterou by bylo možné za stávající situace udržet.⁸ Takovýto stav byl způsoben například také tím, že tehdejší

⁸ Joseph Strayer [1971: 346–347], ale i jiní autoři [Tilly 1975: 42, 49; Rokkan 1975: 577, 582], v tomto kontextu rozlišují dva typy států: 1. Jednotné státy, disponující již v brzkých dobách značnou homogenitou; 2. Mozaikové státy, mající naopak vysokou heterogenitu. Jednoznačným reprezentantem prvního typu byla Anglie, rysy druhé formy se naopak vyznačovalo Německo. Tam, kde stát připomínal spíše politickomocenskou mozaiku, byla jeho unifikace pro vladaře mnohonásobně náročnější a nezdídko k ní vůbec nedošlo.

K velmi zajímavému pohledu na některé z teoretických nabízených koncepcí monopolního mechanismu se můžeme dobrat skrze práci historika Roberta Bartletta [1994: kap. 2] o utváření Evropy během let 950 až 1350. Autor se ve své oceňované knize pozastavuje nad problémem tzv. „aristokratické diaspory“, která zasáhla šlechtické rody během vrcholného středověku. Mnoho z tehdejších šlechticů, obzvláště druhorozených a mladších synů vážených rodin, bylo díky zmenšujícím se šancím na získání vlastního léna s řádným renomé nuceno opustit svá rodná panství a hledat štěstí někde jinde. To znamenalo vydat se na trnitou cestu kolonizace odlehlých periferních území. Tu si zvolila podstatná část bývalé franské šlechty, začínající osídlovat rozsáhlé prostory Pomořanska, ale totéž platilo i pro normanské pronikání na Sicílii, Britské ostrovy a dále do Walesu, Skotska a Irsku. V neposlední řadě byly tyto snahy podstatné také pro zakládání křižáckých státčků ve Středomoří a v Levantě.

Tímto krátkým poukazem na Bartlettovu studii chceme naznačit přinejmenším tři podstatné věci: za prvé, formování států nebylo (nemuselo vždy být) sebe-stravovacím (monopolním) mechanismem veškeré evropské šlechty, která z něj neměla kam uniknout. Vedle něj po jistou dobu velmi dobře fungoval jiný mechanismus, přinejmenším stejně významný, který umožňoval zakládat nové politické jednotky bez přispění krvavých vylučovacích zápasů, ačkoli to neznamená, že by k migraci a následné kolonizaci docházelo výlučně nenásilnou cestou. Za druhé, rychlost centralizace (intenzita působení monopolního mechanismu) byla striktně závislá na možnostech migrace určité části šlechty. Tam, kde jí byla umožněna, byly centralizační procesy mnohem

vladaři nedisponovali po dlouhé časové období dostatečnými zdroji, jimiž by byli schopni zabezpečit svou nadvládu alespoň nad místní konkurencí; ve středověku nebylo nikdy úplně možné překonat odstředivé tendence [tamtéž: 111–112, 116]. Z tohoto důvodu byly centralizační procesy velmi pomalé a koncentrické tendence byly vždy doplňovány těmi excentrickými. Právě různorodé zeměpisné podmínky proměňovaly všeobecné působení monopolního mechanismu v celé Evropě, díky čemuž se Francie a Anglie zcentralizovaly do podoby států mnohem rychleji, než tomu bylo v případě Německa, kde se podle Eliase příroda postavila proti sjednocujícím tendencím.

Důsledky monopolního mechanismu

Konečným dopadem formačních procesů 9. až 13. století bylo podle Eliase vytvoření základů prvních centralizovaných královských monopolů, prvních dnes známých evropských státních celků, byť tento proces pokračoval i v dalších staletích a v západní Evropě vygradoval o sto let později. Nicméně již v této době bylo možné postřehnout důležité překonání původně odstředivých sil, které vyvolala destabilizace post-antického státu v podobě rozpadu Karolinské říše. K tomu došlo, poněvadž již byla většina půdy, jenž byla původně k mání, přerozdělena mezi hlavní politické aktéry tehdejšího světa. Panovníkům se v sérii zápasů trvajících po několik století – vedených jak mezi sebou navzájem, tak s relativně autonomní šlechtou – podařilo vytvořit takový druh společenského uspořádání, v němž se stali centrální, i když do určité míry stále okleštěnou politickou silou. Tam, kde si šlechta nadále udržela značnou autonomii na královské Koruně, šel stát spíše ke stavovskému uspořádání, kdežto v místech, kde se začala tato nezávislost vytrácet, se pomalu rýsovaly první vzdálené kontury absolutistických režimů. Za důležité považujeme v rámci této debaty zvláště to, že došlo k přechodu od feudálního „ne-státu“ ke státu, jenž již disponuje mnohými aspekty definice Maxe Webera: je to totiž stát, v němž panovníci, prozatím alespoň formálně, drží monopol na legitimní užití fyzické síly. Tento monopol se díky eliminační soutěži nalézá v jejich rukou, čímž také končí éra soukromých mocenských střetů a ty od této chvíle spadají mezi veřejné záležitosti. V rámci celého procesu bychom pak měli na závěr podtrhnout dva významné momenty. Tím prvním je ustanovování monopolu ve vztahu k populaci státu, respektive ve vztahu k politickým aktérům na území státu, který inklinuje k převaze panovníků nad šlechtou. Vladaři – a jejich prostřednictvím i stát – se stávají hlavními aktéry mocenské politiky dalších století. Druhý moment představuje budování monopolu ve vztahu k jiným monopolům, tj. ve vztahu k vnějšímu prostředí států, které je spojeno s profilací evropského mezistátního systému. Státy se tak pomalu stávají ústřední složkou, nikoliv však stále jedinou, evropské makropolitiky.

pomalejší, neboť aristokracii zajišťovaly zisk zdrojů bez nebezpečí fatální konfrontace ve smyslu „kdo z koho“. Tam, kde jí byly po určitém čase možnosti mocenské mobility zahrazeny, se naopak intenzita soupeření mezi jednotlivými šlechtickými rody značně zosťvovala. Za třetí, uvedené procesy se netýkaly pouze nižší šlechty, ale byly do nich zapojeny i panovnické rody. Mnoho z královských dynastií vrcholného středověku totiž pocházelo ze zahraničních rodů, nikoliv z vítězů střetů mezi domácím panstvem. Bartlett [1994: 39nn] v tomto kontextu dokonce píše o dynastické difúzi, která měla zasáhnout Kastilii, Soluň, Portugalsko, Kypr, ale kupříkladu i Čechy, kde nastoupili na trůn Lucemburkové. Není pak jisté bez zajímavosti, že až osmdesát procent těchto rodů mělo své původní državy na území dnešní Francie a bylo více či méně pokrevně spřízněno s kapetovskou dynastií.

Sociogeneze v západní Evropě

Norbert Elias ukazuje principy fungování své teorie na empirických příkladech celkově tří zemí: Francie, Anglie a Německo, přičemž prvně jmenovaná země jeho výzkumům jasně vévodí. Na tomto místě se však nechceme v prvé řadě věnovat tomu, nakolik je autorův popis tamních formačních procesů adekvátní empirické realitě, nýbrž se hodláme spíše zaměřit na obecné tendence v utváření státních organizací v téže oblasti, a to tak abychom je mohli srovnat s procesy, jež probíhaly na území Čech. Z tohoto důvodu v dalších odstavcích uvádíme, jak působil monopolní mechanismus na utváření anglického a francouzského státu v období zhruba od poloviny 9. až do konce 13. století. Obě země pak zároveň bereme, obzvláště Francii, za hlavní reprezentanty utváření státu v západním cípu evropského světadílu. Kromě toho je pak do našich analýz zařazujeme z ještě jednoho důvodu. Elias [2007: 141–142] se totiž domnívá, že můžeme na zdejší utváření států nazírat jakožto na konstituci dvou proti sobě stojících monopolů, jednoho kontinentálního, pozdější francouzské domény, a jednoho ostrovního, základny budoucího anglického státu. Jejich utváření tedy bylo vzájemně propojeno.

Raně středověká Anglie bojovala dlouho o své bytí a nebytí se zahraničními nájezdníky, především Dány, kteří až do nástupu Alfréda Velikého k moci ovládali podstatnou část ostrovního území. K tomu všemu se zde nacházela též četná nezávislá etnika, zvláště v periferních oblastech, kde žili Skotové a Walesané, ale po jistou dobu se určité autonomii těšil třeba i takový Cornwall. Mezi řadou drobných mocenských monopolů zde tak již od počátků probíhal jeden ozbrojený střet za druhým, z nichž nejpodstatnějším se nakonec stala anglosaská revolta vůči vikingským okupantům, kteří ovládali velkou část středovýchodní Anglie, tzv. *Danelaw*. Série válek – rozhořivší se mezi dánskými nájezdníky a anglosaskými kmeny, jimž nezbývalo nic jiného než se přes vzájemné pŕtky spojit pod vedením již zmiňovaného Alfréda a vytvořit jednotný mocenský monopol schopný čelit tomu dánskému – nakonec přivedla Anglii k mnohem unifikovanější podobě, než tomu bylo o století dříve. Základní politické scelení středověkého státu pak dokončil Alfrédův syn Edward, jenž roku 937 dospěl až k říčce Humber na severu, oddělující anglické území od toho skotského. Toho se však nebyli Angličané ještě po nějaký čas schopní zmocnit. Další důležitý zásah do zdejšího formování představovala normanská invaze z roku 1066, která přivedla na trůn novou panovnickou dynastii v čele s Vilémem Dobyvatelem, nastolujícím jeden z prvních evropských „primitivních absolutismů“ (výraz převzatý od Perryho Andersona [1974]). Vilémova dynastie tak nerozlučně propojila místní vývoj s tím, jenž se mezitím odehrával na pevnině. Normanský zábor je z našeho úhlu pohledu důležitý přinejmenším ze dvou důvodů: dílem totiž představoval výměnu mocenský elit v rámci stávajícího královského monopolu, tedy významný transfer moci v *politě* (v politické sféře), jednak znamenal celkové rozšíření královské domény východním směrem, za kanál La Manche, a tím i nové pojetí anglické zahraniční politiky, nucené od nynějška vyvažovat zájmy ostrovní a pevninské. Jednalo se tak o zájmy, které se měly v budoucnu projevit četnými odstředivými tendencemi na domácí půdě, jak tomu bylo například za vlády Jana Bezzemka.

Události, jež doprovázely profilování Francie, měly velmi podobný spád jako v případě Anglie. Podle Eliase [2007: 112] zde docházelo k soustavné integraci mnoha malých regionů v rukou nejsilnějších rodů a později i samotného krále.⁹ Navíc tato integrace probí-

⁹ Obsáhlejší a v mnoha aspektech propracovanější popis tohoto procesu na příkladu Francie nabízí Duby [2003, 2008].

hala relativně kontinuálně, jen s občasnými přerušeními vyvolanými střety s nejsilnějšími aristokratickými rody. Pro postupný kumulativní vývoj státních institucí se zde nacházely dobré podmínky, takže stát rostl od malého k většímu. To se projevovalo pozvolným, byť zprvu nenápadným zvětšováním rozlohy královské domény, rozkládající se původně okolo oblasti Ill-de-France, na další a další kraje. Naprosto rozhodujícím byl v tomto rozpínání, vedoucím do různých směrů, okamžik, kdy se oba monopoly – francouzský i anglický – počínaje 12. stoletím střetly při soupeření o bývalé normanské provincie na západním pobřeží Francie, tj. o oblast Anjou. Toto vzájemné zápolení se pak stalo jejich *raison d'être* a hybnou silou utváření až do konce Stoleté války, již tento vzájemný zápas vygradoval, a obě země se ustálily v přibližně těch hranicích, které známe dnes. Jinými slovy takových, jež dokázaly při tehdejšímu způsobu získávání zdrojů pro vedení války udržet.

V případě obou zemí tak můžeme sledovat, že jejich vývojové tendence odpovídají Eliasově teorii, neboť proces centralizace státní moci probíhá, i když s některými výkyvy, soustředným směrem a vede: za prvé, k navyšování koncentrace legitimního přinucení v rukou panovníků na úkor jiných politických subjektů. Za druhé, rozšiřuje se rozloha území, nad nímž je tento monopol vykonáván, a to tak dlouho, dokud se oba rostoucí monopoly nestřetnou a nemohou expandovat dále, jelikož se nejsou schopny vzájemně pohltil. Původně nezávislá šlechta je také postupně stále více stravována eliminačními zápasy, upadá do závislosti na panovnické Koruně a je mnohem více, různými postupy, integrována do státních organizačních struktur; nezvratně se z ní stává součást ústrojenství státu, jehož organizační principy se blíží tomu, co Max Weber nazýval patrimonální správou. Ze šlechtice válečníka se začíná pomalu stávat šlechtic úředník zaměřující svůj meč za pero a kalamář, tedy jedinec, pro něhož vavříny ze souborových kolbišť začnou postrádat smysl a který na místo toho bude usilovat o ostruhu za službu ve státní správě. Ta se totiž stává novým garantem jeho statusu.

Hlavní rozdíly v sociogenezi obou zemí přitom způsobily zeměpisné faktory. Anglie, jelikož byla mnohem menší, byla také mnohem rychleji sjednocena než království Kapetovců. Centralizační procesy, respektive střety, které je doprovázely, zde byly díky menší rozloze území od počátku nevyhnutelné, a tudíž i mnohonásobně urychlenější, než tomu bylo v případě Francie se čtyřnásobnou velikostí. Rychlosti formování plantagenetovské domény nahrávala také přirozená ohraničenost Anglie coby ostrova. Ta jí zaručovala – i přes všechny obtíže, jimž musela nezřídká čelit ve svých provinciích na pevnině – že odstředivé tendence nikdy nepřekročí tu míru, jež by znamenala výraznou vnitřní destabilizaci [Elias 2007: 117–119]. Situace kapetovských vladařů byla díky rozloze a členitosti francouzského území složitější, protože vnitřní politické turbulence, působící jako odstředivé síly, znesnadňovaly, a tudíž prodlužovaly dobu ustanovování panovnického monopolu. Zatímco anglické formování bylo mnohem lineárnější, to francouzské probíhalo spíše neobratným rytmem dva kroky kupředu a jeden kroku vzad. Průběh formování konkrétních států tedy není v Eliasově podání nikdy úplně přímý. Nepředstavuje pozvolnou kontinuální gradaci mocenského monopolu, ale spíše neustálé pulzování integračních a dezintegračních mechanismů, které až z pohledu času velmi dlouhého trvání budí dojem postupné a nezadržitelné centralizace.¹⁰

¹⁰ Jiří Šubr [1996, 2007] nazývá tyto oscilace dostředivými a odstředivými tendencemi. S podobnou teorií jako Elias ovšem koncem šedesátých let přišel i sociolog polského původu Stanislaw Andreski [1968: 75–78], jenž

Sociogeneze přemyslovského knížectví

Zatímco v půli 9. století se na západě hroutil jeden z posledních nositelů tradice antické sociálněpolitické organizace, Karolinská říše, na východě byla situace naprosto odlišná. Zde státy teprve vznikaly a čekaly na svou dějinnou příležitost. Toto prosté konstatování zároveň představuje nejpodstatnější z rozdílů, z něhož pramení i většina dílčích odlišností mezi zdejší sociogenezi a utvářením států v jiných oblastech. Prostředí dlouhodobě „znalé států“ a prostředí dlouhodobě „bezstátní“ totiž produkují zcela rozdílné formační trajektorie. Česká kotlina, situovaná po léta za hranicí dosavadního civilizovaného světa, vně bývalého *Limes Romanum*, tak disponovala jinými východisky než ta část Evropy, o níž projevuje Elias největší zájem. Samozřejmě že v roce 860, kdy začínáme naši analýzu, není již české knížectví kmenovou strukturou, jakou byl z velké části ještě Sámův kmenový svaz, ale je státem, byť v tomto okamžiku stále jen coby poloautonomní součást Velké Moravy [Charvát 2007; Třeštík 2001; Žemlička 2002a]. Abychom tudíž lépe pochopili genezi přemyslovského knížectví, musíme se na moment zastavit u jeho vztahu k Velkomoravské říši, který byl pro další vývoj této politické domény v mnoha ohledech určující.

Velkomoravská říše, vzniknuvší z části díky kulturní inspiraci Franskou říší a z části z odporu vůči avarskému kaganátu, ovládala rozsáhlou oblast střední Evropy a jako jedna z prvních si zde také vytvořila rozvinutou státní strukturu. Tou je míněno centrální řízení především vojenskopolitických záležitostí, které bylo v regionu, jež byl oblíbeným terčem jak kočujících nájezdníků z panonské nížiny, tak franských loupeživých výprav, otázkou přežití. Stát zde tudíž vzniknul z nutnosti zachování pozice stávajících politických elit. V tom se tedy tato situace příliš neliší od názoru švýcarského klasika dějepiscetví 19. století Jacoba Burckhardta [1971 (1905): 29] o původu států. Pro výkon jeho moci byla zavedena soustava opěrných bodů, tzv. hradská soustava, v níž se shromažďoval hospodářský nadprodukt (zvláště oděvy sloužící vojákům). Velkomoravský stát však nebyl státem ledajakým. Jelikož vzniknul z války, válka se stala jeho průvodní, životadárnou aktivitou. Jedinou možností jak přežít v nestálém makropolitickém systému střední Evropy bylo vlastnit velké a bojeschopné vojsko a jedinou možností, jak tuto sílu uživit, se staly nájezdy. Pokud se tedy snažíme definovat základní rysy velkomoravského státu, musíme se uchýlit k termínům *vojenský* a *kořistnický*. Vojenský proto, že jeho základem se stala armáda zaštiťující mu legitimitu, kořistnický proto, poněvadž nejsnazším způsobem, jak získat pro jeho ozbrojené složky zdroje, bylo kořistění. Mezi náklady na vojsko a existenci státu tak existoval provázaný dialektický vztah, jedno si vždy vyžadovalo druhé. Velká Morava dokázala tomuto napětí unikat jen z jednoho prostého důvodu, profitovala totiž z obchodu s otroky, nejvýznamnějším obchodním artiklem oné doby, které získávala skrze své výboje. Z Čechů a Moravanů, do té doby častého cíle zahraničních nájezdníků, se tak stávali sami organizovaní nájezdníci. Právě na obchodu s otroky založená státní ekonomika, na níž

se domníval, že každá politická struktura v sobě inherentně obsahuje jak koncentrické, tak centrifugální síly, které ji buď štěpí, anebo sjednocují. Za dlouhodobou fluktuací těchto sil je podle něj skryta povaha vojenské taktiky a technologie. Pokud obě vedou k převaze útoku nad obranou, dochází ke koncentraci politické moci v rukou jen několika málo subjektů (případně státu), zatímco když obrana začne hrát prim, triumfují decentralizační síly. Konečný triumf ofenzivy nad defenzivou směřuje i k vymizení nezávislých center moci v rámci dané územní jednotky, či alespoň k těsnějšímu upevnění vlády nad celou oblastí. Převaha obrany pak dává vzniknout přesně opačným konsekvencím.

měla velkomoravská knížata faktický monopol, zabezpečovala finance, které udržovaly státní aparát v chodu [Galuška 2003; Havlík 1992: 129; Třeštík 2001, 2008: kap. 14, 2009; Zemlička 2002a: 40].

Území pod vládou přemyslovských knížat se za takových podmínek stalo rychle součástí velkomoravské správy, čímž došlo k významné difúzi institucí zajišťujících regulaci sociálního života z Velké Moravy do české kotliny.¹¹ Když se pak koncem 9. století dostala říše Moravanů do krize způsobené náporom maďarských kmenů, Přemyslovci již disponovali receptem na to, jak v nově vzniklém mocenském vakuu vystavět svůj vlastní stát. Pád Velké Moravy tedy nevedl, oproti procesům na Západě, k rozkladu mocenských struktur a ke vzniku feudálního „ne-státu“, nýbrž vyústil v ustanovení základů přemyslovského státního monopolu, se všemi znaky kořistnického a vojenského státu předcházejícího období. Paradoxně, jak dokládají výzkumy českých historiků [Třeštík 1987, 2006, 2008: 294nn, 2009: 83nn; Zemlička 2002a: 153nn, 2009: 166nn], připomínal tento typ státní organizace weberovský vzor více než jakýkoliv jiný tehdejší státní útvar: disponoval legitimním monopolem na násilí, územím, na němž bylo zmíněné přinucení praktikováno, a dokonce i centralizovanou správou zodpovědnou za výběr daní a provádění státních nařízení. Český stát, vznikající na troskách Velké Moravy, tak disponoval zcela odlišnými charakteristikami než Eliášem popisované západoevropské politické režimy. Centralizovaný mocenský monopol, byť nepřilíš geograficky rozsáhlý, totiž už dávno měl, díky čemuž byla povaha jeho dalšího utváření zcela jiná než ta, kterou ve své teorii popisuje Norbert Elias. Pakliže bychom danou myšlenku ještě o něco dále rozvedli, mohli bychom uvést, že stát, k jehož konstrukci mělo na Západě dojít někdy okolo 14. až 15. století, zde existoval ve své esenciální podobě už o pět století dříve. V tomto kontextu samozřejmě zůstává nevyslovenou otázkou, zdali takovýto stát nalézající se na periferii vyrůstá na základě zahraničních inspirací, častokrát doprovázených odtržením místodržiteléské elity, nebo vzniká zdola, jako pokus ochránit stávající, tj. domácí, elity před vnějším tlakem.

Na dalších řádcích se budeme věnovat zkoumání toho, jak se raný mocenský monopol vyvíjel od přelomu 9. a 10. století až do roku 1230, přičemž se zaměříme na dvě vzájemně propojené oblasti: z části budeme sledovat to, sledovat způsob, jakým docházelo k proměně jeho teritoriální moci, jak expandoval, nebo se naopak smršťoval na úkor jiných monopolů, z části budeme pozorovat to, co se dělo s ním samým, tj. s centralizovanou administrativní a vojenskou strukturou, jíž disponoval. V rámci takto naznačené výzkumné dráhy budeme postupovat po stejných bodech, jako tomu bylo v případě Eliasovy teorie. To znamená, že nejdříve upozorníme na předpoklady a příčiny zdejší sociogeneze, poté obrátíme svou pozornost k samotnému monopolnímu mechanismu, včetně jeho hlavních aktérů, a nakonec shrneme nejvýznamnější důsledky jeho dynamiky.

¹¹ Tento scénář samozřejmě není jediným možným a lze ohledně něj vést určité dohady, neboť mohli: 1. být do struktur velkomoravské správy integrovány jen některé české kmeny; 2. Přemyslovci mohli mít také již před tímto začleněním vytvořenu vlastní více či méně rozvinutou „státní“ organizaci, která pak byla následně integrována do té velkomoravské; 3. přemyslovské panství si udrželo jistou úroveň autonomie a bylo spíše formálně nežli fakticky začleněno do správy Moravanů; 4. mohlo dojít ke kombinaci a postupné fúzi všech tří zmíněných eventualit. Pro zcela exaktní tvrzení o tom, co se přesně událo, však česká archeologie a historiografie doposud postrádá dostatek důkazů.

Příčiny a předpoklady sociogeneze přemyslovského knížectví

Prvotní podmínku zdejších formačních procesů, rozumějme přemyslovského knížectví, jsme si stačili představit již v prologu věnovaném Velké Moravě. Ustanovení českého knížecího monopolu bylo tedy spojeno s politickou destabilizací, a to dílem Velkomoravské říše a dalším dílem pak k němu jistě přispělo i relativní oslabení Východofranské domény, nedosahující zdaleka takové síly, jíž se těšila v éře Merovejců. Rozklad a oslabení okolních mocenských monopolů tak dal Přemyslovcům jistou strukturální výhodu, jež jim umožnila položit základy vlastního státu.¹² Drobný časový náskok, který díky tomu pro sebe získali, jim pomohl udržet si i v sousedství tak silného státního útvaru, jakým byla německá říše, určitou samostatnost.¹³ Přesto byla politika českých knížat ve vztahu k Říši vždy úzce spojená, a to sice nejenom skrze odvádění tributu západnímu sousedovi a vlivem christianizace, nýbrž i prostřednictvím vyvažování sil ve středoevropském regionu, jak upozorníme o něco dále. Druhou podmínku sociogeneze jsme též stačili v určitých obrysech naznačit a týká se prvopočátečního vývoje v rámci Velké Moravy. Nejde nám však o difúzi organizačních rámců, o níž jsme již výše diskutovali, ale o ochranu, kterou svou existencí stát velkomoravských knížat propůjčoval Přemyslovcům. Díky tomu, že byla česká knížata, alespoň v počátcích, součástí Velké Moravy, vyhnula se pohlcení ze strany říšského monopolu, stejně tak jako byla uchráněna před ničivými útoky maďarských jízdních lučištníků. Brzké začlenění do velkomoravských struktur tak představovalo druhou strukturální výhodu českého státu, neboť ji chránilo, jako velmi účinný štít, před okolními, v té době výrazněji silnějšími mocenskými tělesy, jež by jej za jiných okolností pravděpodobně pohltily či vyvrátily.

Když dosud zmíněné shrneme, dospějeme k závěru, že raný český stát disponoval „hybridní“ výhodou periferie, jinými slovy pozicí, která se sice nacházela za hranicí oddělující barbarskou a nebarbarskou Evropu, ovšem která díky tomu zároveň mohla – za stávajících politicko-technologických podmínek – odolávat všem pokusům o obsazení ze strany některé ze silných západních říší. Přestože zdejší knížectví disponovalo v počátcích jen dílčí autonomií (nebylo faktickým monopoem), z dlouhodobého hlediska nebyl tento stav vůbec nevýhodný, neboť mu umožňoval obklopit se nárazníkovým pásem proti silnějším aktérům. Jakmile pak stávající nebezpečí z části polevilo a dále pak rozvrátilo původní politickoorganizační rámce, naskytla se Přemyslovcům mimořádná příležitost zbudovat svůj vlastní stát, stát o to silnější, že byl v daném okamžiku obklopen ze tří světových stran jen víceméně kmenovými organizacemi, které pro něj nepředstavovaly významné soupeře.

¹² Dodejme, že tyto základy nebyly položeny na zelené louce, nýbrž vycházely z původní kmenové organizace zdejších slovanských kmenů, pro které existovaly určité předpoklady: rozvinutá sociální diferenciacce a základní společenská hierarchie. Z jistého uhlu pohledu tak lze předpokládat, že působení Velké Moravy či inspirace ze strany Franské říše zde sehrály úlohu jakéhosi urychlovače již rozběhnutých (prvotních) centralizačních tendencí, které mířily k ustanovení „protostátu“ v tom smyslu, jak o něm obvykle uvažují političtí antropologové [viz Balandier 2000 (1967): kap. 6].

¹³ S podobnou úvahou přišel v nedávné době Stanislav Holubec [2009: 156nn], který tvrdí, že v oblasti Čech 6. až 9. století existoval malý světový systém v podobném smyslu, v jakém o něm uvažují Christopher Chasse-Dunn a Thomas D. Hall [viz tamtéž: kap. 12]. Díky jeho existenci se zdejší etnikům podařilo udržet při pozdějším začlenění do mocenských struktur křesťanského západního světa samostatnost, což o jiných etnicích, například polabských Slovanech, říci nemůžeme. Pro platnost této koncepce pak svědčí i archeologické nálezy z poslední doby, které kromě obchodu s otroky dokládají také existenci čtyřstranného dálkového obchodu s jinou typicky českou komoditou, granáty [viz Charvát 2007: 54nn].

Tato naše zjištění se tedy v otázce počátků a podmínek formačních procesů poněkud rozcházejí se závěry Eliasovými. To platí mimo jiné i pro demografické procesy, jež v této oblasti nesehrávaly tak významnou roli jako na Západě.

Přemyslovský knížecí mechanismus, aneb od centralizace k decentralizaci

Na rozdíl do toho, co Elias popisuje jakožto klíčové principy sociogeneze, český monopolní mechanismus se vyznačoval přesně opačnou dynamikou. Byl pro něj sice rovněž typický sled konkurenčních zápasů, během nichž však nedocházelo v tak velké míře k postupné centralizaci moci v rukou jediného šlechtického rodu, nýbrž spíše k její decentralizaci a následnému rozmělnění mezi početné zástupce aristokracie, představujícími do té doby jednu z výkonných složek státu (patrimoniální úřednictvo).¹⁴ Nemáme zde tudíž co do činění s eliminačními zápasy a procesy selekce, jako spíše s postupnou privatizací státní moci, nabírající na obrátkách od poloviny 12. století. Z pohledu weberovské sociologie politiky bylo tedy hlavním principem místních politických svárů zápolení o přerozdělení vlivu a podílu na moci uvnitř státu, v rámci centralizované panovnické domény, a nikoli její budování. Hlavní problém panovníků proto nepředstavovalo rozšiřování státního monopolu, ačkoliv i to hrálo svou významnou roli, nýbrž obrana vůči různým vyzývatelům vznášejícím na zdejší knížecí stolec své požadavky. Obvykle přitom šlo o vyzývatele z řad zahraničních panovníků, zvláště těch německých, nehledě na uchazeče z řad knížecího rodu, kteří si nárokovali na panovnický post větší právo než jejich vládnoucí příbuzní. Teprve až v závěru námi sledovaného období se k těmto vyzývatelům přidala i postupně se emancipující patrimoniální šlechta, a v některých ohledech též církve. Přemyslovský monopolní mechanismus tak na jednu stranu vyvažoval pozici zdejších vládců vůči vnějším silám, na stranu druhou musel čelit tímž požadavkům ze strany domácí opozice. Z tohoto úhlu pohledu tedy sledované místní procesy připomínají spíše jiný Eliasův koncept, tzv. *královský mechanismus*, jenž však bude podle něj charakteristický až pro centralizovaný stát 15. až 18. století. To však není nijak překvapující, jelikož v kvalitativních ohledech (nikoli kvantitativních) právě tento typ politické organizace tehdejší český stát připomínal. Kdybychom tedy chtěli v návaznosti na Eliase místní politickou dynamiku nějakým způsobem pojmenovat, asi nejvhodnějším termínem by zřejmě byl jakýsi *knížecí mechanismus* vyjadřující spřízněnost s právě jmenovaným královským mechanismem.

Jelikož podle Eliase konkrétní podoba monopolního mechanismu zahrnuje především jednotlivé střety aktérů soupeřících o moc, musíme se podrobněji zastavit u jejich základních aspektů a vzájemných vztahů. Zatímco v Eliasově teorii figurují čtyři principiální aktéři monopolního mechanismu, tj. 1. panovníci, 2. šlechta, 3. církve a 4. měšťané, jejichž

¹⁴ Nejsme si samozřejmě úplně jisti, jak v tomto ohledu – při relativně skrovném historickém materiálu – komentovat střety přemyslovských držitelů moci s Lučany, Zličany, Slavníkovci a Vršovci. Zdali tedy máme tyto rody a jejich panství považovat za autonomní síly, které byly na přemyslovské moci nezávislé či téměř nezávislé, anebo je máme spíše chápat jako patrimoniální složky správy, jež v rámci ní vytvářela různé politické kliky a bloky, které knížecí vládě házely „klacky pod nohy“. V tomto textu se přikláníme k druhé eventualitě, nicméně, z omezených prostorových důvodů, jí nemůžeme věnovat větší pozornost než prostřednictvím této poznámky. Samozřejmě že další výzkum v dané oblasti se musí zaměřit i na principy závislosti a nezávislosti, potažmo kontroly a svrchovanosti, jednotlivých členů polity (a státního aparátu) v rané středověkém státě. Velmi inspirativními jsou pro takovýto typ projektu některé stati Edgara Kisera a jeho kolegů [Kiser, Drass, Brustein 1995; Kiser, Baer 2005].

vzájemné spojenectví a nepřátelství utvářejí osy formačních procesů, skladba klíčových aktérů mocenského soupeření v přemyslovské knížecí doméně je jiná. Její součástí jsou také 1. panovníci, nicméně k nim musíme ještě přičíst 2. zahraniční vladaře (vnější mocenské vyzývatele), 3. vyzývatele z řad vládnoucího rodu a 4. domácí patrimoniální šlechtu. Církev a měšťanstvo zde hrají, tedy v éře 860 až 1230, mnohem menší roli.¹⁵ Zatímco panovníci jsou vlastníky většiny veřejných statků (například půdy, hradišť, zbraní aj.), šlechta není šlechtou v běžně užívaném slova smyslu – tzn. že by disponovala vlastními rozsáhlými velkostatkami a byla by na panovnické moci nezávislá – ale představuje služebný stav, který pobírá za svou práci důchod, tj. podíl z vybraných daní. Patrimoniální šlechta tudíž není panovníkovým ústředním protivníkem, jak soudí Elias, nýbrž spojencem, byť i to se mělo časem změnit. Koalice panovníků a patrimoniální šlechty, jinak řečeno stát, tak stála proti vnějším i vnitřním vyzývatelům. Vnější vyzývatelé pak mohli sehrávat v případě přemyslovské domény natolik významnou úlohu pouze proto, že tehdejší český stát, jak už jsme v úvodu statě uvedli, nedisponoval úplnou mezinárodní samostatností. Tu si posléze definitivně vydobyl a potvrdil až za vlády Přemysla Otakara I. Ačkoliv ani tehdy, díky přetrvávání struktur Sváté říše římské, se nejednalo o samostatnost zcela neproblematickou. Tím pádem mohli zahraniční vladaři zpochybňovat legitimitu zdejších panovníků a pokoušet se o transfer moci v rámci státního monopolu, ať už na svou vlastní stranu, nebo na stranu svých přívrženců (terminologií Jana Kellera [např. 2009: kap. 2] „klientů“). Posledním z významných konfliktních elementů byli uchazeči o vladařský post z přemyslovského rodu, kteří se někdy snažili na svou stranu získat šlechtu a jindy zase zahraniční panovníky. Ze spleti spojenectví mezi těmito čtyřmi typy aktérů následně vystupovaly kontury zápasu o moc, v němž se chtěl každých ze zapojených chopit vlády (popřípadě si ji udržet, či alespoň zlepšit své vlastní postavení uvnitř státu). Ve vývoji tohoto konfliktu pak můžeme zaznamenat dvě důležité fáze: první, spadající mezi 10. až polovinu 12. století, kdy hrály prim střety státu s vnitřními a zahraničními vyzývateli, a druhou, pro kterou byla naopak typická emancipace šlechty a postupná privatizace státní moci. Z nejvčetnějších spojenců státu se tak zanedlouho měli stát jeho nezarytější odpůrci. Tento zlom, k němuž v charakteru přemyslovského monopolního mechanismu došlo, byl spojen s přinejmenším trojicí vzájemně provázaných vlivů: 1. proměnou ekonomické základny státu; 2. vzestupem dalších státních monopolů ve střední Evropě; 3. posílením patrimoniální šlechty díky tlaku vnitřních a vnějších vyzývatelů na knížecí trůn. Všem třem právě zmíněným aspektům se budeme nyní podrobněji věnovat.

1. *Proměna hospodářství.* Knížectví prvních Přemyslovců adaptovalo shodné mechanismy výstavby a udržování chodu státu, jaké předtím nalezneme na Velké Moravě. Stalo se tedy již od počátků loupeživým státem, žijícím především z lovu a prodeje otroků. Právě obchod s nimi, jenž měl centrum v rychle rostoucí Praze, byl zárukou toho, že zdejší

¹⁵ To je částečně spojeno s pozdní urbanizací, která se ve zdejší oblasti začala aktivněji rozvíjet až s nástupem 12. století. Taktéž christianizace, jejíž počátky se obvykle datují do 10. století, když pomíneme éru Slavníkovce Vojtěcha, šla vždy ruku v ruce se státními zájmy, díky čemuž o ní můžeme jen s obtížemi uvažovat jakožto o autonomním aktéru formování státu. Roli církve v této oblasti snižujeme také z jiného důvodu, protože ona sama, přes své světské (politické) zdroje a výsady, nemohla usilovat o přímý transfer mocenských pozic v politice (politické sféře). Mohla se sice ucházet o zlepšení svého postavení ve vztahu k panovnické moci, nicméně tuto moc nemohla na rozdíl od šlechty monopolizovat. V tomto ohledu byla situace výrazně odlišná v jiném středoevropském státě, totiž v Polsku, kam pronikaly rytířské řády ze Západu a budovaly zde vlastní politicko-mocenskou a v neposledním řadě i vojenskou organizaci.

knížata mohla vystavět na tehdejší poměry velké vojsko, které znamenalo dostatečnou garanci jejich nezávislosti.¹⁶ Jelikož se obchod s otroky, zvláště kapitál z něj plynoucí, a budování státu vzájemně umocňovaly, jedno podporovalo druhé,¹⁷ stát rychle územně expandoval. To se dělo kupříkladu takovým způsobem, že během necelých patnácti let vlády Boleslava I. ovládnul místní monopol rozsáhlé oblasti střední Evropy, včetně dnešního Slovenska, Slezska či Haliče. Jak však s postupem času, díky sérii vnitřních politických turbulencí (zejména nástupnických sporů o trůn), začal český monopol slábnout a v okolních oblastech začaly být jakožto principy obrany uplatňovány stejné politickoorganizační prvky jako v přemyslovské říši, obchod s otroky začínal být stále méně a méně výnosný a nakonec i možný. Souhrou těchto okolností se museli přemyslovští panovníci poohlédnout po jiném zdroji, jenž by byl schopný zajistit financování státu. Díky tomu došlo k přechodu od kořistnického vojenského státu k *primitivnímu patrimoniálnímu absolutismu*, spoléhajícímu se na hradskou soustavu. Z jízdních válečníků, chytajících pro státní účely otroky, se stali správci jednotlivých hradišť, jimiž bylo území Čech (touto dobou ovšem třeba i Moravy) postupně protkáno. Tato síť nejenom, že zajišťovala nejenom provádění práva a obrany konkrétních regionů, ale sloužila navíc také výběru daní, které musel platit každý svobodný občan. Nově vzniklý systém byl tedy mnohem více vázaný na zemědělskou ekonomiku než ten předcházející, a díky tomu se stále více podobal tomu, který ve stejné době převládal na Západě. Vzdor tomu všemu se však stále jednalo o systém monopolizovaný státem a nikoli převážně šlechtou. Přejít ve způsobu hospodářské organizace ale znamenal první významný podnět k vytvoření předběžných podmínek pro privatizaci státní moci, neboť nad veškerou „státní“ šlechtou nebylo možné za stávajících technologických podmínek udržovat bedlivou kontrolu [Třeštlík 2009; Žemlička 2002a: kap. 6, 2009].¹⁸

2. *Vzestup okolních státních monopolů.* Počínaje polovinou 10. a konče 11. stoletím se střední Evropa stává svědkem zrodu dvou zcela nových státních těles. Jednoho situovaného více severně, tj. domény polských Piastovců, a jednoho více na jihu, tedy arpádovské državy. Jejich vznik byl podobně jako u většiny zdejších států svázán s difúzí a implementací nových institucí, které měly při organizaci společnosti nahradit instituce stávající, jež se ukázaly být stále méně a méně účinné. Díky extenzi těchto dvou nových monopolů, organizovaných prakticky na stejné bázi, jako tomu bylo v případě toho přemyslovského,

¹⁶ Český historik Dušan Třeštlík [2009: 90] se domnívá, že Přemyslovci mohli disponovat armádou se třemi až šesti tisíci jezdci, což byla na tehdejší evropské poměry skutečně významná bojová síla. Takovéto vojsko mohli vystavět a udržovat jen proto, soudí v jiném svém textu Třeštlík [1999], že během vlády Boleslava II. se na pražském tržišti prodalo odhadem na 30 až 35 000 otroků, což mohlo pro knížete znamenat zisk okolo 10 milionů denárů (asi deset tun čistého stříbra). To je podle našich propočtů (při současných burzovních cenách stříbra zisk okolo 230 milionů korun. Samozřejmě že o tomto můžeme, ostatně jako o jakémkoliv jiném historickém faktu starém přes tisíc let, do určité míry pochybovat a ptát se, jestli obchod s otroky v tomto období sehrával pro stát důležitější úlohu než zisk nadhodnoty od rolníků.

¹⁷ V této úvaze sledujeme poměrně věrně myšlenky Charlese Tillyho [1992] o vztahu mezi koncentrací kapitálu a koncentrací příjmu, která vede k budování státních organizačních struktur.

¹⁸ Z prostorových a intencionálních důvodů se na tomto místě nemůžeme podrobněji věnovat fenoménu kontroly v polobyrokratické struktuře přemyslovského státu. Čili tomu, jak se státní šlechta snažila unikat dozoru ze strany panovníka a jeho nejbližších spolupracovníků a jak se dále snažila minimalizovat své odvody do státní pokladny a přitom maximalizovat své vlastní zisky, které prostřednictvím státní struktury plynuly do jejich vlastních kapes. A na druhou stranu, jak se v takovém předivu vztahů kontroly a exploatace zachovával panovník, volící takové strategie, jež by zabraňovaly zmíněným unikům. K podobné myšlence též výše (poznámka pod čarou č. 15).

došlo k situaci, že se počáteční rychlá expanze přemyslovského státu zabrzdila a ustálila se v přibližně dnešních hranicích České republiky. V tomto ohledu má tedy Elias pravdu, když z jeho názoru vyvodíme, že i rozšiřování zdejšího státního monopolu bylo podmíněno extenzí jiných státních monopolů. K tomuto procesu zde ale docházelo na evropské poměry nesmírně rychle, jelikož zdejší oblast neprodělala feudalizaci, rozdrobení panovnické moci, kterou by pak bylo nutné opětovně scelit.

V kontextu vlivu této nově vzniklé politické makrostruktury – miniaturního mezinárodního systému tvořeného otonskou (později sálskou a štaufskou), arpádovskou, přemyslovskou a piastovskou říší – na monopolní mechanismus pak musíme uvést: za prvé, že každé další rozšiřování územní rozlohy („teritoriální moci“, pakliže bychom používali termínu Randalla Collinse [1999]) v tomto systému bylo spjata s relativní mocí ostatních aktérů. Jestliže se jeden z nich dostal do potíží, mohli toho zbylí aktéři využít a znásobit svou vlastní moc na jeho úkor. Pokud ovšem hrozilo, že by jeden ze států, jako tomu bylo kupříkladu v případě Polska na začátku 11. století nebo Čech v éře vlády Přemysla Otakara II., měl šanci získat výraznější výhodu na úkor zbylých zemí, tyto se proti němu obvykle rychle spojily a uzavřely více či méně dočasnou alianci. Docházelo zde tedy – alespoň v éře, jíž se věnujeme – k mechanismům vyvažování síly jednotlivých států tak, jak jsou popisovány některými autory teorie mezinárodních vztahů [např. Morgenthau 2006; Walt 1990]. Z toho důvodu se také domníváme, že projekt všeslovanského státu, tzv. *Slavinie*, coby protiváhy německé moci, jak o něm ve své knize *Zrod střední a východní Evropy* svého času uvažoval František Dvorník [1999 (1974)], neměl již od počátku příliš mnoho šancí na úspěch. Za druhé, tento systém prakticky zamezil pokračování existence kořistnického státu tím, že mu namísto kmenových struktur 9. a první půle 10. století postavil do cesty organizované a relativně centralizované státní aparáty, díky čemuž se musely zdejší státní monopoly spoléhat na jiný druh zisku kapitálu. Tento bod tedy úzce koreluje s proměnou zdejšího hospodářství.

3. *Nárůst síly patrimoniální šlechty a počátky její emancipace.* Jak staletí plynula, začali být státní úředníci, v tomto případě správcové hradů, z nichž stát vykonával svou moc, stále méně závislí na ústřední státní moci. Dá se říci, že s každou výraznou destabilizací přemyslovského panství, vyvolanou nároky říšských (popřípadě piastovských) vladařů či s každým dalším pokusem o puč a převzetí moci jiným Přemyslovcem, získávala patrimoniální šlechta nemalé výhody pro sebe. Nejenom že na ní byli panovníci stále více závislí, jelikož byla jejich jediným spojencem, navíc dokázali místní držitelé moci část státních důchodů, které plynuly do jejich kapes, znovu investovat do rozšiřování svého vlastního majetku. To bylo zvláště důležité, když začalo ve 12. století docházet ke kolonizačním procesům [viz *Žemlička 2002a: 272nn, 2009: 212*]. Následkem toho pak vznikala jakási dvojí mocenská struktura: jedna veřejná, reprezentující stát a jeho zájmy, a druhá soukromá, zastupující zájmy velmožských rodů. Stát a jeho šlechtický dvojník tak existovaly, vyrůstaly a umíraly vedle sebe po velkou část 12. století, aby byl jejich vztah nakonec reglementován podpisem Konrádových statut (*Statuta ducis Ottonis*) r. 1189, stvrzujících (mimo mnohá jiná důležitá nařízení) dědičnost majetku tehdejší patrimoniální šlechty [srov. též *Wihoda 2006: 70*]. Zdroje státu se tak začaly poprvé významně štěpit, bylo proto jen otázkou času, kdy tyto procesy dosáhnou takové úrovně, že překročí práh, po němž i ta po jehož překročení i zbylá státní moc bude privatizována a stane se kompletním vlastnictvím místních šlechtických rodů. Tento vývoj také přispěl k tomu, že nově se formující šlechta začala

jednat více coby korporátní aktér, tedy jakožto stav hájící své zájmy vůči Koruně, čímž se též misky vah politického konfliktu začaly naklánět stále více na stranu střetů panovníků s aristokracií.

Postupným spolupůsobením uvedených faktorů tedy došlo k tomu, že se původně relativně centralizovaný státní monopol začal štěpit a stále více připomínat feudální „ne-stát“. To všechno se dělo tehdy, když v západním výběžku kontinentu pomalu docházelo k přesně opačným tendencím: objevovaly se první ustálené centralizované mocenské struktury monopolizující si prostředky přinucení, jádra francouzského a anglického státu (viz výše). Charakter státní organizace se tak v obou částech Evropy převrátil. Mezi českými historiky však nepanuje shoda na tom, kdy k onomu konečnému rozštěpu, rozkladu zdejšího státu, vlastně došlo. Podle některých jím byl již rok 1189 [Agnew 2008: 43; Žemlička 2009],¹⁹ podle jiných teprve vláda Přemysla Otakara I. [Wihoda 2006] a podle jiných až nástup Jana Lucemburského na královský trůn [Libor 2006]. Celou věc navíc komplikují dvě okolnosti: jednak se éra privatizace státní moci shoduje s dobou, v níž Přemyslovci získali pro své knížectví status dědičné královské državy, a tím i zcela legitimní a nezávislou pozici v mezistátním systému, což interpretaci relativní síly státu poněkud zastírá, zároveň ale vedle sebe moc státní a šlechtická po dlouhou dobu vzájemně koexistovaly, aniž by vzestup jedné znamenal zánik té druhé. V prvním případě můžeme uvést, že sice došlo k nárůstu legitimacy mocenského monopolu ve směru navenek, především ve vztahu k Říši, na druhou stranu však ve vztahu k vnitřním silám došlo k výraznému poklesu moci v rukou státu. Zatímco proti vnějším intervencím byl stát obranyschopnější než kdy dříve, ve vztahu ke šlechtické opozici své pozice nezvratně ztrácel. V druhém případě je třeba dodat, že pro panstvo nebyl okamžitý zánik státu – podobná kompletní destrukce, k níž došlo na Západě v 9. století – nijak výhodný, neboť by tím tato část šlechty přišla o jednoho z garantů své vlastní ochrany proti zahraničním agresorům. Co víc, nesmíme zapomínat na to, že stálá existence státu, byť již notně privatizovaného, představovala pro šlechtické rody nezanedbatelný zdroj příjmů, na němž mohla různou měrou participovat (parazitovat). Spíše tedy velmi pomalý úpadek a rozklad centralizovaných státních struktur než radikální svržení předcházejícího politického řádu charakterizují průběh úpadku přemyslovského monopolu.

Determinanty přemyslovského monopolu

Rozhodující silou, podle Eliasova soudu brzdící či urychlující podle Eliasova soudu formování států, zůstávají přírodní podmínky, které v případě přemyslovského monopolu sehrály ambivalentní roli. Tisícimetrové horské výběžky obklopující českou kotlinu na jednu stranu sice vytvářely ideální základnu pro rychlé zformování státního monopolu, činily z něj pomyslný suchozemský ostrov uprostřed střední Evropy, na druhou stranu dávaly určitý limit jeho dalšímu rozpínání. Šumava, Krkonoše a Orlické hory tak z části představovaly jakousi přirozenou hradbu vůči vnějším vpádům, částečně ale také znesnadňovaly dlouhodobé rozšiřování územních držav za perimetr tohoto přirozeného přírodního systému; učinily jeho další rozšiřování mnohem nákladnějším, než byly zisky, jež z něj plynuly. I z tohoto důvodu, obzvláště když k tomu připočteme sílu německého

¹⁹ Ačkoliv ten jej v jiných svých textech řadí až do 13. století [viz Žemlička 2002a: 364 a 411nn; 2002b: kap 4; 2003].

státu, česká expanze mířila vždy spíše východním směrem. To je ostatně rovněž zóna, do níž směřovala své výpady generace Boleslavů na českém trůně. Jak jsme však zmínili, rozhodující roli v geografickém utváření místního monopolu sehrálo rozpínání dalších středoevropských států a vytvoření vzájemně propojeného středoevropského mikrostátního systému v 11. století. Na něm od této doby fakticky záležely veškeré posuny územní moci.

V naznačeném rámci bychom měli samozřejmě odpovědět na otázku, zdali bylo dlouhodobé udržení Moravy promyšleným plánem přemyslovských vladařů, anebo spíše nezamýšleným důsledkem předcházející výbojné politiky Boleslavů na českém trůně. Ať už to bylo tak či onak, Morava posloužila Přemyslovcům, počínaje 11. stoletím, významným způsobem tím, že na jejím území vznikla struktura údělných lén, která řešila hned dvojí problém: 1. tato léna částečně tlumila střety o knížecí post tím, že propůjčovala významné postavení ve státní správě i dalším členům vládnoucí dynastie, kteří by jinak o to častěji vyvolávali spory o nástupnictví v Čechách; 2. tato struktura rozmělnila původně koncentrovanou vojenskou sílu, která již nebyla potřebná k loupeživým tažením, a tudíž pro ni neexistovalo přímé uplatnění. Zmíněné jednotky tak nakonec posloužily jako základ státní (hradské) správy i mimo českou kotlinu [Třeštík 2009].

Závěr, aneb několik cest evropské sociogeneze

Jestliže tedy srovnáváme sociogenezi raného českého státu s teorií Norberta Eliase, potažmo s formačními procesy v Anglii a Francii, zjišťujeme, že se v mnoha ohledech liší. Procesy utváření přemyslovského státu totiž probíhaly *přesně opačným směrem*, než měly podle Eliase probíhat: pohyb od decentralizovaného stavu ke stavu centralizovanému zde byl nahrazen vývojem od centralizovaného státního monopolu k decentralizovanému.²⁰ Tento klíčový rozdíl způsobila celá řada faktorů, mezi nimiž bychom měli jmenovat především umístění zdejšího státu mimo prostor bývalého *Imperia Romana*, dále difúzi politicko-organizačních principů z Velké Moravy a také relativně vysokou počáteční koncentraci kapitálu v rukou panovníků, zprostředkovanou obchodem s otroky. Taktéž aktéři zapojení do zdejšího monopolního mechanismu – do principiálního souboje o moc ve státě – zde byli jiní, tak zejména církev a města sehrávala v letech 860 až 1230 oproti jiným politickým silám spíše druhořadou roli. Nicméně je třeba rovněž uvést, že rok, jímž končíme náš výzkum, není spojen s kompletní destabilizací moci českého státu. Jeho decentralizace, pokračující především po celé 13. století, nedosáhla nikdy takového stupně, aby stát kompletně zanikl, což je ostatně také hlavní rozdíl mezi českou decentralizací a tou, k níž došlo o čtyři století dříve v prostoru bývalé Franské říše. V neposlední řadě bychom měli zmínit, že ani demografické procesy zde nesehrávaly takovou úlohu, jakou bychom podle Eliasovy teorie čekali. Formování státu

²⁰ Takového tvrzení si můžeme dovolit vyslovit pouze proto, že je formulujeme pro přesný časoprostorový rámeček. Pakliže bychom o něm hovořili na úrovni obecných dějin, bylo by asi vhodnější uvažovat o střídání a pravděpodobně i prolínání centralizačních a decentralizačních tendencí. Měli bychom pak mít na paměti, že v tomto ohledu navíc uvažujeme pouze o centralizaci a decentralizaci politické moci (monopolu na přinucení, jestliže budeme věrně následovat Weberovy myšlenky), a nikoliv o centralizaci či decentralizaci ekonomické moci, jak o ní jakožto o autonomním mocenském zdroji uvažují někteří jiní autoři [Giddens 1985; Mann 1986; Tilly 1992]. Dokonce zde ani neuvažujeme o centralizaci/decentralizaci symbolické moci, již se v některých svých úvahách věnuje Pierre Bourdieu [1994, 1998: kap. 4]. Každý z těchto aspektů/projevů formování států se tedy vyznačuje svou vlastní, do určité míry nezávislou dynamikou.

Přemyslovců rozhodně nebylo doprovázeno hladem po půdě, ba právě naopak se stalo cílem německé kolonizace 12. a 13. století, která měla mít v budoucnu některé velmi důležité konsekvence, překračují však námi vymezený časový rámec.

Případ utváření českého knížectví nejenom že vyvrátil některé z Eliasových premis, mnohé na druhou stranu též potvrdil. Zejména jeho tezi o závislosti územního rozšiřování státních monopolů na extenzi jiných státních monopolů, která se zdá být v případě přemyslovské domény platná. Nicméně bychom ji přesto mohli doplnit o poukaz, že ke střetu expandujících (státních) monopolů došlo ve střední Evropě mnohem rychleji nežli na Západě, neboť ani jeden z nich neprodělal v té době feudalizaci. Díky tomu, že místní státy již představovaly mocenské monopoly a ne feudální polostáty, urychlil se jejich vzájemný střet a následná taktéž vzájemná stabilizace. Podobně i zeměpisné podmínky sehrály v případě přemyslovské državy svou podstatnou roli, ačkoliv byl jejich význam podle našeho soudu rozhodně vyšší v 9. až 11. století nežli později, kdy začaly být udávány mezinárodní vztahy.

Jestliže na tomto místě teď shrneme závěry naší studie a pokusíme se je zobecnit, můžeme zformulovat šestici bodů, jež by mohly sloužit k doplnění a částečné reformulaci teorie sociogeneze Norberta Eliase:

1. Proces sociogeneze nemíří vždy od decentralizovaného stavu ke stavu centralizovanému. Přinejmenším ve střední Evropě (v českém, polském a uherském státě raného a vrcholného středověku) probíhaly formační procesy opačným směrem a vedly k postupné destabilizaci a privatizaci státní moci.
2. Procesy utváření státu vně bývalého *Limes Romanum* mají odlišné charakteristiky než ty, které probíhaly uvnitř jeho hranic. Státy nacházející se mimo jeho dosah dlouhodobě postrádaly post-antické organizační struktury, což je vedlo k poněkud odlišné formě politické organizace.
3. Tato forma organizace byla z počátku úzce svázána s kořistnickou ekonomikou (ta možná, krom jiných faktorů, souvisí i se skandinávským formováním států v témže období). Díky kořistnické ekonomice si byly některé rané evropské státy schopny vytvořit a udržovat velmi centralizovanou správní strukturu, a to mnohem rozvinutější než ty státy, které se nacházely v zóně vlivu bývalé Říše římské. Centralizovaná státní struktura byla také o něco později, přes úpadek kořistnické ekonomiky, udržována za pomoci tzv. hradské soustavy, připomínající v mnoha ohledech zřízení patrimoniálního absolutismu.
4. Počáteční procesy sociogeneze ve střední Evropě probíhaly, díky absenci předcházejících státních struktur, mnohem rychleji než na Západě.
5. Hlavní aktéři monopolního mechanismus se mohou v různých oblastech evropského světadílu lišit. Církev a měšťanstvo sehrávalo ve střední Evropě v éře 9. až 13. století rozhodně méně významnou roli než při formování státu na Západě, což ostatně platí i pro některé z dalších částí Evropy: Německo, Skandinávii aj. Také šlechta, pakliže byla již z počátku integrována do státního aparátu coby patrimoniální úřednictvo, nemusela být ihned principiálním soupeřem panovnické moci.
6. Demografické procesy ovlivňují sociogenezi též nerovnoměrně a jsou do ní během námi sledované časové sekvence zapojeny mnohem intenzivněji v západní části kontinentu než v té východní. Tento stav byl zapříčiněn výrazně nižší lidnatostí východní Evropy oproti té západní.

Uvedený výčet vývojových bodů si samozřejmě nečiní nárok na úplnost, nicméně vytváří přinejmenším zajímavý odrazový můstek pro zkoumání sociogeneze v dalších evropských oblastech, zvláště pak ve střední a východní Evropě (například na území států Čechám nejbližším, tj. Polsku a Uhrám, nebo na příkladech dnešní Ukrajiny, pobaltských států či Ruska) a Skandinávii. Jinak řečeno stává se mostem sloužícím k případnému synchronnímu srovnání formačních procesů během 9. až 13. století. Dalším postupem, jenž se v tomto kontextu nabízí, je pokračování v diachronním typu analýzy sociogeneze českého státu, včetně jeho následné komparace s Eliasovou teorií. Ať ta či ona cesta, každá z nich představuje pokračování teoretického programu, který jsme v náznamech načrtli hned v úvodu této stati: tj. důslednou sociologickou teoretizaci historie a její zpětnou, neméně důkladnou historizaci.

Literatura

- Abu-Lughod, J. [1989]. *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250–1350*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Agnew, Hugh, L. [2008]. *Češi a země Koruny české*. Praha: Academia.
- Andreski, Stanislaw. [1968]. *Military Organization and Society*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Arnason, Johann P. [2010]. *Historicko-sociologické eseje*. Praha: SLON.
- Bacci, Massimo Livi. [2003]. *Populace v evropské historii*. Praha: NLN.
- Bartlett, Robert. [1994]. *The Making of Europe. Conquest, Colonization, and Cultural Change 950–1350*. London, New York: Penguin Books.
- Belandier, Georges [2000 (1967)]. *Politická antropologie*. Praha: Dauphin.
- Bourdieu, Pierre. [1994]. Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field. *Sociological Theory* 12 (1), pp. 1–18.
- Bourdieu, Pierre. [1998]. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Burkhardt, Jacob. [1971 (1905)]. *Úvahy o světových dějinách*. Praha: Melantrich.
- Clasters, Pierre. [1977]. *Society Against the State*. Oxford: Blackwell.
- Claessen, Henry, J. M. – Skalnik, Peter (eds). [1978]. *The Early State*. Hague: Mouton Publisher.
- Collins, Randall. [1999]. *Macrohistory. Essays in Sociology of the Long Run*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Diamond, Jared. [2001]. *Osudy lidských společností. Střelné zbraně, choroboplodná zárodka a ocel v historii*. Praha: Columbus.
- Dvorník, František. [1999 (1974)]. *Zrod střední a východní Evropy. Mezi Byzancí a Římem*. Praha: Prostor.
- Duby, Georges. [2003]. *Dějiny Francie*. Praha: Karolinum.
- Duby, Georges. [2008]. *Tři řády*. Praha: Argo.
- Eisenstadt, Shmuel N. [2000]. Multiple Modernities. *Daedalus* 129 (1), pp. 1–30.
- Elias, Norbert. [1978]. On Transformations of Aggressiveness. *Theory and Society* 5 (2), pp. 229–242.
- Elias, Norbert. [2006]. *O procesu civilizace*. Díl I. Praha: Argo.
- Elias, Norbert. [2007]. *O procesu civilizace*. Díl II. Praha: Argo.
- Ertman, Thomas. [2000]. *Birth of Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Fountain, Stephen. [1978]. The Civilizing Process Revisited: Interview with Norbert Elias. *Theory and Society* 5 (2), pp. 243–253.
- Freud, Sigmund. [1998 (1930)]. *Nespokojenost v kultuře*. Praha: Hynek.
- Galuška, Luděk. [2003]. O otrocích na Velké Moravě a okovech Starého města. In. Klápště, Jan – Plešková, Eva – Žemlička, Josef (eds). [2003]. *Dějiny ve věku nejistot: Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštica*. Praha: NLN.

- Gellner, Ernest. [1993]. *Národy a nacionalismus*. Praha: Josef Hříbal.
- Giddens, Anthony. [1985]. *Nation State and Violence. Second Volume of Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge: Polity Press.
- Gorski, Philip, S. [2003]. *Disciplinary Revolution: Calvinism, Confessionalism and the State Formation in Early Modern Europe, 1500–1750*. Chicago, University of Chicago Press.
- Havlík, Lubomír. [1992]. *Kronika o Velké Moravě*. Brno: Jota.
- Hintze, Otto. [1975]. *The Historical Essays of Otto Hintze*. New York: Oxford University Press.
- Holubec, Stanislav. [2009]. *Sociologie světových systémů: Hegemonie, centra, periferie*. Praha: SLON.
- Charvát, Petr. [2007]. *Zrod českého státu. 568–1055*. Praha: Vyšehrad.
- Keller, Jan. [2009]. *Nejistota a důvěra aneb K čemu je modernitě dobrá tradice*. Praha: SLON.
- Kiser, Edgar – Drass, Kriss, A. – Brustein, William. [1995]. Ruler Autonomy and War in Early Modern Western Europe. *International Studies Quarterly* 39 (1), pp. 109–138.
- Kiser, Edgar; Baer, John. [2005]. The Bureaucratization of States: Toward an Analytical Weberism. In: Adams, Julia. – Clemens, Stephanie – Orloff, Anna S. (eds). *Remaking Modernity: Politics, History, and Sociology*. Duke University Press.
- Klápště, Jan. [2009]. Evropa, střední Evropa a české země. In: Somer, Petr – Treštík, Dušan – Žemlička, Josef (eds). *Přemyslovci a budování českého státu*. Praha: NLN.
- Kuhn, Thomas. [1997]. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOIMENH.
- Libor, Jan. [2006]. *Václav II. Struktury panovnické moci*. Brno: Maticе moravská.
- Mann, Michael. [1986]. *The Sources of Social Power. Vol. I.: A History of Power from Beginning to AD 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marx, Karel; Engels, Bedřich [1952]. *Německá ideologie*. Praha: Svoboda.
- Mennell, Stephen. [1989]. *Norbert Elias: Civilization and the Human Self-Image*. Oxford: Basil Blackwell.
- Mertuccelli, Danilo. [2008]. *Sociologie modernity. Itinerář 20. století*. Brno: CDK.
- Moore, Barrington, Jr. [1966]. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.
- Morgenthau, Hans, J. [2006]. *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*. Revisted by Thomas, K. W; Clinton, W. D. Boston: McGraw-Hill.
- Parsons, Talcott. [1971b]. *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Poggi, Gianfranco. [1978]. *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Popper, Karl, R. 1998. *Život je řešení problémů. O poznání, dějinách a politice*. Praha: Mladá fronta.
- Reynolds, Susan. [1997]. The Historiography of the Medieval State. In: Bentley, Michael. (ed.). 1997. *Companion to Historiography*. London, New York: Routledge.
- Reynolds, Susan. [2003]. There were States in Medieval Europe. *The Journal of Historical Sociology* 16 (3), pp. 550–555.
- Rokkan, Stein. [1975]. Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations Within Europe. In: Tilly, Charles. (ed.). 1975. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Skocpol, Theda. [1979]. *States and Social Revolutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, Dennis. [2001]. *Norbert Elias and Modern Social Theory*. London – Thousand Oaks – New Dehli: Sage Publications.
- Strayer, Joseph R. [1971]. *Medieval Statecraft and the Perspectives of History*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Szakolczai, Árpád. [2000]. *Reflexive Historical Sociology*. London, New York: Routledge.
- Šubrt, Jiří. [1996]. *Civilizační teorie Norberta Eliase*. Praha: Karolinum.
- Šubrt, Jiří. [2007]. Norbert Elias a jeho dílo O procesu civilizace. In: Šubrt, Jiří. (ed.). *Historická sociologie. Teorie dlouhodobých vývojových procesů*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk s.r.o.
- Šubrt, Jiří. [2008]. „Dialog mezi hluchými“? K problematice vztahu sociologie a historie. *Sociologický časopis* 44 (5), s. 969–988.
- Tainter, Joseph A. [2009]. *Kolapsy složitých společností*. Praha: Dokořán.
- Teschke, Benno. [2003]. *Myth of 1648. Class, Geopolitics and Making of Modern International Relations*. London: Verso.

- Teschke, Benno. [2004]. *The Origins and Evolution of the European State-System*. In: Brown, William – Bromley, Simon – Athreye, Suma (eds). *Ordering the Interantional: History, Change, and Tranformation*. London – Chicago: Pluto Press.
- Tilly, Charles. [1975]. *Reflection on the History of European State-making*. In: *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Tilly, Charles [1992]. *Coercion, Capital, and European States AD 990–1992*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Třeštlík, Dušan. [1987]. Pád Velké Moravy. In: *Typologie raně feudálních slovanských států*. Praha: Ústav československých a světových dějin.
- Třeštlík, Dušan. [1999]. Kdo zaplatil vznik českého státu? *Dějiny a současnost* 21 (3), s. 2–7.
- Třeštlík, Dušan. [2001]. *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871*. Praha: NLN.
- Třeštlík, Dušan. [2006]. Počátky přemyslovské státnosti mezi křesťanstvím a pohanstvím. In: Wihoda, Martin – Malaták, Demeter (eds). 2006. *Stát, státnost a rituály přemyslovského věku*. Brno: Matice moravská.
- Třeštlík, Dušan. [2008]. *Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935)*. Praha: NLN.
- Třeštlík, Dušan. [2009]. Od příchodu Slovanů k „říši“ českých Boleslavů. In: Somer, Petr – Třeštlík, Dušan – Žemlička, Josef (eds). 2009. *Přemyslovcí a budování českého státu*. Praha: NLN.
- Walt, Stephen. [1990]. *The Origins of Aliances*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Weber, Max. [1998 (1922)]. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOIMENH.
- Wihoda, Martin. [2006]. První české království. In: Wihoda, Martin – Malaták, Demeter (eds). 2006. *Stát, státnost a rituály přemyslovského věku*. Brno: Matice moravská.
- Whitt, Hugh, P. [2010]. The Civilizing Process and Its Discontents: Suicide and Crimes against Persons in France, 1825–1830. *American Journal of Sociology* 116 (1), pp. 130–186.
- Žemlička, Josef. [2002a]. *Čechy v době knížecí, 1034–1198*. Praha: NLN.
- Žemlička, Josef. [2002b]. *Počátky Čech královských, 1198–1253*. Praha: NLN.
- Žemlička, Josef. [2003]. České 13. století a „privatizace“ státu. *Český časopis historický* 101, s. 509–540.
- Žemlička, Josef. [2009]. Společnost v područí státu. In: Somer, Petr – Třeštlík, Dušan – Žemlička, Josef (eds). *Přemyslovcí a budování českého státu*. Praha: NLN.

Jan Kalenda je interním doktorandem Katedry sociologie a andragogiky Univerzity Palackého v Olomouci. Odborně se věnuje problematice historické sociologie, zvláště pak aspektům evropského formování států, sociologii války a revolucí.

Co je „ústřední“ ve střední Evropě?*

ZYGMUNT BAUMAN

What is “Central” in Central Europe?

Abstract: In the translated lecture the author tries and answers the question on what ground are we entitled to ascribe “centrality” to Central Europe. He points out that, in contemporary usage, the term “Europe” stands for three different, not overlapping phenomena: geographical, political, and cultural.

Key words: Central Europe, centrality, geographical, political, and cultural aspects.

Předtím, než se budeme vážně zabývat otázkou z titulu, je třeba odpovědět na jinou otázku: kam se dívat a kde hledat *Evropu*? Odpověď na ni není tak jednoduchá, jak by se mohlo zdát, ale stěží se můžeme pokusit kompetentně odpovědět na otázku v nadpisu předtím, než se dohodneme, na jakém základě máme právo přičítat *střední* Evropě „ústřednost“ a také jaký subjekt nebo subjekty máme právo nazývat tímto jménem. Identita Evropy rozhoduje o tom, co je „ústřední“ – pro její jedinečnou historii, současnou situaci a pro výzvy, kterým čelí při vstupu do své budoucnosti.

V současném úzu zastupuje termín „Evropa“ nejméně tři různé, nepřekrývající se fenomény. Jeden je zeměpisný, druhý politický a další kulturní. Pojďme se nad nimi v tomto pořadí zamyslet.

* * *

„Kdokoliv hovoříci o Evropě nemá pravdu, je to zeměpisný pojem“, domníval se přezíravě Otto von Bismarck. Bismarck byl politikem skrznastrz, a tak se nemůžeme divit, že se vyjádřil tímto způsobem, koneckonců narážel na „surovou skutečnost“ své doby. V té době nebyla Evropa politickou realitou – jedinou realitou, o kterou se Bismarck zajímal.

Každý pojem odvozuje svůj význam z opozice, ve které stojí proti jinému pojmu. Pro Bismarcka na prahu 20. století „být zeměpisný“ znamenalo „*nebýt politický*“. V té době, stejně tak jako dnes, se „politika“ překrývala „se svrchovaností moci“, trůnem, kancléři, ministry, Bundestagem a hustou sítí vládních a kvazivládních úřadů. Dokonce když Carl Schmitt provedl poněkud odvážnou vivisekci původního aktu a vymezujících rysů politiky a zredukoval ji tímto způsobem na pojmenování „společného nepřítel“, měl pravdu, jestliže definoval podstatu politiky v pojmenování „Druhého“ a v jednání s ním. Můžeme říci, že politika vytváří *soupeře* a manipuluje s nimi a rýsuje *hranice* mezi tím, co je „uvnitř“ a co „venku“ a následně odlišuje způsoby, jakými jedná s každými dvěma členy dané opozice, a tím také s každou jednotlivou stranou barikády. Jestliže už byly hranice narýsovány, tak proto, aby oddělily „zeměpisné“ Evropany od těch ostatních, pokud byl určen nepřítel,

* Tento příspěvek Zygmunt Bauman přednesl jako inaugurační přednášku na Kongresu evropské kultury, který se konal v rámci polského předsednictví Evropské unie ve Vratislavi 8.–11. září 2011.

vždy to byl jiný Evropan, když se rozlišovalo mezi „uvnitř“ a „venku“, „my“ a „oni“, vždy se jednalo o rozlišení mezi Evropany. Dvě světové války, které následovaly krátce po Bismarckově výroku, byly válkami mezi „zeměpisnými“ Evropany vedenými na celosvětovém poli a měly za úkol urovnat partikulární evropské záležitosti. Evropa („zeměpisná Evropa“ jako celek) ve svých zeměpisných hranicích zakreslených kartografy nevykonávala žádnou z těch funkcí, které vymezují vlastnosti politiky, a neměla instituce, jež by zajistily myslitelný a proveditelný výkon těchto funkcí. Bismarck měl tedy pravdu, když naznačoval, že Evropa v jeho době nebyla *politickou* realitou. Jiný politik, Henry Kissinger měl pravděpodobně na mysli něco podobného, třebaže to vyjádřil jinak, když si o pár dekád později stěžoval, že by s Evropou moc rád prodiskutoval své plány zahraniční politiky, ale Evropa nemá žádné telefonní číslo, na které by mohl zavolat. Bismarck ale neměl nutně pravdu, když odmítl přiřknout Evropě jinou skutečnost než tu zeměpisnou. Přesuňme se raději dále k možnosti, že Evropa měla v Bismarckově době výrazné a hmatatelné zeměpisně orientované skutečnosti, které následně ztratila, zejména v posledních zhruba padesáti letech, ruku v ruce se soustředěním se na vytvoření své současné politické skutečnosti.

Zaprvé během posledních pěti století vojenská a ekonomická síla severozápadního poloostrova asijského kontinentu, který byl nazýván „Evropa“, směřovala k dovršení neochvějně pozice Evropy jako referenčního bodu pro hodnocení, uznání nebo odsouzení všech alternativních, minulých i přítomných forem lidského života a jako nejvyššího soudu, skrze nějž bylo takové hodnocení autoritativně vyslovováno a přijímáno coby závazné. Ryszard Kapuściński, pravděpodobně nejpřesnější a nejbystřejší zpravodaj a zapisovatel stavu společnosti konce 20. století, říká, že být Evropanem stačilo pro to, aby se člověk kdekoliv na světě cítil jako boss a vládce. Dokonce i podprůměrný člověk skromného postavení, o němž panovalo v jeho rodné (evropské!) zemi nízké mínění, vystoupal k nejvyšším příčkám společenského žebříčku, když přistál v Malajsii nebo Zambii... Ale toto už v žádném případě neplatí.

Až donedávna (a ti starší mezi námi si tuto dobu stále ještě pamatují...) byla Evropa oním *centrem*, které vytvořilo ze zbytku planety *periferii*. Denis de Rougemont rázně konstatoval, že Evropa „objevila“ jeden po druhém všechny kontinenty planety, ale žádný kontinent nikdy neobjevil Evropu.¹ Ona úspěšně ovládala všechny kontinenty, ale sama nikdy nebyla žádným ovládána, a tak stvořila civilizaci, kterou se celý zbytek světa pokoušel napodobovat, ale opačný proces nikdy (v každém případě alespoň prozatím) nezačal. Můžeme dodat, že pouze evropské války byly *světovými* válkami, vnitřní evropská dramata byla představena na světovém jevišti. Ani toto už ovšem není pravda.

Až donedávna jsme mohli definovat „zeměpisnou“ Evropu (s absencí „politické“) tak, jak to ještě nedávno navrhoval de Rougemont – pomocí její „globalizující funkce“. Evropa byla, na rozdíl od jiných, po většinu několika minulých století jedinečně odvážným zeměpisným prostorem. Evropa byla první částí Země, která si osvojila způsob života, jemuž se začalo říkat „moderní“, a stvořila problémy, o kterých na Zemi dříve nikdo neslyšel, a nikdo neměl ani nejmenší ponětí o tom, jak je řešit. Ale Evropa také vynalezla právě způsob jejich řešení, i když ve formě, která nemohla být zobecněna a rozvinuta zeměmi, do kterých tyto původně pouze evropské problémy dorazily později. Zmíněné problémy,

¹ Viz Denis de Rougemont: « L'aventure mondiale des Européens » (orig. 1962). In. *Écrits sur l'Europe*, Editions de la Difference, Paris 1994.

jež Evropa vnitřně (a tedy lokálně) vytvořila, vyřešila pomocí recyklace jiných částí planety na zdroje levné energie, minerálů, komodit nebo levné a poslušné pracovní síly, ale především vytvořením odpadní jámy pro vedlejší produkty modernizace – nadměrné množství nepotřebných produktů, které nemohla doma výnosně použít, a nadměrné množství nepotřebných lidí, jež nemohla doma zaměstnat.

V kostce řečeno, Evropa stvořila *globální* řešení *lokálně* vyvolaných problémů, avšak tím, že je vynalezla a během pár století praktikovala (to je po stejně dlouhou dobu, po níž se honosila světovým monopolem na „modernizaci“, tzn. na nepřetržitou a masivní produkci „nadbytečných“ lidí, toho odpadu a zmetků), nakonec přinutila všechny ostatní části lidstva zoufale hledat, zatím bezúspěšně, *lokální* řešení *globálně* vyvolaných problémů.

Ovšem toto už také déle neplatí. Ve skutečnosti jednou z hlavních úvah inspirujících a stimulujících snahy obdařit zeměpisnou Evropu *politickou* realitou bylo poznání, že pro Evropu, podobně jako pro zbytek světa, nastal čas hledat nebo vynalézt „*zeměpisně* lokální“ řešení *globálně* vzniklých problémů – řešení alespoň *lokálně* efektivní. Globální řešení lokálně vzniklých problémů může být v principu dostupné pouze pro relativně malý počet obyvatel Země a pouze pro takové jedince, kteří nad všemi ostatními mají prospěch z moci tak velké, aby zůstali nezasazitelní (alespoň účinně nezasazitelní) a byli široce vnímáni tak, aby se jim nikdo nemohl postavit. Ale Evropa se již netěší takovými privilegii a nemůže vážně doufat v návrat toho, co ztratila. Byla to právě tato okolnost, která dodala ten nejsilnější hybný moment k vytvoření „politické Evropy“ v podobě Evropské unie a která do značné míry ovlivnila a stále ovlivňuje to, o co běží v evropské politice a co je jejím cílem.

V současnosti, a to mnohem více než v době původních iniciativ Schumannových, Monnetových, Spaakových, Adenauerových a de Gasperiových, je potřeba chápat „politickou Evropu“ jako *vedlejší produkt náhlého pádu evropské sebejistoty*. Byla to ona prchavá sebejistota ve stylu „my-to-dokážeme“, která spustila nenadálou explozi náhlého zájmu o „novou evropskou identitu“ a „re-definování role“ Evropy tak, aby odpovídala současné celosvětové hře, v níž se to, o co tu běží, a stejně tak pravidla hry drasticky změnila a mění se neustále, ale už ne na popud nebo pod kontrolou Evropy a pod minimálním, pokud vůbec nějakým, evropským vlivem. Zde je také třeba hledat nové vlny kmenového citění, šířící se od Stockholmu po Řím a od Paříže do Budapešti, zvětšené a posílené prohlubujícími se výstrahami a obavami typu „nepřítel u bran“ a „pátá kolona“ a výsledný „duch obležené pevnosti“, projevující se rychle se šířící popularitou bezpečně zamčených závor a pevně zavřených dveří.

Avšak na druhé straně (klopýtavě) se vynořující evropská federace čelí výzvě ve větším měřítku (a tak potenciálně celosvětovém) zopakovat dovršený počin národních států rozvíjejících se v počátcích modernity – znovu propojit moc a politiku, které kdysi bývaly úzce propojeny, ale následně byly odděleny a od tohoto oddělení plují (nebo jsou unášené) opačným směrem. Cesta vedoucí k uskutečnění tohoto úkolu je nyní stejně tak kamenitá, jako byla dříve – na počátku moderní doby a v období vzniku národa a státu. Nyní, stejně tak jako v minulosti, zůstává tato cesta plná nástrah a pokrytá nespočetnými riziky. Nejhorší je, že podobná cesta není zmapovaná a každý úspěšný krok se tak stává skokem do neznáma. Nacházíme jen málo náznaků politické vůle vidět úkol dokončený – tento stav například dobře ilustruje pohřbením Lisabonské smlouvy zaživa, a to skrze volbu evropského prezidenta či hlavy ministerstva zahraničních věcí, tj. zvolení osob významných hlavně

tím, že postrádají jakoukoliv významnost, stejně tak jako prostřednictvím pozoruhodné, do té doby nevidané jednohlasnosti, se kterou byla tato volba přijata vládami 27 evropských států.

Řada pozorovatelů pochybuje o proveditelnosti snah směřujících ke zplození, pěstování, opracování a zakořenění „evropské identity“, politické identity, nemluvě o identitě duchovní, a šance, že tyto snahy budou důsledně provedeny, natož úspěšně dovršeny, hodnotí jako velmi nízké. Skeptici nevěří životaschopnosti „postnacionální demokracie“ nebo jiné demokratické a politické entity na úrovni vyšší, než jakou představuje národ. Trvají na tom, že věrnost občanským a politickým normám by nenahradila „etnokulturní vazby“² a že občanství nemůže fungovat na čistě „civilizační“ (legálně-politické) úrovni bez podpory „Erota“ (*emocionální rozměr*). Dále předpokládají, že etnokulturní vazby a Eros jsou vzájemně jedinečně a neoddělitelně propojeny, stejně tak jako jsou spojeny s „citem pro sdílení minulosti a osudu“, jenž vešel do historie pod označením „nacionalismus“. Věří, že solidarita v rámci společenství může zakořenit a prospívat pouze uvnitř tohoto spojení a nemůže být přebudována nebo znovu založena žádným jiným způsobem. Skutečnost, že nacionální legitimizace státní moci je pouze historicky omezenou epizodou a jen jednou z mnoha alternativních způsobů možného politicko-mocenského spojení, nebo že moderní smísení státu a národa nese více znaků sňatku z rozumu než soudu prozřetelnosti či historické nutnosti, nebo že tento sňatek sám rozhodně neměl předem jasný výsledek a ukázal se být stejně bouřlivým, jako bývá většina rozvodů – toto všechno se nechává stranou za pomoci prostého *petitio principii*.

Jürgen Habermas, pravděpodobně nejdůslednější a nejautoritativnější mluvčí opozice stojící proti tomuto skepticismu, ukazuje, že demokratický pořádek nemusí být neodmyslitelně mentálně zakořeněný v „národu“ jako v předpolitické komunitě sdílející osud. Síla demokratického konstitučního státu leží právě v jeho schopnosti zacelovat rány společenské integrace skrze politickou participaci občanů.³

Již tento způsob argumentace zní docela přesvědčivě a přitom ho můžeme posunout ještě dál. *Národ*, jak rád potvrdí každý propagátor „národní myšlenky“, je bez ochrany suverénního státu (zajišťující jeho *měmeté*, *trvající* identitu) tak zranitelný a křehký, jako by byl *stát* bez národa, který legitimizuje jeho požadavky na poslušnost a disciplínu. Moderní *národy* a moderní *státy* jsou obojím produktem *stejně historické konstelace*. Jeden může „předcházet“ druhému jen na chvíli, zatímco se nutně musí snažit tuto dobu co nejvíce zkrátit a vyplnit ji snahou o nahrazení primárnosti simultaneitou skrze vnučení rovnítka mezi údajně autonomní partnery. Provensálci a Bretonci – ne Francouzi, „předcházeli“ francouzskému státu. Bavoři, Sasové nebo Prusové – ne Němci, „předcházeli“ německému státu. Provensálci a Bretonci by se stěží stali Francouzi a Bavoři a Prusové by se nestali Němci, natož, aby jimi zůstali napořád, kdyby jejich reinkarnaci „neasistovala“ moc francouzského, respektive německého *státu*.

Když vášnivě debatujeme o schůdnosti identity sdílené velmi rozdílnými etniky, máme tendenci přehlížet historický fakt, že po většinu historie a na většině kontinentů lidstvo dokázalo žít bez pojmu „národ“ a určitě bez pojmu „národní stát“. Národy a národní

² Viz například Cris Shore: „Wither European Citizenship?“. In. *European Journal of Social Theory*, February 2004, pp. 27–44.

³ Jürgen Habermas: *The Postnational Constellation: Political Essays*. Cambridge: Polity Press 2001, p. 76. Překlad Max Pensky.

státy představují skrz naskrz moderní a rozhodně evropské vynálezy. Jejich vznik nebyl „ovlivněn“ nezakrotnými „historickými zákony“, ale čistou historickou nahodilostí, byl to neočekávaný vedlejší produkt zoufalé snahy, jak zastavit krveprolití a pustošení páchané stoletou krutou i nesmyslnou válkou mezi reformací a protireformací, která odpovídala společnosti založené na domácí výrobě a sama byla nevyzrálou a improvizovanou reakcí na nebývalé „přelidnění“ (čti: nadbytek lidí), jež zárodečná „modernita“ začala náhle prohlubovat (v současnosti se znovu opakuje v nespočtu občanských a klanových válek vedených v zemích, které se připojují k nezastavitelně se rozšiřující rodině modernizátorů („modernizers“)).

Byla to právě Vestfálská smlouva z roku 1648, která přišla na „řešení“, jež mělo předznamenat tvář budoucích věcí. Toto „řešení“ – stmelení politické suverenity, území a víry – poskytlo vzorec pro budoucí národní státy, formu, bez níž by bylo jejich tvarování nepředstavitelné. Na druhé straně, nahradit „une nation“ za „une foi“ ve výroku „Une foi, un loi, un Roi“, nebo „natio“ za „religio“ v latinské verzi „cuius regio, eius religio“, bylo úplně „přirozeným“, „jasným“ a „zřejmým“ krokem. Tyto kroky byly přijaty a jsou to jejich institucionalizované důsledky, které nás vedou k otázce, zda je vůbec přípustná (a v posledku dosažitelná) identifikace s entitou větší než stát a sladění pestré škály národnostních příslušností do jednoho politického tělesa z hlediska božských nebo přírodních zákonů.

Moderní národy a stejně tak moderní státy *de facto* vznikly v průběhu dvou současných a úzce propojených procesů budování národa a státu, během procesů, které rozhodně neproběhly jasně a bez tření, a jejichž úspěch rozhodně nebyl garantován *a priori*. Říci, že politická struktura nemůže vzniknout bez životaschopného, jí předcházejícího, etnokulturního organismu, je stejně tak přesvědčivé jako to, že žádný etnokulturní organismus nemůže vzniknout a zůstat životaschopným bez fungující politické konstrukce. Připomíná to známé dilema slepice a vejce, pokud něco takového existuje. Slepice, stejně tak jako vejce samo o sobě, není pojištěna proti vyhynutí a nemá zaručenou věčnou existenci. Nemohou existovat jeden bez druhého, mohou existovat pouze společně – zatímco zánik jim hrozí, jestliže jeden z dvojice zemře bez potomka.

Zděděný politický rámec národních států má v současnosti stále větší potíže udržet svůj vlastní „etnokulturní“ organismus, který je podle obecné shody jejím nepostradatelným společníkem, protože se většina její dříve držené moci vypařila do globálního prostoru, jež Manuel Castells charakterizuje jako „prostor toků“. Hrozí, že symbióza mezi nimi se rozpadne, pokud zůstane tak jako dříve omezená na úroveň národ-stát. Většina státních útvarů v Evropě, stejně jako na jiných kontinentech, v současnosti disponuje příliš malou mocí na to, aby se vyhnula údělu planktonu zmítaného ve vlnách, které není schopen kontrolovat ani po nich efektivně plout. Má to, čeho nemůžeme dosáhnout samostatně, větší šanci na úspěch, jestliže se o to pokusíme společně?

Dovolte mi nyní připomenout jiný známý výrok Otto von Bismarcka: „Vždycky jsem slyšával slovo ‚Evropa‘ z úst těch politiků, kteří chtěli od ostatních mocností to, co se neodvážili požadovat sami.“ Předpokládám, že kdyby byl Bismarck ještě naživu, tak by tuto větu zopakoval s ještě větší sebejistotou a rozhodností. A měl by pravdu, stejně jako ji měl o sto let dříve. Nyní, ve srovnání s dobou, kdy byla tato věta pronesena poprvé, existuje jenom hrstka státníků, kteří by se odvážili klást požadavky ve jménu svého státu (pokud je neadresují do Bruselu). Předpokládám, že i tato hrstka pochybuje o tom, jestli šance na vyslyšení jejich požadavků, kladených ve jménu státu, bude stejně velká jako

šance požadavků kladených ve jménu Evropy. My (Evropané) jsme si všichni rovni v naší vlastní jednotlivé *nedostatečnosti* a v naší potřebě být ochraňován/posilován mocí větší, než jakou se kdokoliv z nás může sám chlubit (dokonce vzdor skutečnosti, že někteří z nás jsou si v tomhle ohledu více rovni než jiní)... Stejně jako v časech Bismarckova výroku, slovo „Evropa“ v dnešní době slycháváme z úst premiérů některých států více než jindy. Někteří z nás, když slyší slovo „Evropa“, se cítí stejně jako Lombardané, když slyší slovo „Itálie“ – skřípou zuby při myšlence sdílení jejich těžce vydělaného živobytí s lenivými, neprozíravými a bezstarostnými Kalábrijci nebo Sicilany...

Mají-li být pozvednuti z úrovně stát-národ a přeměrováni na vyšší, evropskou úroveň, a já věřím, že je to dnes potřeba, základní rysy lidské solidarity (jako pocity, že k sobě vzájemně patříme a sdílíme zodpovědnost za společnou budoucnost, nebo ochota se starat o dobro ostatních a nalézání smírných a trvalých řešení tu a tam zažehnutých konfliktů) potřebují *institucionální* rámec pro utváření názorů a vůle. Evropská Unie směřuje (i když nesnesitelně pomalu, nejistě a někdy stylem jeden krok kupředu a dva kroky zpátky) k prvotní nebo zárodečné podobě takového institucionálního rámce. Setkává se na své cestě s nejdotěrnějšími překážkami, s politickými zřízeními existujících národních států a jejich neochotou se rozloučit s tím, co zbylo z jejich kdysi plnohodnotné suverenity. Tím, co zpomaluje tento pohyb a čas od času obrací jeho chod, je bolestná nepřiměřenost dostupných prostředků k dosažení požadovaných cílů... Předpokládá se, že jednota bude zázračně stvořena aktéry, kteří jednájí podle pravidel vytvořených k tomu, aby podporovaly a ochraňovaly oddělení...

Po dobu, kdy tato institucionální nedostatečnost potrvá, bude obtížné jednoznačně načrtnout současný směr evropského vývoje, a předpovídat jeho budoucí poryvy zůstává dokonce ještě složitější, navíc nezaručené, nezodpovědné a – dovoluji mi to říci – nemoudré.

* * *

Avšak jedna věc se zdá být relativně jasná. Ať už vznikla z etnických kořenů nebo nikoliv, podnětem k politické integraci a faktorem nezbytným pro její udržení v chodu musí být sdílený pocit/*vize kolektivního poslání* – jedinečného poslání, které může být skutečně pouze prostřednictvím navrhovaného politického tělesa. Existuje takové poslání – poslání, které za to stojí – jež by Evropa mohla následovat, a k němuž je předurčena svou historií a současnými vlastnostmi?

Evropa se nemůže vážně srovnávat s americkou vojenskou silou, ani nemůže doufat v návrat své minulé průmyslové dominance, nenávratně ztracené v našem stále více polycentrickém světě, tedy ve světě, který je nyní *ve své celistvosti* předmětem procesů ekonomické modernizace. Avšak může se pokusit, a měla by se o to pokusit, vytvořit na planetě příznivé klima pro jiné hodnoty a jiné způsoby existence než pro ty reprezentované a vojensky podporované americkou supervelmocí, pro hodnoty a způsoby, které je Evropa více než jakákoliv jiná část planety předurčena nabídnout světu, jenž více než cokoliv jiného potřebuje určit a nastoupit cestu vedoucí ke Kantovu *allgemeine Vereinigung der Menschheit* a trvalému míru. Evropa je tak vedle zeměpisné a (možná) politické entity také entitou *kulturní*.

George Steiner trvá na tom, že úloha Evropy je „úlohou ducha a intelektu“.⁴ „Géniem Evropy je to, co by William Blake nazval ‚posvátností té nejnepatrnější jednotliviny‘. Tedy

⁴ Viz George Steiner: *The Idea of Europe*. Nexus Institute 2004, pp. 32–4.

jazykové, kulturní, společenské rozmanitosti, pestré mozaiky, která často dělá z malých vzdáleností vzdálenosti mezi celými světy [...] Evropa zhyne, pokud nebude bojovat o jazyky, lokální tradice a společenské nezávislosti, pokud zapomene na to, že „Bůh leží v maličkostech“.

Podobné myšlenky můžeme nalézt v literárním odkazu Hanse-Georga Gadamera.⁵ Gadamer staví mezi jedinečné evropské hodnoty pestrost, různorodost a bohatství hraničící s marnotratností. Chápe hojnost rozdílů jako nejpřednější mezi poklady, které Evropa uchovala a může je nabídnout světu. „Žít s Druhým, žít jako Druhý Druhého, je základní lidský úkol, stejně tak na té nejnižší, jako na té nejvyšší úrovni [...] Odtud pochází ta nejvlastnější výhoda Evropy, to, že dokázala a musela se naučit umění, jak žít s ostatními.“ V Evropě, jako nikde jinde, „ten Druhý“ vždycky byl a je blízko, na dohled i na dosah, teoreticky, a dokonce prakticky. Druhý je soused odvedle a Evropané nemohou než vyjednávat o podmínkách tohoto sousedství navzdory jinakosti a rozdílům, jež je oddělují. Evropské uspořádání vyznačuje „multilingvismus, blízkost Druhého a rovné hodnoty, které jsou Druhému přisuzovány v úzce vymezeném prostoru“, a to a to se může stát školou, z níž si zbytek světa může odnést stěžejní znalosti a dovednosti vytvářející hranici mezi přežitím a smrtí. Podle Gadamera je „úkolem Evropy“ vzájemné získávání a sdílení umění jak žít s ostatními. Já bych dodal, že je to evropské *poslání*, nebo přesněji řečeno evropský *úděl* čekající na proměnu v *osud*.

Důležitost tohoto úkolu a důležitost evropského odhodlání tento úkol podstoupit je mimořádná, protože „rozhodující podmínkou řešení životních problémů moderního světa“, v pravdě podmínkou *sine qua non*, zůstává přátelství a „živá solidarita“, které samy mohou zajistit „uspořádanou strukturu“ lidského soužití. Tváří v tvář tomuto úkolu můžeme a potřebujeme hledat inspiraci v našem společném evropském dědictví – u antických Řeků – pro něž, jak nám Gadamer připomíná, koncept „přítele“ „vyjadřuje celek společenského života“. „Přátelé“ mají sklon být vzájemně tolerantní a chápaví. Přátelé jsou lidé, kteří jsou schopni být přátelští, jakkoliv jsou odlišní a pomáhají si navzájem navzdory nebo spíše *právě proto*, že jsou odlišní. Jsou přátelští a pomáhají si navzdory své jedinečnosti, zatímco nikdy nedovolí své jedinečnosti, aby je rozdělila a poštvala proti sobě.

Lionel Jospin⁶ nedávno svou naději v důležitost toho, že by Evropa mohla mít opět celosvětový význam, upřel k tomu, že zastává „nuancovaný přístup k současným realitám“. Řekl, že Evropa se naučila, složitě a za vysokou cenu (placenou tvrdou měnou lidského utrpení), „jak se přenést přes historický antagonismus a řešit konflikty mírovou cestou“, jak sjednotit „rozsáhlou řadu kultur“ a jak žít s vyhlídkou trvalé kulturní různorodosti, jež už není chápána jako dočasná obtíž. Poznamenejme, že tohle jsou přesně ty lekce, které zbytek světa nejvíce potřebuje.

Na pozadí planety posedlé konflikty vypadá Evropa jako laboratoř, kde se vytváří nástroje nutné pro Kantovo všeobecné sjednocení lidstva, a jako workshop, jehož rámci se tyto nástroje „testují v akci“, i když zatím pouze na menších a méně ambiciózních projektech. Nástroje, které se v současné době vytváří a testují uvnitř Evropy, slouží především ke křehké operaci (podle některých méně optimistických pozorovatelů, *příliš křehké* na to,

⁵ Viz zejména Hans-Georg Gadamer: *Das Erbe Europas* (Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1989) – zde citováno podle francouzském překladu Hans-Georg Gadamer – Philippe Invernel: *L'heritage de l'Europe*. Paris: Rivages Poche 2003, pp. 40, 124.

⁶ Viz Lionel Jospin: „Solidarity or Playing Solitaire“. In *The Hedgehog Review* Spring 2003, pp. 32–44.

aby měla větší šanci na úspěch) oddělující základy politické legitimacy, demokratických procedur a ochoty ke společnému sdílení statků od principů národní/územní svrchovanosti, s nimiž byly neoddelitelně spjaty po větší část moderní historie.

Zdá se mi, že budoucnost *politické* Evropy závisí na osudu evropské *kultury*. Před pár stoletími připoutala Evropa „kulturu“ ke službě dvojímu úzce provázanému úsilí o budování národa a státu. Kultura byla především nástrojem homogenizace, nebo dokonce usilovala o „Gleichschaltung“ a snažila se o politickou jednotu skrze zahlazení stávající kulturní různorodosti. Vzhledem k tomu, že politika přesvědčivé asimilace už není proveditelná a sklon k dobrovolné asimilaci už není myslitelný, neboť došlo k zploštění kdysi mocensky spolu udržované hierarchie kultur a zániku kdysi spolu udržovaných „kulturních systémů“, stále více diasporická skladba rozšiřujícího se zeměpisného prostoru Evropy předznamenává, jak budou vypadat věci příští se všemi jejich nároky, příležitostmi a hrozbami. Podstata v současnosti se utvářejícího evropského odkazu k budoucnosti světa spočívá v její (vůbec ne bezchybné, dosud neúnavně rostoucí) kapacitě dlouhodobě a prospěšně žít s kulturními odlišnostmi, výnosně pro všechny strany, *ne navzdory* jejich odlišnostem, ale *díky* nim. Evropa může globálnímu světu nabídnout své know-how, jak dosáhnout jednoty a opustit zkostnatělé antagonismy, své zkušenosti s vytvářením a kultivací pocitů solidarity, myšlenku sdílených zájmů a obraz sdíleného poslání – nikoliv skrze očerňování kulturních rozmanitostí a s úmyslem je potlačit, ale tím, že je povýší do postavení nesporné hodnoty a rozhodne se je ochraňovat a kultivovat. Evropa se naučila (a stále se učí) umění, jak transformovat kulturní odlišnosti z handicapu soužití v jednu z jeho předností – umění, které naše planeta potřebuje více než jakékoliv jiné umění, ryzí *meta*-dovednost, dovednost, jejíž zvládnutí umožňuje rozvoj a získání všech ostatních, život ochraňujících a život udržujících dovedností...

Jsem si jist, že tato situace není v zemích známých pod souhrnným názvem „Evropa“ úplně neobvyklá a bezprecedentní. Vlastně to bylo zřejmé a zřetelné od samého počátku evropské historie, kdy se pilně hledaly a úspěšně uplatňovaly způsoby, jak se s takovou situací vyrovnat (jakkoliv následně, znovu a znovu po celá staletí, byly tyto snahy a s nimi spojené přednosti odsunovány a zapomenuty). Pokud máme věřit Titovi Liviovi, vzestup Říma od jeho skromných počátků až k univerzálnímu postavení a slávě byl důsledkem toho, že se důsledně udělovala plná občanská práva a neomezený přístup do nejvyšších úřadů rozpínající se země všem lidem z dobytých nebo připojených zemí, že byly přinášeny patřičné oběti bohům, které uctívali nově příchozí a včetně podpory příslušných obřadů, a tak mohla být ukončena dlouhá historie bratrovražedných nepřátelství a oboustranného vrhání špíny, jež dále živila pokračující nepřátelství. Pět století nejranější evropské historie, pro mnoho pozorovatelů její nejslavnější éra, tak stále větší část Evropy žila pod ochranným štítem *Pax Romana*, jehož prostřednictvím byla všem obyvatelům dobytého/přijatého území garantována rovná a neomezená občanská práva, sochy jejich bohů byly bez námitek přidávány do římského Pantheonu, a tak byl zajištěna trvalá přízeň (trvalý růst, co do počtu a všestrannosti) božstev ochraňujících integritu a tím zároveň prosperitu římského impéria. Tato římská tradice respektu pro jinakost Druhého a stát prosperující skrze různorodost (což znamená dosažení občanské solidarity s pomocí, *ne navzdory* odlišnostem) bohužel nebyla, jak už bylo zmíněno, k vidění v průběhu další evropské historie.

Zatímco vynořující se absolutistické státy na západě zeměpisné Evropy byly zapojeny do mnoha dekad trvajících krvavých a zničujících válek rozsévajících dědičné nepřátelství

a vedoucích k Vestfálskému uspořádání, které přidělovalo každému panovníkovi plné právo vnutit, po dobrém i po zlém, svou náboženskou víru (a tím skrze toto zastoupení i kulturu) poddaným, velká část Evropy na východ od Labe se dokázala z tohoto trendu vymanit. Tato část Evropy se postavila za svou náboženskou (a tudíž, ve své podstatě i kulturní *avant la lettre*) toleranci a občanskou samosprávu. Hvězdným příkladem takovéto alternativy byla polsko-litevská „Republika obou národů“, která velkoryse poskytovala práva na kulturní samosprávu a zachování vlastní identity nespočetným etnickým, jazykovým a náboženským minoritám. A proto se vyhnula nepravostem, krveprolitím a dalším nesčetným hrůzám náboženských válek, které roztrhaly západní část Evropy a pokryly ji ranami na duchu, jež se hojily po celá staletí. Avšak tato tradice byla náhle přerušena rozdělením polsko-litevské pevnosti tolerance jejími nenasatnými sousedy, dynastickými říšemi a jejich státonárodními aspiracemi, a následkem tohoto rozdělení byly malé stejně tak jako velké, dříve nezávislé kultury vystaveny násilné rusifikaci na východě, respektive podobně bezohledné germanizaci na západě, dovršené (celkem neúspěšnou, ale tím neméně horlivou) protikatolickou ofenzívou ortodoxního křesťanství, respektive luteránství.

Dodnes zůstává sporné a diskutabilní, do jaké míry byla postupující modernita upřímná ve svém deklarování úmyslu prosazovat věc svobody, mimo diskuzi však zůstává její nesporný sklon ke kulturní netoleranci – odvrácené tváři „budování národa“. Pevnou součástí dvojího vzájemně se podporujícího a posilujícího procesu budování národa a státu bylo to, že národní jazyky se formovaly skrze potlačování a delegitimizaci místních „dialektů“, státní církve byly zakládány skrze diskriminaci a vyhlazení „sekt“, nebo že národní paměť vznikla na základě zavržení a zapomenutí „místního bláznovství a/nebo pověry“.

Jedna část Evropy, ta nejbližší jejímu „zeměpisnému středu“, však ovšem odolala masivním útokům na myšlenku, že kultura je věcí individuální volby, vlastního prosazení a stejně tak základem individuální autonomie. Tuto výspu představuje Rakousko-Uhersko, řízené z Vídně, která byla ne náhodou skleníkem kulturní kreativity a inkubátorem zdaleka nejzajímavějších a nevlivnějších příspěvků k evropské filozofii, psychologii, literatuře, hudbě, vizuálnímu a jevištnímu umění... Šlo rovněž o oblast, kde praxe rovnosti a samosprávy kultur byla pozvednuta těmi nejbystřejšími hlavami doby do pozice modelu pro budoucnost Evropy, modelu vytvořeného s úmyslem a nadějí na očistění soužití evropských národů od hrůzostrašného sloučení kulturní identity a územní svrchovanosti.

Princip národní osobní autonomie („osobní princip“) byl do hloubky rozpracován Otto Bauerem v jeho knize z roku 1907 *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Chápal tento princip jako cestu k „organizaci národů, ne jako územních celků, ale jako jednoduchého společenství jedinců“, a tak radikálně oddělil národ od území a vytvořil z národa sdružení bez území. Tato myšlenka byla nabídnuta k veřejné diskuzi jiným „austro-marxistou“, Karlem Rennerem v jeho eseji z roku 1899 *Staat und Nation* a o tři roky později vedoucím židovské Bund, Vladimírem Medemem v eseji z roku 1904 *Social democracy and the national question* (napsaném a publikovaném v jidiš), tedy v textu, který shrnul a syntetizoval historickou zkušenost polsko-litevské unie a rakousko-uherské monarchie:

Pojďme se podívat na případ země, jejíž obyvatelstvo se skládá z několika národnostních skupin, například Poláků, Litevců a Židů. Každá národní skupina by vytvořila samostatné hnutí. Všichni občané patřící k dané národní skupině by se spojili ve zvláštní organizaci, která by organizovala kulturní shromáždění v každém regionu a všeobecné kulturní shromáždění pro celou zemi. Sněmy by dostali vlastní finanční pravomoci, buď by každá národní skupina byla oprávněna

vybírat daně od svých členů, nebo by stát přiděloval každé skupině poměrnou část svých příjmů. Každý občan státu by patřil k jedné národní skupině, ale ke kterému národnímu hnutí se připojí, by bylo otázkou jeho osobního rozhodnutí a žádná autorita by na jeho volbu neměla vliv. Národnostní hnutí by podléhaly obecnému zákonodárství státu, avšak ve svých vlastních oblastech zodpovědnosti by byla tato hnutí autonomní a nikdo by neměl právo zasahovat do záležitostí ostatních.⁷

Tyto naděje byly roztrženy a takový plán utopen v krveprolití zákopů během světové války. Přišla mírová konference ve Versailles a památný výrok Woodrowa Wilsona, že suverenita národa je univerzální zásada lidskosti a musí být přijata jako klíč k poválečné rekonstrukci. Je známé, že tento výrok velmi zmátl a zděsil Hannah Arendtovou, která si byla vědoma skutečnosti, že „pásmo smíšené populace“ se mimořádně nehodí pro použití kritéria „*ein Volk, ein Reich*“.⁸ Ani Wilsonova nevědomost (nebo to bylo pohrdání nebo, či snad arogance?) avšak nepostačovala k tomu, aby předešla dalšímu (ačkoliv jsem si jist, že polovičatému) pokusu, jak hledat a nalézt způsob vhodnějšího soužití v situaci, kdy se vzájemně překrývají a křížují souostroví diaspor v podobě jugoslávského multietnického státu. A znovu pak bylo potřeba nedbale pronesené poznámky Helmuta Kohla (naznačující, že Slovinsko si zasloužilo nezávislost, protože bylo etnicky homogenní) k tomu, aby byla otevřena Pandořina skříňka sousedských masakrů a etnického vyvražďování...

My Evropané, stojíme dnes na počátku éry vynořujících se diaspor tváří v tvář vyhlídce Evropy, která se transformuje do stále širšího a delšího „pásma smíšené populace“. Na rozdíl od předcházejícího směru kyvadla, tomuto současnému procesu nepomáhá (státní) moc, spíše naopak, státní moc se pokouší, co jí síly stačí, tento proces zpomalit, nebo ho úplně zastavit. Avšak kapacita, již disponuje, zjevně více než kdy jindy nestačí k tomu, aby zastavila nápor rychlé a nezadržitelné globalizace mezilidské závislosti. „Proaktivní“ odpovědi na „diasporizaci“ sociálních rámců jsou pomalé, nesmělé, chybí jim vize, ale především se vyskytují sporadicky, měřeno dle jejich významu a naléhavé potřeby. Přesto jde právě o tento kontext, v němž je potřeba projednávat a prodiskutovávat vyhlídky Evropy jako politické a kulturní entity a hledat přesné umístění „centra“ Evropy. Nachází se v té části Evropy, která si nárokuje přídomek „střední“, kde je zkušenost občanské identity oddělené od otázek územní správy stále ještě relativně v živé paměti a kde (snad) jsou návyky osvojené, uplatňované a požívané za doby soužití nezatíženého žádnými *Kulturkämpfe* a asimilačními tlaky tak čerstvé, aby mohly být znovu připomenuty a přijaty.

Je to centrum paměti střední Evropy, co nám ukazuje evropskou budoucnost? Umíte si představit nějaké vycentrovanější, centrálnější ústředí, než je toto?

Z anglického jazyka přeložila Michaela Bílková Černá.

Zygmunt Bauman (1925), polsko-britský sociolog a sociální teoretik, patří k nejznámějším a nejčtenějším sociálním vědcům současnosti. Bauman působil do roku 1968 v Polsku, později se trvale usadil v britském Leedsu. Již v 60. letech vyšly v českém překladu některé

⁷ Jak nedávno citováno, Yves Plasseraud: Choose Your Own Nationality or The Forgotten History of Cultural Autonomy, v anglické edici *Le Monde diplomatique* z května 2000.

⁸ Viz Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*. London: Andre Deutsch 1986, p. 270.

jeho práce (Sociologie pro každý den, Sociologie, Kariéra), které sloužily celé jedné generaci studentů jako učebnice sociologie. Další česká vydání jeho děl následovala po roce 1989, zejména tituly Myslet sociologicky, Úvahy o postmoderní době, Modernita a holokaust nebo Individualizovaná společnost. Z dalších významných Baumanových knih, kterých již je celkem několik desítek, uveďme aspoň Kultura jako praxe, Vzpomínky na třídu, Zákonnodárci a vykladači nebo Evropa: nekončící dobrodružství. Zygmunt Bauman je držitelem čestného doktorátu Univerzity Karlovy a Ceny Nadace Vize 97.

Miloš Mendel: *Džihád. Islámské koncepty šíření víry*. Brno: Atlantis, 2010, 356 stran (druhé rozšířené a přepracované vydání).

Co pro muslimy znamená pojem džihád? Jaké různé sémantické významy může nabývat a z čeho jsou odvozeny? Jak se tyto významy v průběhu dějin proměňovaly? Základní linie recenzované knihy *Džihád* se soustředí právě na to, jak se sémantické významy „džihádu“ v prostoru a čase neustále mění. Autor práce, přední český orientalista Miloš Mendel z Orientálního ústavu AV ČR, zároveň vždy důsledně identifikuje širší historické, politické, kulturní a sociální příčiny těchto proměn. Knihu tak lze bez nadsázky číst i jako poutavé a fundované líčení historie muslimských společností od jejich prvopočátku až do současnosti (geograficky je kladen důraz na region Blízkého a Středního východu a na Indický subkontinent).

První oddíl knihy pojednává o džihádu v klasickém islámu. Druhý oddíl se pak soustředí na konkrétní případové studie středověkých myslitelů či historických událostí. Třetí oddíl monografie se zabývá různými pojetími džihádu v širokém proudu islámského reformismu (18. až 20. století) a poslední část knihy je věnována aktuálnímu dění naší doby. Úvodní kapitoly tedy poskytují základní seznámení s islámem a v jeho rámci lokalizují právě i koncept džihádu. Islámská právní věda (*fiqh*) se podle Mendela snaží rekonstruovat islámské Boží právo (*šaría*) a v jeho kontextu pak rozpracovává rovněž pojetí džihádu. Základními zdroji islámského práva jsou přitom Korán (autentické slovo Boží) a sunna kodifikovaná ve sbírkách hadísů (tzv. prorocká tradice, souhrn výroků a skutků Proroka inspirovaného Bohem). Ani Korán, ani sunna však až příliš často nedávají konkrétní návody jak řešit nejrůznější situace. A co více, pokud naopak jasné instrukce nabízejí, jsou tyto často vzájemně rozporné. Tento osud potkal také samotný pojem džihád, takže rozvolněnost jeho definice je zřejmá od prapočátků islámu. Právě v tomto bodě přicházejí na scénu islámští právníci a svou pozici monopolizují po většinu dějin. Důležitou metodou zůstává mimo jiné samostatný úsudek a volná interpretace s přihlédnutím k základním textům islámu (tzv. *idžtihád*).

Rozbor arabského slova džihád v Mendelově podání přivádí k významům jako snaha, píle nebo úsilí („*dž-h-d*“). Může se tedy vztahovat k nejvyššímu úsilí v zápase o nějakou cennou věc nebo zásadní myšlenku. Islám džihád v nejobecnějším vymezení vždy chápal v podobě všestranného individuálního nebo kolektivního úsilí o co neúspěšnější upevňování, rozvoj a šíření islámské víry. Džihád tedy v perspektivě věřícího znamená především odevzdání se do vůle Boží, bezchybné a vroucné plnění náboženských povinností, ale také konání dobra a odporování zlu. To přichází nejenom z nitra člověka, nýbrž též z vnějšku (např. vůle namířená proti vlastní sobeckosti, hříšnosti, pokušení, lži, hamižnosti, agresivitě, ale i boj s nepřáteli obce). Jde tedy o životní styl v souladu s Boží zvěstí, inspirovaný samotným příkladem proroka Muhammada, který sleduje „přímou stezku“ a po zásluze vyústí ve spásu a očistu duše věřícího.

Interpretační mnohoznačnost a významová rozmanitost džihádu podle Mendelova názoru vedla k tomu, že v islámském právu záhy vykristalizovala čtyři pojetí, takže v tomto významovém prostoru se do dnešních dnů vedou salónní debaty i tuhé ideologické boje o výklad pojmu. Jde především o džihád srdcem (*al-džihád bi'l-kalb*), kterým se rozumí neustálé prohlubování osobní zbožnosti, přemáhání hříchu a pokušení, jimiž Bůh muslimy zkouší a tuží (skrže padlého anděla Iblise), přičemž toto pojetí se také někdy nazývá Velký džihád. K Malému džihádu se naopak řadí džihád jazykem (*al-džihád bi'l-lisán*), který se týká šíření Pravdy misijní činností a hlasitým poukazováním na špatnosti. Dále džihád rukou (*al-džihád bi'l-jad*) představující všestrannou péči o obecní blaho, práci pro komunitu a charitu. A konečně rovněž džihád mečem (*al-džihád bi's-sajf*) ve smyslu obrany a prosazování islámu za pomoci násilí.

Mendel dále na základě historické analýzy tvrdí, že v rozdílných fázích dějin islámu a na různých místech islámské civilizace se vždy kladl odlišný důraz na různá pojetí džihádu. Některá z nich přitom byla na dlouhá staletí dokonce zásadně upožaděna, takže například džihád mečem dominoval pouze v prvním století islámu, kdy byl chápán jako cílevědomý ozbrojený boj

za geografické rozšíření víry. A to ještě s výjimkou tzv. prvního mekkánského období, kdy Prorok důrazně hlásal lásku k bližnímu a snažil se o kompromisy s okolní majoritní společností. Svou renesanci pak zažil džihád mečem opětovně až v 19. století v rámci širokého proudu reformáčních hnutí, která reagovala na šokující pronikání evropských kolonialistů.

Miloš Mendel na úvod druhého oddílu své knihy konstatuje, že o téma džihádu mezi islámskými právníky záhy po konci prvního století rozvoje islámu rychle upadá zájem, aby po celých příštích tisíc let živořilo na okraji. Dochází totiž k završení územní expanze islámu, a hledají se tak spíše právní zdůvodnění příměří a mírového soužití s jinověrci. Džihád samotný je vykládán (pokud vůbec) především jako individuální snaha žít v souladu s boží zvěstí a coby nekonečný boj se silami zla odvádějíci věřícího od tohoto bohulibého cíle. Ale také jako kolektivní usilování alespoň trochu připodobnit ummu ideálu prvotní Muhammadovy obce. Celkově se tak po tisíc let dějin islámu klade největší důraz na džihád srdce, jazyka a rukou, což je ostatně dikce odpovídající prvnímu mekkánskému období. Za příklad tohoto stavu můře posloužit andaluský filozof Ibn Rušd (narozen 1126 v Córdoba). Ten rozvíjel tehdy rozšířený žánr *ichtiláf* (odlišnost), který spočíval ve shromažďování a kontrastnímu srovnávání protichůdných výkladů hlavních sunnitských právních škol na nejrůznější témata. V tomto kontextu promýšlel tento učenc metodu islámského práva a tázal se: Mají sůry obecnou platnost, nebo se váží jen ke konkrétní a neopakovatelné situaci? Je v pořádku klasický právní postup rušení starších veršů těmi novějšími? Rozlišoval též obranný džihád, chápáný jako kolektivní povinnost legitimně vyhlášenou chalífou, a džihád útočný. K tomu lze sáhnout jen po vyčerpání všech nenásilných možností řešení sporu, navíc po trpělivém, upřímném a dostatečně dlouhodobém poznání protivníků islámu, a především pouze v situaci, kdy lze útok s pomocí důkazů obhájit jako prevenci předcházející chystané agresi nepřátel.

Zejména na půdě sunnitského islámu byl podle Mendela vždy patrný hluboký rozpor mezi islámským právem a politickou praxí. Džihád

sice představoval jedinou povolenou formu války, sunnitě se však takto nepokoušeli legitimizovat ani své střety s šíity, ani vzájemné boje provázející rozpad chalífátu v 8. až 10. století (označováno pojmy *kitál* nebo *mukátala*, tj. nábožensky indiferentní „zabíjení“). Ale dokonce ani egyptští Fátimovci (*šítíté*) se pro svůj zdráhavý střet s pronikajícími křižáky nesnažili využít mobilizující potenciál džihádu, namísto toho se opakovaně pokoušeli uzavřít příměří a bohorovně křižákům nabízet přestup na islám. Mendel se domnívá, že distance pragmaticky uvažující středověké mocenské elity vůči „výbušnému“ konceptu džihádu byla dána především obavou, aby se nakonec neobrátila proti moci samotné.

Výjimku ovšem představovalo například severoafrické beduínské puritánské hnutí murábitů budujících nový stát na území dnešního Maroka, Mauretánie a Senegalu, které úspěšně zasáhlo i do bojů s křesťanskými armádami v Andalusii. Asi nejvýraznější výjimkou z trendu odstavování džihádu na vedlejší intelektuální kolej pak Mendel vidí v díle středověkého teologa Ibn Tajmíja (1263–1328). Pro svou nerealistickou přísnost rozvíjenou v rámci hanbalovské právní školy se však jeho názory v praxi příliš neuchytily. A díky svému neustálému rebelantství a ostré nábožensko-mravní kritice zkorumpovaných poměrů si vysloužil opakované pronásledování mocí, vyhošťování, věznění a mučení. Miloš Mendel Tajmíju dokonce českému čtenáři přibližuje jako muslimskou dobu Mistra Jana Husa, který byl pro pravdu ochoten zemřít a inspiroval vlnu pozdějšího reformního hnutí, jež se na něj do dnešních dnů odvolává. Zásadní vliv na středověkého islámského „potížistu“ měly důsledky vpádu Mongolů do Bagdádu (1258), avšak ani mamlúcká dynastie (1250–1517) tvořená z bývalých a povrchně islamizovaných otroků, která se brutálně chopila moci v Sýrii a Egyptě, kam Tajmíja prchl před Mongoly, na něj neudělala dobrý dojem. Od panovníka má totiž dle Tajmíji věřící právo požadovat mnohé, realita úpadkových společností, čelících navíc vnější agresi, se pak snadno dostává do rozporu s ideálem. Především by měl panovník být pro společnost mravně ryzím vzorem hodným nápodoby a následování, a dále musí vládnout důsledně a spravedlivě dohlížet

na dodržování norem islámského práva, jimiž se mají řídit i oni samotní. Aby toho nebylo málo, jsou povinni chtít pro společnost to nejlepší, soustavně usilovat o její materiální a duchovní blaho (*maslaha*). Pokud vládce nedokáže dostát takto náročné roli, Tajmíja věřící vyzývá k jeho nekompromisnímu svržení.

A právě zde Mendel nachází příčiny vzniku inovovaného pojetí džihádu vykládaného jako samotný šestý pilíř víry. Tajmíja totiž vášnivě odmítá samotné klasické rozlišování „většího“ a „menšího“ džihádu: „Džihád zahrnuje všechny formy pokory a projevy uctívání Boha [...] Více než kterýkoliv jiný akt zbožnosti dává na odív lásku a zasvěcení sebe sama Bohu. Proto věrme v Boha prostřednictvím džihádu za Něho, vzdejme se životů a vlastnictví v Jeho prospěch, požádá-li nás o to [...]. Upevňujeme ummu a braňme ji proti všem rozvracečům z řad pokrytců a odpadlíků, nedejme bezvěreckým nepřátelům příležitost, aby cestu, kterou Bůh vyčistil pro ummu, zatarasili ohavnými modlářskými činy a překážkami“ (c.d., s. 128). Primárně tedy Tajmíja nevyzývá k expanzivnímu džihádu šířícímu islám, ale hrot jeho kritiky cílí na vnitřní nepřátele, na rozvraceče ummy, pokrytce, heretické vládce, bezvěrce a polyteisty ve státních službách, stejně tak jako na konformní duchovní: „V době, v níž žijeme, je účast v džihádu mečem zdrojem největšího štěstí, jež může věřící mudžáhid pocítit [...]. Vyhýbat se účasti na džihádu za očistění víry a ummy od novot a bezbožných tyranů znamená připravit se o štěstí“ (c.d., s. 128).

Koncept džihádu oprášil teprve o mnoho století později až islámský reformismus traumatizovaný bezbranností a neúspěšností muslimských společností tváří v tvář expandujícímu Západu. Islámští právníci a intelektuálové naléhavě požadují opětovné „otevření bran idžtihádu“, tedy nové racionální interpretace stále strnulějšího islámského práva v souladu s novou situací. Do oběhu se v debatách opět dostává také koncept *hidžra*, spjatý s obranným džihádem nebo s hnutím pasivního odporu, jímž se rozumí odchod z bezvěrecké a prohnílé společnosti na území, kde lze znovu obnovit obec a žít podle islámu. Imaginaci lidových vrstev stále více ovlivňuje rovněž idea *mahdího*

(Bohem vedený), který se podle islámské eschatologie zjeví krátce před „koncem času“ a s nímž má po porážce sil zla na zemi definitivně skončit útlak, mravní degenerace a nespravedlnost. Miloš Mendel dokonce konstatuje, že čím větší aroganci, pokoření, bolest, krutost a rozvrat kolonialismus způsoboval, tím se v podmaněných společnostech pocit brzkého příchodu spasitele šířil úspěšněji.

Mendel si také v souvislosti s džihádem všimá politizace súfismu. Džihád srdce chápaný jako neustálá sebekultivace jedince hledajícího individuální náboženský prožitek a snažícího se o přímý přístup ke zjevení byl mystikům patrně vždy bližší než džihád mečem. Na druhou stranu potenciál súfijských řádů (*taríka*) spočíval v tom, že byly dobře organizované a nezávislé na státní moci i na oficiálních duchovních. V čele navíc stojí charismatický šejch, kterému stoupenci řádu skládají slib věrnosti (*baja*). Pokud se pak šejch rozhodne vést ozbrojený džihád, má o zástupy bojovníků postaráno. Nadto ještě bratrstva často fungovala na jakési „mafianské“ bázi sdružující jedince daného klanu či městské čtvrti a disponující též vlastními milicemi, nebo alespoň skupinou ostrých hochů vynucujících právo a pořádek. A konečně, řády se postupně distancovaly od prohnílé většinové muslimské společnosti, přičemž o něco později se rovněž začaly vyhroňovat proti evropskému kolonialismu.

Podrobný pohled nabízí Mendel také na pojetí džihádu u Ibn Abdulwahhába (1703–1787), který stál u zrodu Saúdské Arábie a jehož učení bylo silně ovlivněno přísností Ibn Hanbala (780–855) a především Ibn Tajmíjou. Naopak druhý proud islámského reformismu se vždy snažil přijmout a osvojit nejružnější inovace, především ty ze Západu, zároveň je však reinterpretoval a uchoopil jazykem a pojmy islámu. Příkladem je Egyptan Rašíd Ridá (1865–1935), jemuž slouží jako východisko sebevědomá teze o tom, že všeho, čeho kapitalistický Západ nedávno dosáhl, bylo ve skutečnosti již dávno obsaženo v koránské zvěsti a prorocké tradici. Jde tedy o integrální součást kulturního dědictví muslimských národů, na které muslimové jen začínají pozapomínat, protože se odvracejí od víry: „Přijetím evropské civilizace si muslimové jen osvoji to, co

bylo kdysi jejich, co uplatňováním koránu a sunny sami světu dali. Evropané ummu předběhli pouze proto, že zatímco ona sama Boží zvěst stále více zrazovala, dokázali využít toho, co se od muslimů kdysi naučili v Andalusii a v Palestině“ (c.d., s. 214).

Tak například parlamentní demokracie v pojetí Rašída Ridá není nijak originální západní vynález, muslimové již dávno znají instituci *šúrá*, tedy konzultativní radu nejzbožnějších a nejkušenějších členů obce. Džihád tudíž v této optice znamená především usilování o civilizační dostižení Západu skrze aktivní přístup k životu, čínorodost a úsilí o všeobecné blaho: „Evropané dnes mají v sobě větší dynamiku než kterákoliv jiná civilizace, a proto se jim podařilo ovládnout svět. [...] Muslimové však mohou dosáhnout mnohem větší dynamiky a budou toho schopni proto, že se vrátí k plnění závazků, které jim předurčil Bůh, nikoliv proto, že by se kořili kapitálu a modle národní výlučnosti“ (c.d., s. 213). V této linii umírněného reformismu do dnešní doby pokračoval také rektor Al-Azharu (1958–1963) Mahmúd Šaltút, kterého lze označit za jednoho z nejdůležitějších oficiálních ulamá 20. století.

Takováto umírněná pojetí džihádu se však dnes střetávají s mobilizačním a na násilí orientovaným přístupem. Ten se však podle Mendela stále méně obrací proti vnějšímu nepříteli, primárním nepřítelem se naopak v průběhu 20. století stávají vládnoucí souvěrci, kteří svou nezodpovědností zavedli ummu do nedůstojného postavení a úpadku. Jde jak o brutální republikánské a sekulární se profilující diktatury, tak rovněž o zkorumpované konzervativní monarchie, jimž v obou případech sekundují kolaborující oficiální duchovní ochotní ve jménu víry ospravedlnit prakticky cokoliv. Obě strany se uchylují k islámu, aby se vzájemně obviňovaly z odpadlictví a ze zrady skutečně pravé víry. Miloš Mendel se v této souvislosti v závěru knihy podrobně věnuje zakladateli opozičního Muslimského bratrstva, Hasanu al-Banná a také dalším klíčovými ideologům politického islámu 20. století, jako jsou Sajjid Kutb, Maúdúdí, Rúholláh Músaví Chomejní, nebo současné hvězdě Júsufu al-Karadáwí.

Cílem této recenze bylo představit hlavní body knihy, kterou lze vřele doporučit všem zájemcům nejen z řad orientalistiky, ale také

sociologie, historie, politologie, žurnalistiky a mezinárodních vztahů. Jde o ryzí příklad orientalistické badatelské produkce, jež napomáhá problematizovat stereotypy, povrchní porozumění i vyložené mýty, s nimiž se v akademickém a publicistickém diskurzu v souvislosti s konceptem džihádu pravidelně setkáváme.

Karel Černý

Miroslav Bárta, Martin Kovář a kolektiv autorů: *Kolaps a regenerace: Cesty civilizací a kultur*. Praha: Academia, 2011, 816 stran.

Téma kolapsu společnosti je v posledních letech díky probíhající ekonomické krizi hojně diskutováno jak na laické úrovni, do níž je možné zpravidla počítat i obecnou žurnalistiku, tak i po odborné stránce. V případě studia kolapsů coby společenskoveďdního problému ale nejde o čistě konjunkturalistické téma – výzkum zániku a proměny minulých civilizací a kultur tvoří integrální součást zejména archeologického a historického bádání a je tedy na co navazovat. Až do vydání knihy Josepha Tainterova *The Collapse of Complex Societies* v roce 1988 (česky *Kolapsy složitých společností*. Praha: Dokořán, 2009) však byly obvykle rozebírány jednotlivé příčiny konkrétních případů zániku konkrétních společností. Tainterova teorie, která popisuje kolaps jako náhlou ztrátu komplexity, na níž se podílejí jak vnitřní dynamika společnosti, tak i vnější příčiny, jež mohou představovat pověstnou „poslední kapku“, se oproti tomu snažila poskytnout obecný model kolapsu a neopomíjela ani potenciál navazujícího adaptivního rozvoje podminěného předchozím snížením komplexity.

V českém prostředí téma společenských kolapsů v návaznosti na Tainterova v posledních letech významně pootevřeli Miroslav Bárta a Petr Pokorný knihou *Něco překrásného se končí: Kolapsy v přírodě a společnosti* (Praha: Dokořán, 2008), nešlo ale o jediný text týkající se tohoto problému – související otázky byly diskutovány jak v dalších, již specializovanějších pracích těchto autorů (např. Miroslav Bárta et al.: *Ostrovy zapomnění. El-Héz a české výzkumy v západní egyptské poušti*. Praha: Dokořán,

2009), tak i jinde – zde můžeme zmínit například esejistickou tvorbu Václava Cílka. Výrazný nárůst zájmu o tuto tematiku v posledních letech pak vedl Miroslava Bártu a Martina Kováře k pokusu sestavit multioborový sborník (či kolektivní monografii), který by byl věnovaný sociálním kolapsům a který by obsahoval příspěvky nejen historiků a archeologů, ale sociologů, ekonomů, přírodovědců a zástupců dalších relevantních vědních disciplín. Výsledkem je recenzovaná publikace.

Většina z celkem třiceti příspěvků obsažených v knize je řazena chronologicky, na začátku jsou doplněny obecným úvodem z pera Miroslava Bártu, který je věnován obecné definici kolapsu a jeho charakteristickým rysům, a na konci studii zaměřenými přírodovědně.

Na Bártův úvod navazuje oddíl sestavený z příspěvků z oboru archeologie; zastoupeni jsou Jiří Svoboda (*Komplexnost lovců-sběračů a komplexnost moravského gravettienu*), Jan Turek (*Poháry místo monumentů. Tradice a změny v společnosti a v kosmologii evropských zemědělců ve 3. tisíciletí před Kristem*), Alžběta Danielisová („*A pak se potichu vytratili... Zánik keltské civilizace v Čechách z pohledu archeologie*“), Jiří Militký (*Nejstarší středoevropské mince – vzestup a pád keltské civilizace ve střední Evropě z pohledu numismatiky*) a Evžen Neustupný (*Pulzování archeologických kultur*). Obecně je možné říci, že texty v této kapitole jsou přínosné zejména tím, že shrnují aktuální stav poznání témat, jež byla v minulosti vykládána jinak, přičemž tento starší výklad má dosud značnou setrvačnost – týká se to zejména příspěvků Turka, který u proměny eneolitických kultur v souladu s novějším poznáním akcentuje význam změny v symbolických systémech a obecně celospolečensky uznávané ideologii, a Danielisové hledající vnitřní, zejména ekonomické příčiny a projevy zhroucení keltského osídlení v českých zemích. Neustupného teoretičtěji zaměřený text rovněž zdůrazňuje roli symbolických systémů a upozorňuje, že rozsáhlou změnu společnosti může přivodit i vznik nového zásadního symbolického prvku nebo proměna významu prvku existujícího. V archeologických pramenech je možné proměny tohoto typu pozorovat jako pulzování mezi rozvolněným a uniformním

projevem archeologických kultur, kdy je starší, již diverzifikovaný symbolický systém nahrazen novou, symbolicky zatím jasně a jednotně provázanou ideologií.

Problematika starověkých civilizací je pokryta texty Petra Charváta (*Každý konec je nový začátek: transformace sumerské společnosti na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l.*), Jiřího Janáka (*Achnaton – filozof na trůně nebo tyran?*), pozoruhodnou studii Jakuba Maršálka *Jednota a rozpady starověké Číny*, zabývající se komplexní dynamikou vztahů jednotlivých čínských států a jejich (nejen) politické kultury přibližně od roku 2000 př. n. l. do přelomu letopočtu, a práci Jiřího Musila *Krise a úpadek římské říše*.

Středověk a raný novověk zastupují příspěvky Michala Lutovského (*Vzestup a pád „říše českých Boleslavů“*), Petra Čorneje (*Husitství: katastrofa, neb východisko z pozdně středověké krize?*), Markéty Křížové (*Kolaps indiánských říší?*), Josefa Opatrného o španělském koloniálním impériu (*Dlouhá cesta ke kolapsu. Konec říše, nad níž nezapadalo slunce*) a Jaroslava Pánka (*Bílá hora a černý pád stavovského státu*). Je možné říci, že i témata historicky natolik vytěžovaná, jako jsou některá z výše nastíněných, se podařilo autorům prezentovat prostřednictvím společného tématu „kolapsu“ poměrně inovativně, moderně a zajímavě.

Na tento oddíl pak plynule navazuje trochu nevyvážená sekce věnovaná novověku a nejnovější době. Její první polovinu představují historicky analytické příspěvky psané v obdobném duchu, jako v kapitole předchozí (Eduard Gombár – *Zánik osmanského impéria*, Robert Kvaček – *Pád Rakousko-Uherska a vznik Československa*, Ondřej Houska – *Uspořádání odsouzené k zániku? Mýty a skutečnosti o kolapsu versailleského mírového systému*, Martin Kovář – *Smutný kolaps v pravý čas. Pád, který zachránil Británii*). Text Jana Rychlíka *Rozdělení Československa (1989–1992)* je podrobnou kronikou popisovaných událostí s menším důrazem na teoreticko-analytický přístup, téma dějin 20. století pak uzavírá studie Michala Pullmana *Úpadek a pád komunistických režimů ve střední a (jiho) východní Evropě*. Následující texty, které reflektují nejnovější dějiny a současnost, trochu trpí nevyhnutelným handicapem, který je způsoben

malým odstupem od popisovaných událostí. Příspěvek Jiřího Ellingera *Spojené státy americké po 11. září 2001. Počátek úpadku amerického „impéria“?* se s tímto problémem vyrovnává poměrně úspěšně tím, že se věnuje rozboru současných politologických a prognostických názorů na budoucí vývoj postavení Spojených států. Mojmir Hampl (*Současná světová krize. Normální cyklus nebo náznak kolapsu?*) zase představuje na příkladu aktuální finanční krize model distribučních koalic v pojetí Mancura Olsona. Za nejproblematictější příspěvek knihy považují text Miroslava Ševčíka a Michaely Ševčíkové *Hrozba pro současnost i pro budoucnost: kolapsy veřejných rozpočtů na pokraji nového tisíciletí*, který proti sobě v poněkud alarmistickém duchu staví idealizované (a ideologizované) koncepty (pozitivního) kapitalismu a (negativního) socialismu a má místy spíše charakter přednášky na sjezdu politické strany.

Poslední kapitolou knihy je oddíl nazvaný *Člověk a přírodní prostředí*. Jeho první příspěvek *Kolapsy vs. přírodní katastrofy* (Jan Kozák) je koncepčně poněkud nevyvážený, neboť kombinuje dosti obecnou teoretickou úvodní část s delším a v řadě ohledů podnětným rozбором zobrazování přírodních katastrof od 13. do 19. století. Vzhledem k pojetí publikace by možná bylo vhodnější zmiňovaný teoretický úvod pojmut jako samostatný a trochu detailnější příspěvek. Nejde ale o zásadní problém. Text Petra Pokorného *Česká krajina a kolapsy* částečně navazuje na archeologickou kapitolu knihy a zabývá se kolísáním pravěkého až raně středověkého osídlení Čech a jeho odrazem v palynologických pramenech. Pavla Státníková se v příspěvku *Praha, Pražané a vltavské povodně* věnuje historickým povodním na Vltavě a tomu, jak na ně společnost bezprostředně reagovala, zejména způsobu organizace záchranných a preventivních prací. Antropogenně podmíněné erozní procesy srovnává Lenka Lisá v článku *O kolapsech skrytých pod povrchem krajiny*. Publikaci pak uzavírají příspěvky Václava Cílka *Suroviny a konec světa – od kolapsu k regeneraci* a Vladimír Brůny, Kateřiny Křovákové a Petera Chrastiny *Paměť mostecké krajiny – delete a restart*.

Celkově je možné knihu sestavenou Miroslavem Bártou a Martinem Kovářem jako

zajímavý multidisciplinární příspěvek k problematice, která je v posledních letech v sociálních vědách hojně diskutována. Její široký tematický záběr zaručuje, že i čtenář, který se jedním ze zastoupených oborů zabývá, zde najde informace dokreslující věci jemu známé z jiného úhlu pohledu. Snaha oslovit široké spektrum autorů s sebou samozřejmě vždy nese i riziko roztržitosti, přebujelosti a nevyváženosti, dá se ale říci, že se editorům podařilo vypořádat se s tímto problémem poměrně dobře. *Cesty civilizací a kultur* tak představují záslužný počín, který se může v našem jazykovém prostředí stát jednou ze základních publikací na téma civilizačních kolapsů.

Jan Pohunek

Gérard Noiriel: Úvod do sociohistorie. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2012, 146 stran (přel. Pavel Sítek).

Formy interpretace a „vytváření“ historie se již od 70. let minulého století stávají významným sociologickým tématem v souvislosti s postmodernistickou kritikou historiografie jako vědy. Do způsobů, jimiž profesionální historikové pojednávají dějiny, vstupuje několik problematických aspektů, z nichž jsou nejčastěji zmiňovány politické a mocenské vlivy (historie jako legitimizace stávajícího řádu). Jedním z výsledků této diskuse je teze, že „učebnicová historie“ je pouze jednou z forem společenské paměti, obsahující přesvědčivé shrnutí minulosti, které je výsledkem složitých procesů interpretace a výběru (toto přesvědčení formuluje například Peter Burke ve své stati *History as Social Memory* z roku 1989).

Historik Gérard Noiriel (nar. 1950) částečně navazuje na zmíněnou kritickou tradici francouzské filozofie a sociologie – patří ke generaci univerzitních studentů, jejichž přednášejícími byli například Michel Foucault, Pierre Bourdieu nebo Jacques Derrida. V jeho odborné bibliografii převažují témata historických souvislostí přistěhovalectví, dějin dělnického hnutí, postavení intelektuálů, otázky národní a státní identity, nedávno vydal studii k historickému

výzkumu týrání a zneužívání dětí. V současnosti zastává pozici profesora na L'École des hautes études en sciences sociales (EHESS). Kromě vědeckých a pedagogických aktivit se rovněž věnuje popularizační činnosti: počátkem 90. let se například podílel na tvorbě série několika desítek dokumentárních filmů pro televizi FR3.

V únoru 2012 vyšel v Sociologickém nakladatelství (SLON) překlad Noiriellovy knihy *Úvod do sociohistorie*, jež byla původně publikována roku 2006 v pařížském nakladatelství La Découverte. Autor v této útlé knize (110 stran a doslov překladatele Pavla Sitka) představuje vědecký přístup, pro nějž se ujal označení „sociohistorie“ a jež se ve Francii rozvíjí zhruba od počátku 90. let. V jeho základech je, jak název naznačuje, kombinace určitých metod a postupů z oborů sociologie a historie. Jako zdroj inspirace ovšem slouží také další společenskovední disciplíny, především politologie a antropologie.

Již v samotné předmluvě Noiriela zdůrazňuje, že sociohistorie není novou teorií ani novým paradigmatem. Tento vědecký přístup označuje spíše za „krabici s nástroji“, jakousi skříňku s nářadím (fr. „boîte à outils“), na jiném místě dokonce jako „vědeckou hru“ poskytující badatelům konkrétní postupy vhodné k vyřešení specifických vědeckých problémů. Sociohistorie je v tomto smyslu orientována výrazně empiricky a výsostně pragmaticky. Jednou z motivací pro vznik tohoto proudu byla pocíťovaná potřeba „kolektivní disciplíny“ a „kolektivního jazyka“, která je podle Noiriela klíčovou podmínkou smysluplné badatelské činnosti; tato podmínka nicméně ve francouzském akademickém prostředí často ustupovala intelektuálnímu individualismu a z něho plynoucím vleklým polemik. Kromě pokusu o sjednocení a posílení společenských věd je dalším důvodem pro vznik sociohistorie snaha o ustavení interdisciplinárního hlediska v praktické podobě týmové spolupráce vědců z různých vědních oborů.

V prvních částech knihy Noiriela vymezuje oblast bádání sociohistorie a její vztah k sociologii a historii, jejichž odkaz rozvíjí. Zdůrazňuje přitom odlišnost sociohistorie od sociální historie, historické sociologie a mikrohistorie: sociohistorie kombinuje základní principy sociologie a historie „tak, jak se ustavily na přelomu

19. a 20. století“ (s. 13). Sociohistorie si z historiografie vypůjčuje snahu o „nalézání minulosti v přítomnosti“: sociohistoricky relevantním východiskem je kritické zkoumání stop lidské činnosti pocházejících z minulosti. Ze sociologie je jednak převzato „nacházení reálných jedinců za kolektivními entitami“ (pro sociohistorika „existují pouze jedinci z masa a kostí“), dále pak chápání sociálních vztahů primárně jako vztahů mocenských (v návaznosti na Foucaultovo pojetí moci). Sociální vztahy jsou v prizmatu sociohistorie především „vztahy na dálku“ (fr. „relations à distance“ – vztahy mezi jedinci, kteří se osobně neznají), jejichž výrazný rozvoj souvisí se vznikem pisma, rozšířením peněz a vývojem komunikačních technologií. Sociohistorie tak usiluje o pochopení toho, jak „prostředky působení na dálku“ (fr. „moyens d'action à distance“) ovlivňují mocenské vztahy, což lze reflektovat třemi základními způsoby: 1. v souvislosti s tématem sociální dominance; 2. v kontextu sociální solidarity; 3. ve vztahu k symbolické a jazykové dimenzi mocenských vztahů (stigmatizace, etiketizace). Sociohistorická terminologie se zakládá na pojmech, které reflektují různé dimenze vztahů a působení „na dálku“, přičemž jde zejména o koncepty „konfigurace“ (navazující na pojem figurace Norberta Eliase), „uskupení“ (soubor vzájemně si neznámých jedinců se společnými zájmy, jež podléhá určitým pravidlům a má své představitele; rozlišují se uskupení ekonomická, politická a kulturní) a „komunity“ (jedinci provázaní vztahy vzájemné známosti). Mezi další časté sociohistorické pojmy patří například socioprofesi a socioadministrativní kategorie. Oblast empirického výzkumu sociohistorie se vymezuje na jedné straně historickou metodou archivního výzkumu a „pochopení, nikoli posuzování lidských aktivit“, na straně druhé sociologickým úsilím zkoumat mocenské vztahy jako „vztahy na dálku“ (s. 25).

Po vymezení pozic a terminologických specifik sociohistorie (vrátíme se k nim ještě v závěru tohoto textu) se Noiriela soustřeďuje na zdroje a inspirace, které sociohistorické hledisko utvářely. Mezi autory, jejichž odkaz sociohistorie určitým způsobem rozvíjí, řadí většinu sociologických klasiků 19. století

(K. Marxe, É. Durkheima, M. Webera, G. Tarda). Z badatelů pohybujících se na pomezí historie a sociologie během první poloviny 20. století pak uvádí autory z okruhu školy *Annales*, především M. Blocha, L. Febvra a F. Braudela, coby zástupce sociální historie – jejich přístupu ovšem vytyká neustálou oscilaci mezi „historií mentalit“, definovaných jako kolektivní reprezentace, a „historií tříd“, definovaných jako ekonomická kritéria“ (s. 37). Z meziválečných sociologů je pro sociohistorii nejzajímavější odkaz F. Simianda (retrospektivní ekonomická sociologie) a M. Halbwachse (kolektivní paměť, sociální rámce paměti), kteří rozvíjejí durkheimovské pojetí sociologie. Mezi významné zdroje inspirace sociohistoriků se dále řadí historická sociologie N. Eliase, jehož studie ovšem Noiriel kritizuje pro jejich nedostatečné empirické založení. Ve 2. polovině 20. století nachází sociohistorie další kořeny v sociálním konstruktivismu (Berger, Luckmann) a kulturních studiích (Hoggart, Thompson). Zásadním „mostem k sociohistorii“ je pak v Noirielových očích sociologie Pierra Bourdieu (vedle konceptů pole a habitu zejm. pojetí jazyka jako mocenského vztahu). Ačkoli sociohistorie na Bourdieuovo dílo navazuje v mnohém, „nepřebírá jeho ambice v oblasti teorie“ (s. 52). Sociohistorie se naopak v návaznosti na uvedené zdroje profiluje jako přístup fundamentálně empirický, který usiluje o vyřešení jasně definovaných vědeckých otázek prostřednictvím výzkumných postupů volených *ad hoc*, tedy metod, jež se zdají nejvhodnější pro zkoumání daného problému.

Kromě sociologie a historie je sociohistorie ovlivněna také antropologií a ekonomikou. Noiriel stručně představuje studie J. Goodyho (význam písma pro vznik moderní civilizace) nebo K. Polanyiho (role peněz jako média společenských vztahů). K ekonomickým a sociálním otázkám přistupuje sociohistorie s důrazem na svá ústřední témata („prostředky vztahů na dálku“): jde jí tedy především o vývoj materiálních spojení v podobě zvěcnění směny a materiálních vztahů, stejně jako jejich technologické podmíněnosti. Trh je v sociohistorii vnímán jako specifická konfigurace, v jejímž rámci se projevují různé typy vztahů dominance a solidarity. Podstatný pramen sociohistorické práce

představuje také politologie. Právě politika patří podle Noirielu spolu s vědou mezi nejvýznamnější témata současné francouzské sociohistorie i sociologie (uváděn je například L. Boltanski a B. Latour). Působení symbolické moci sociohistorie sleduje také v oblasti kultury a ta je zde definována jako „soubor diskursů a praktik, které usilují o vymanění se dvěma hlavním formám nátlaků (ekonomické a politické), které ovládají současný svět“ (s. 97).

Závěr knihy je věnován stále aktuální a kontroverzní otázce angažovanosti ve vědě; představuje příspěvek k jakési „sociohistorii sociohistorie“ a pokus využít sociohistorické nástroje „k řešení dilematu angažovanosti a distancovanosti“ (s. 110). Dále sociohistorik má v samotném popisu své práce porozumění genezi sociální reality, především z hlediska mocenských tlaků a nátlaků, jimž jsou „aktéři veřejného života“ vystaveni, a povinností sociohistorika je „připomínat rozměr nátlaků, které ovlivňují jednání jedinců, a to i když zastávají řídicí funkce“ (s. 118). Zároveň však Noiriel poukazuje na fakt, že vědec, jenž se rozhodne angažovat ve veřejném prostoru, je vystaven konkurenci „hegemonů“ v této oblasti – politiků a novinářů, jejichž výchozí pozice pro oslovení publika je nesrovnatelně lepší.

Gérard Noiriel v žádném případě nepředkládá pouze přehled více či méně známých autorů, na jejichž bádání sociohistorie navazuje, ale představuje také mnoho konkrétních případových studií, jež byly na poli sociohistorie v posledních letech realizovány (výzkumy míšenců, uprchlíků, konstrukce národní identity, geneze veřejného mínění aj.). Dokládá tak nejen tematickou rozmanitost sociohistorického bádání, ale též různé způsoby využití zmíněné „krabice s nástroji“ tvořící sociohistorii.

Za nedostatek považují určitou stylistickou neobratnost celého textu, což má místy negativní vliv na jeho čtivost i srozumitelnost. Plynulost některých pasáží narušují také různé terminologické zvláštnosti, jež neplynou nutně ze specifik sociohistorie (například Weberův pojem „panství“ je překládán jako „dominance“). Obecně lze knize vytknout jistou terminologickou nedůslednost, která je patrně zčásti důsledkem zavádění nových sociohistorických termínů.

Samotné argumenty pro opuštění obvyklých společenskovědních označení a jejich nahrazení novými (takřka mizí zavedené pojmy jako „organizace“ či „skupina“) jsou dle mého názoru málo přesvědčivé a často vedou spíše k nesrozumitelnosti určitých pasáží, přinejmenším pro čtenáře uvyklého standardnímu pojmosloví. Tak na straně 18 se třeba uvádí: „Sociohistorie, jak si budeme moci všimnout, vůbec nepoužívá pojmu ‚sociální skupina‘. Tento výraz totiž náleží historikům, kteří definují kolektivní entity na základě ‚objektivních‘ kritérií (například zaměstnání, příjmy apod.).“ Odhlédněme nyní od toho, že uvedeným způsobem se obvykle nevymezuje pojem sociální skupina, ale spíše sociální kategorie. Pozoruhodnější je, že přes proklamované opuštění tohoto pojmu se sousloví „sociální skupina“ (fr. „groupe social“) přesto na následujících stranách několikrát objevuje, přičemž na straně 37 je dokonce „proces konstrukce sociálních skupin“ umístěn do samého centra zájmu sociohistorie, na straně 68 do názvu podkapitoly „Co je ‚sociální skupina‘?“. Srovnání s originálem ovšem ukazuje, že vinit z této nesoudržnosti samotného Noiriela by nebylo na místě – francouzské vydání knihy totiž dvě výše citované věty (v českém překladu na straně 18) vůbec neobsahuje. Jedná se tedy patrně o poznámku překladatele, která ovšem jako taková není odlišena ani označena.

Přes uvedená dílčí negativa představuje jako celek Noirielova kniha „Úvod do sociohistorie“ zajímavý náhled do specifické oblasti bytostně pragmatické, empiricky orientované větve francouzského společenskovědního bádání, což je v překladové literatuře oblast dosud – ve srovnání s francouzskou filozofií či sociální teorií – poměrně málo zastoupená. V kontextu sociologie je hlavním kladem jasně formulované temporalizované hledisko společenskovědního bádání a reflexe časové situovanosti i geneze společenských jevů. Sociohistorie také díky svému charakteristickému důrazu na empirickou (terénní a archivní) práci tvoří důležitou protíváhu k převažující teoretické orientaci dostupné literatury z pomezí historických a sociologických disciplín.

Jakub Mlynář

Andrea Orzoff: *Battle for the Castle. The Myth of Czechoslovakia in Europe, 1914–1948.* Oxford – New York: Oxford University Press, 2009. 286 stran.

Interdisciplinárně a teoreticky podložený zájem o politickou kulturu, vztahy a interakce mezi masovými médii, politiky a voliči, problematika konstrukce moderního národního státu, formy jeho legitimizace pomocí národních narácí a dalších symbolických pojmů a tropů, či role intelektuálů při budování těchto mocenských legitimizací – to všechno jsou témata, která jsou v poslední době postupně integrována do výzkumu evropských, československých a českých dějin 20. století. Klasické politické dějiny dnes sice poskytují nové poznatky o politickém a sociálním vývoji, avšak méně často se obracují k problémům, jež mají neméně velký význam, ale zdánlivě se jeví jako irelevantní nebo těžko uchopitelné pro tradiční historiografii. Kniha Andrey Orzoff v tomto ohledu vyplňuje mezeru ve výzkumu národních mýtů, politické kultury, mediální komunikace a budování státu v Československu mezi lety 1914 až 1948.

Andrea Orzoff se věnovala československému mýtu v Evropě tak, jak jej konstruovali a veřejně komunikovali zastánci skupiny Hradu, seskupení kolem Tomáše Garrigua Masaryka a Edvarda Beneše. Zdánlivě provokativní československý mýtus ale autorce v žádném případě neslouží jako pejorativní pojem, který by chtěl revidovat interpretaci československých dějin první poloviny 20. století, ani jako dekorativní pojem vypůjčený z jiných sociálních věd. Orzoff užívá pojem mýtu ve smyslu „světového pohledu, založeného na identifikujících ideologických narácích nebo obrazech, které hlásají universálně platnou pravdu, jež je ale akceptována jenom u některých částí publika a jenom v danou dobu“ (s. 15). Mýtus se zde tedy chápe jako ideologicky založené, společensky etablované vyprávění nebo obraz, který má časově omezenou platnost a u publika. Československý mýtus je pojímán jako různorodý způsob legitimizací a komunikace nového československého státu v Evropě. Konečně pak Orzoff v úvodu knihy píše, že všechny úspěšné mýty obsahují prvky obecně přijímané pravdy (s. 21).

Centrálním vzkazem československého mýtu byl podle autorky specifický vztah československého (čti českého) národa k hodnotám demokracie a pravdy v kontextu moderní historické narace českého národa (např. s. 11 a 57). Autorka zasadila československý mýtus do několika významných kontextů. Na prvním místě je to skutečnost, že národní mýtus je nutné považovat za jednu z ústředních forem legitimizace každého moderního státu. Československý pokus tedy není ničím novým, specifickým a tím méně exotickým, ale naopak spíše historickou normou. Andrea Orzoff se pak zmiňuje obecný diskurzivní kontext československého mýtu, kterým byla v první řadě orientalistická percepcí národů Střední a Východní Evropy u západoevropských velmocí. Československý mýtus musel přesvědčovat zahraniční publikum o smysluplnosti a politické a civilizační vyspělosti (evropanství) Československa mezi válkami a v tomto smyslu byl v podstatě definován pomocí a v závislosti na západních pojmech a představách. Konečně autorka v tomto kontextu otevřeně přiznává příslušnost meziválečného Československa k Východní Evropě, která je v její interpretaci dána právě diskurzivní pozicí československého mýtu a kterou definuje jako „[...] příměs postojů k evropským velmocem: kombinaci závislosti, obrany vůči nim, strachu z pohlcení a pokusů vykreslit vlastní stát jako jim podobný“ (s. 16). Mýtus Československa a jeho propaganda byly, jak autorka argumentuje, nedílnou a významnou součástí budování nového státu, které probíhalo v případě většiny následnických států Rakouska-Uherska (ale i Ruska) na dvou úrovních: doma a v zahraničí. Československý mýtus se musel intenzivně snažit o vyvrácení své podřízené diskurzivní pozice zdůrazňováním západních hodnot československé demokracie. Přitom ale jeho účinek či důvěryhodnost v zahraničí byly zcela závislé na tom, zda západní velmoci (respektive spojenci) budou ochotni propagandě mýtu naslouchat a jak bude odpovídat jejich vlastním politickým zájmům. V tomto ohledu československý mýtus bojoval proti hned dvěma oponentům: proti západnímu orientalismu a velmocenské „realpolitice“. Československý mýtus jako součást vnitřního procesu formování moderního státu v mnohonárodním

kontextu střední a východní Evropy dobře ilustruje do jaké míry přejaté západní vzory nerespondovaly s faktickou situací v regionu, kde historické hranice často středověkých nebo raně novověkých státních útvarů nekorelovaly s etnickými a jazykovými hranicemi moderních „imagined communities“. V tomto případě se stejný mýtus zaměřoval na domácí publikum, kde se snažil pomocí hledání a exponování společných symbolů (například Masaryka, historické narace, fabrikace legionářských legend atp.) o změkčení relativně ostrých hran národnostních konfliktů uvnitř mnohonárodního Československa. V tomto případě jeho tvůrci bojovali proti stejné ideologii, která pomohla pohřbit staré Rakousko-Uhersko a vybudovat Československo – proti nacionalismu.

Battle for the Castle se zaměřuje na jednotlivé aspekty a formativní prvky a strukturu československého mýtu v první polovině 20. století. Hned zpočátku, v první kapitole si všímá toho, že československý mýtus byl v mnoha aspektech rozšířením české národní koncepce dějin a české národní identity v kontextu mnohonárodního Československa. V rámci tohoto konceptu československý mýtus navazoval na Palackého koncepci českých dějin, doplněně masarykovským akcentem na husitskou epochu českých dějin a starším mýtem Bílé hory (který se v českém prostředí formoval už v 18. století, ale populární podobu mu dodalo až Jiráskovo *Temno*). Česká historická narace se stala hlavní kostrou československého mýtu, což samo o sobě samozřejmě představovalo problém ve vztahu k výrazným československým menšinám, k Němcům a Maďarům, ale také ke Slovákům a Rusínům. Podobně jako v případě pozdní habsburské monarchie bylo snahou tvůrců mýtu vykonstruovat Československo jako jednotný stát a postupně integrovat jednotlivé národnostní skupiny do jedné politické entity nazvané československý národ. A podobně jako v případě Rakouska-Uherska se také československým ideologům tento cíl postupně vzdaloval s ohledem na zhoršující se vztahy mezi de facto státním národem Čechů a ostatními národy v Československu i s ohledem na zahraničně-politickou situaci, rychle spějící ke krizi Versailleského systému v Evropě a další válce.

Ve druhé kapitole recenzované práce autorka analyzovala institucionální a sociální strukturální základnu propagandy československého mýtu, kterou tvořily vedle neformální skupiny Hradu a prezidentské kanceláře, také pražské nakladatelství Orbis, Ministerstvo zahraničních věcí, pro-Hradní noviny a časopisy a taktéž některé společenské skupiny jako feministky, Židé, společenské kluby nebo legionáři. Prostor též věnovala politické opozici v podobě Pětky a české radikální pravice, která se snažila komunikovat naopak proti-Hradní propagandu. Poměrně zajímavý pohled uplatnila například na propagandistickou a politickou roli spisovatele Karla Čapka, jež byl jedním z vůdčích tvůrců Masarykova kultu a jehož „Hovory s T. G. M.“ autorka analyzovala jako jeden z centrálních textů československého mýtu.

Masarykův kult pěstovaný mezi léty 1918 až 1938 (viz kapitola 3) byl nedílnou součástí integračních strategií československého mýtu. Tak Orzoff mimo jiné sledovala obsah, formy šíření a komunikace Masarykova kultu v době meziválečného Československa a všimla si některých jeho rysů shodných se starším kultem císaře a krále Františka Josefa I. V této souvislosti je opět nutné připomenout, že Masaryk i Beneš, ale též další tvůrci československého mýtu a politická elita země prožili formativní roky svého života v prostředí Rakouska-Uherska a pod vládou Františka Josefa I., podobně jako většina z občanů Československa mezi lety 1918–1938. Jak Orzoff argumentuje, jádro politické reprezentace meziválečného Československa připomínalo spíše gerontokracii (s. 21). Není tedy překvapivým, že v řadě případů stále pokračovali v celé řadě politických praxí i diskurzů, které si internalizovali v době Rakouska-Uherska. Byla zde ale také určitá fyzická podobnost mezi Masarykem a starým císařem, kterou ale tvůrcové kultu ještě více podtrhli užitím polovojevské uniformy a jízdou na koni, stejně jako častými účastmi prezidenta na vojenských přehlídkách. Masarykův kult ale také obsahoval další podobné motivy jako ten císařský: například asketický způsob života, ranní vstávání nebo láska k dětem. Všechny tyto praxe byly u Masaryka i u Františka Josefa I. veřejně komunikovány stejným způsobem. Masarykův kult tak dával veřejnosti

do jisté míry to, na co už byla zvyklá. V neposlední řadě byl kult Masaryka provázán s konkurenčním bojem mezi Hradem a jeho oponenty v řadách tzv. domácího odboje (mezi jiným mezi Kramářem a Benešem, Dykem a Masarykem či obecněji Stříbrným a Hradem), který lze do jisté míry vidět jako pokus o monopolizaci historického dědictví 28. října 1918 v podobě diskurzu prezidenta osvoboditele.

Poslední dvě kapitoly se analyticky věnují propagandě československého mýtu s ohledem na zhoršující se zahraničně-politickou pozici Československa v Evropě před druhou světovou válkou, kdy musela československá propaganda čelit revizionistické kontrapropagandě svých sousedů a rostoucí vnitropolitické krizi doma, a dále podobě československého mýtu v době po Masarykově smrti a před a po Mnichovu. Právě v této době se zafixovali některé idealizované narace a obrazy o první republice. Konečně Andrea Orzoff neopomněla stručně připomenout význam československého mýtu po roce 1948. Na jedné straně to byl československý exil, kde československý mýtus dostal nový životní prostor, ale také nový kontext studené války. Připomněla také vztah mezi nositeli československého mýtu ve Spojených státech amerických, jako byl Josef Korbel a dvěma prvními ženami americké diplomacie Korbelovou dcerou Madelaine Allbright a Korbelovou studentkou Condoleezou Rice. Na druhou stranu, byl československý mýtus, respektive některé jeho prvky, znovu vzkříšen po roce 1989 jako forma určitého nostalgického návratu k demokratickým hodnotám první republiky (1918–1938). V této nové podobě hrál československý mýtus pozitivní stejně jako negativní roli. Na jednu stranu symbolizoval význam demokratických hodnot v době bolestné transformace české společnosti. Na druhou stranu neumožnil kritické posouzení československé minulosti, pomáhal vzbudit nerealistická očekávání od nové demokracie skrze idealizaci té staré, a v neposlední řadě vytvořil prostor pro vulgární historický revizionismus.

Tak se autorka sledované monografie dotkla problematiky charakteru a některých rysů československé demokracie v meziválečných letech, které byly přímo spojeny s Masarykovým

a Benešovým chápáním demokracie, ale rovněž s tím, jak ji prakticky performovali. Mezi ideálem a praxí byl podstatný rozdíl a právě bližší analýza tohoto rozdílu je klíčem k pochopení politické kultury první republiky: „Tolik vychvalovaná demokracie první republiky byla zcela jasně demokracií malých místností, jelikož ta nejvýznamnější rozhodnutí se dělala spíše tam, mezi malým okruhem vůdců, nežli ve volebních místnostech“ (s. 93). Také obsahová forma, jakou Hrad koncipoval svou propagandu, prozrazuje, že československá demokracie byla spíše hierarchicky založená a spoléhala mezi jiným na tradiční patrimoniálně-patriarchální vzorce. Nicméně pro Hrad se staly nové instrumenty vládnutí skrze a pomocí médií základem legitimizace a upevňování moci: „V centru konfliktů Hradu leží propaganda a média. Volební slogany, organizace novin a vzkazů, vytváření kultu osobnosti a házení špíny pomocí pamfletů a anonymních úvodníků – to všechno byly klíčové prvky Hradní strategie“ (s. 134). Hrad a jeho strategie také představují politicko-kulturně další příklad přechodu mezi starým (imperiálním) a novým (republikánským) a je nutné připomenout, že právě jejich ostrý protiklad byl součástí Hradní strategie legitimizace nového režimu. Jinými slovy, autorka knihy připomíná, že moderní historická analýza by měla být schopna rozpoznat a odhalit mýtický háv, který často zakrývá skutečné motivy a zájmy různých společenských skupin zainteresovaných v politickém procesu, stejně jako některé politicko-kulturní vzorce v pozadí politického jednání. Součástí takové demytizace je uvědomění si role sebereprezentace a sebestylizace jako jednoho z ústředních nástrojů moderního vládnutí. Hned v úvodu Andrea Orzoff definovala několik momentů, v nichž podle jejího názoru československý mýtus zamlčoval nebo zastínil politickou skutečnost. Na prvním místě Orzoff zmiňuje, že tato forma narace zakrývá například skutečnost, že „Masaryk s Benešem

měli skutečné pochybnosti o parlamentní demokracii, ačkoliv bojovali za její obranu“, a dále, že „(o)bčas zvažovali zavedení státního převratu, aby získali kontrolu nad nepoddajným parlamentem, nebo o odepření volebního práva problematických voličů jako byli vojáci a ženy“ (s. 21). Dále shrnuje, že „[...] Československo mělo více společného se svými sousedy jako bylo Pilsudského Polsko, Horthyho Maďarsko nebo i pozdní ‚autoritativní demokracie‘ výmarské republiky než mýtus připouští“ (s. 21). Konečně rovněž upozorňuje na setrvačnost československého mýtu s ohledem na osobnost T. G. Masaryka, kterého označuje v souladu s novějším historickým výzkumem za „aktivního, mazaného politika“, jež byl „více než ochoten využít svých konexí [...] svého podstatného charismatu a svých osobních financí k podpoře svých spojenců a k blokování svých nepřátel“ (s. 21). V tomto ohledu je ale nutné připomenout, že recenzovaná publikace se spíše zaměřila na formativní období československého mýtu, než na jeho dlouhodobé dopady pro českou národní identitu a kolektivní paměť během posledních více než 70. let. To také znamená, že její československý mýtus se vztahuje k československé politické realitě mezi lety 1914 až 1948, ale má mnohem menší výpovědní hodnotu pro pozdější období, kdy je československý mýtus lépe metodologicky chápat jako součást kolektivní paměti či lidových percepce minulosti.

Největší problém knihy představuje naneštěstí česká diakritika. Na více místech se objevují chyby při uvádění českých slov a jmen (například banka a nikoliv bánka, Klímek a nikoliv Klímek, knedlík a nikoliv knedlik, Břežina nikoliv Břežina atp.). Závěrem lze říci, že Andrea Orzoff představila problematiku československého mýtu a Československa v Evropě s erudicí, pochopením, kritickým pohledem a smyslem pro vyrovnanou interpretaci.

Veronika Sušová-Salminen

Willfried Spohn (1944–2012)

Na začátku tohoto roku zahynul při dopravní nehodě Willfried Spohn, spolupracovník našeho časopisu a stejnojmenného pracoviště na Fakultě humanitních studií UK. Byl do nedávna předsedou sekce pro historickou sociologii (jejíž založení inicioval roku 2002) v Mezinárodní sociologické společnosti a spoluvydavatelem různých publikací, jež z její činnosti vzešly. Mezi nimi jsou knihy *Globale, multiple und periphere Modernen*, vydaná spolu s Manuelou Boatcovou v roce 2010, a *Collective memory and European identity*, vydaná 2005 spolu s Klausem Ederem. Současně vedl s Wolfgangem Knöblem a Matthiasem Königem na univerzitě v Göttingenu velký a zatím nedokončený komparativní výzkumný projekt o náboženství, národní identitě a etnicitě v Evropě.

Willfriedova intelektuální biografie se do jisté míry podobala trajektorii, kterou prodělalo mnoho jeho generačních vrstevníků v německé sociologii: od marxistické koncepce společnosti ke stanoviskům poznamenaným intenzivní recepcí Maxe Webera i studiem pozdějších sociologických teorií. U něho jde však o variantu, jejíž logika a výsledky se zřetelně vymykají typickému vzoru. Za první výraznou práci lze považovat obsáhlou disertaci, knižně vydanou roku 1977 pod titulem *Weltmarkt Konkurrenz und Industrialisierung Deutschlands 1870–1914*; jde o analýzu ekonomických transformací v imperiálním Německu, napsanou v duchu klasického marxismu (nikoliv marxismu-leninismu). V roce 1983 pak dokončil Willfried habilitační spis o marxismu a historii, přičemž vycházel z kontroverze mezi Perrym Andersonem a E. P. Thompsonem. Tady už šlo o práci v německém kontextu mnohem atypičtější, a knižního vydání se bohužel nedočkala. Ani jeden ze zmíněných autorů nebyl v Německu široce recipován; reprezentovali dva velmi odlišné a navzájem polemické pokusy o historicistickou reorientaci marxismu (samozřejmě ve smyslu klasického historicismu, nikoliv v arbitrárně redefinovaném smyslu Karla Poppera). Willfriedův zájem o tuto problematiku předznamenal jeho obrat k historické sociologii, která sice může na marxovské pojmy

a poznatky navazovat, ale neváže se na marxistická paradigmatata. Historická sociologie se však v Německu octla v obtížné situaci, o čemž nejlépe svědčí fakt, že doposud tam neexistuje ani časopis, který by ji reprezentoval, ani historicko-sociologická sekce v rámci německé sociologické společnosti. Vzhledem ke klasickému německému dědictví to může vypadat paradoxně, ale současná konstelace je zřejmě nepříznivá tomu druhu mezioborového přístupu, o který se pokouší historická sociologie. Na jedné straně se historikové domnívají (ne zcela neprávem), že „sociální dějiny“, jak je pěstovala zejména bielefeldská škola, už integrovala sociologické perspektivy do historického bádání; na druhé straně reagovali sociologové na převahu historiků spíše tím, že preferovali teoretické modely s minimální nebo předem neutralizovanou vazbou na historii. Dominantní vliv Luhmannovy teorie sociálních systémů je příznáčný pro tento stav věci.

Willfriedova angažovanost pro historickou sociologii byla tedy v dané situaci menšinovým až výjimečným postojem, a s tím bezpochyby souvisí, že nenašel po habilitaci náležité uplatnění v německém univerzitním prostředí. Působil jako hostující profesor na amerických univerzitách (University of Washington/Seattle, University of Pennsylvania, Columbia University a New School for Social Research), později pak v Anglii na University of Essex a v Německu na Universität Viadrina, Frankfurt/Oder a Freie Universität Berlin. Od roku 2010 byl profesorem sociálních věd v Ústavu Willyho Brandta při univerzitě ve Vratislavi.

Vysoká akademická mobilita přinesla nejen bohaté učitelské a badatelské zkušenosti, ale odrazila se také v publikační činnosti, kde převládly příspěvky do sborníků a časopisů. To však také zřejmě mělo co dělat s Willfriedovými žánrovými preferencemi: nejvíc mu vyhovoval formát kompaktního a cíleného eseje. Z tematického hlediska vyvstává několik hlavních bodů. Willfried měl jako málokdo jiný přehled o různých proudech a přístupech v rámci současné historické sociologie na obou stranách Atlantiku. Napsal několik orientačních statí o současném vývoji a vnitřním členění oboru, z nichž jedna byla otištěna v tomto časopisu. Pokud

jde o jeho vlastní koncepci, konfrontace neomarxistických perspektiv a pokračující recepce weberovských témat s různými aktuálními směry, vedla nakonec k orientaci na civilizační analýzu. Recepce Eisenstadtových myšlenek byla však u Willfrieda spojena se specifickými zájmy. Zabýval se mnohem víc problematikou různorodých modernit („multiple modernities“) než srovnáním historických civilizací nebo jejich axiálních počátků. V kontextu bližší analýzy moderních společensko-kulturních formací pak zdůrazňoval, že civilizační hledisko je sice nutnou a klíčovou součástí širšího vztahového rámce, ale nelze ho vidět jako soběstačné paradigma. Civilizační faktory, dědictví a trajektorie chtěl vždycky pochopit v souvislosti s globálními konstelacemi a historickou kontingencí. Za zvlášť důležité styčné pole mezi civilizačními vzorci a historickými kontexty považoval proměnlivé vztahy mezi náboženstvím a politikou, a touto tematikou se také na empirické úrovni soustavně zabýval, v neposlední řadě – jak už zmíněno – v rámci výzkumu a diskusí evropské identity a integrace.

Nejucelenější formulaci Willfriedova badatelského programu v poslední fázi jeho života představuje krátká, ale velmi obsažná kniha *Politik und Religion in einer sich globalisierenden Welt*, jež vyšla v nakladatelství Verlag für Sozialwissenschaften v roce 2008. Skládá se z přepracovaných verzí tří přednášek, které se konaly na katolické univerzitě v Eichstättu a v Antverpách. Sám titul je programovým shrnutím, ale detailnější výklad na konci druhé kapitoly stojí za bližší povšimnutí. Jde o vztahy mezi náboženstvím a politikou v souvislosti s formací národní identity a nacionalismu, a o hlavní determinanty, které je při srovnávacím studiu této problematiky třeba vzít v úvahu. Willfried uvádí na prvním místě různé civilizačně podmíněné kombinace náboženských a sekulárních aspektů, které ovlivňují moderní národotvorné procesy a nacionalistické ideologie i mentality. Za druhé je však nutno počítat s tím, že možnost fundamentalistické radikalizace je zakotvena v tradicích axiálních civilizací, a že se může týkat jak náboženských, tak i sekulárních aspektů. A za třetí se nedávne a současné radikalizační procesy odehrávají ve světě poznamenaném

globalizující dynamikou v různých podobách. Patří k nim nejen proměny a výkyvy globálního kapitalistického hospodářství, ale také kolonizace, dekolonizace a jiné mutace mezinárodních i mezicivilizačních vztahů.

Na závěr zbývá ještě dodat, že Willfried už v roce 2011 vypracoval plány na ročenku „Yearbook of European and Global Studies“, která by měla vycházet v angličtině, pod záštitou Ústavu Willyho Brandta ve Vratislavi. Na tomto projektu se dále pracuje; první číslo ročenky vyjde v roce 2013 v nakladatelství Edinburgh University Press. Jeho tematické těžiště představuje vztah mezi náboženstvím a politikou, a číslo bude zároveň prezentováno jako sborník prací na Willfriedovu památku.

Jóhann Páll Árnason

Miloslav Petrusek (1936–2012)

Dvacátého devátého srpna jsme se naposledy rozloučili s profesorem Miloslavem Petruskem. Narozen 15. září 1936 roku ve Zlíně vystudoval filozofii na brněnské univerzitě, většinu své akademické dráhy pak zasvětil Univerzitě Karlově. V 60. letech patřil ke skupině badatelů obnovujících tradici české sociologie, v té době se mj. zúčastňuje prací Machoninova týmu. Po roce 1968 zůstal jakožto jeden z mála profesionálních sociologů na katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, začátkem 80. let byl však odsunut na stanovisko knihovníka. I když nikdy nepřestal vědecky pracovat, normalizace ho připravila o potenciálně nejtvořivější léta života. Nicméně také v tomto období dokázal napsat a vydat v samizdatu knihu *Alternativa* (1986), a dokonce vydávat sociologický časopis *S-obzor*.

Po Sametové revoluci se mohl Miloslav Petrusek konečně vrátit na Univerzitu Karlovu, získat dávno zaslouženou docenturu a poté profesuru, stát se spoluzakladatelem a později i děkanem Fakulty sociálních věd, a v letech 1997–2000 prorektorem Univerzity Karlovy. Jeho pedagogická činnost z něj učinila obdivovaného a milovaného učitele všech porevolučních generací českých sociologů. Nemáme

zde dostatek místa na výčet všech jeho akademických a společenských aktivit, nemůžeme se ovšem nezmínit o tom, že profesor Petrusěk byl členem i naší redakční rady a už od prvních čísel se stal nepostradatelným přispěvatelem Historické sociologie. Během času ho stále více nudily a unavovaly četné oficiální akademické povinnosti, a snažil se jim proto, pokud to bylo jen trochu možné, vyhýbat a dělat to, co opravdu chtěl a měl rád – učit a psát. Díky tomu se jeho knižní bibliografie, započatá *Sociometrií* z roku 1969, v poslední době obohatila o celou řadu prací, publikací *Společnost pozdní doby* (2006) počínaje a před několika měsíci vydanou *Českou sociologií v exilu* konče.

Podobně stručný životopis nemůže vystihnout celou povahu fenoménu Miloslava Petruska – postavy, která zásadním způsobem ovlivnila porevoluční českou sociologii. Tím, co z něj učinilo výjimečnou osobnost českých společenských věd, byla pochopitelně jeho kultura a erudice. Nejde přitom pouze o výbornou znalost sociologie, jak současné, tak též klasické, navíc nejenom západní, nýbrž i regionální – české, polské a ruské – také o znalost hudby a lásku k ní, obdiv k výtvarnému umění a literatuře. Zejména své široké literární zájmy přitom dokázal skvělým způsobem využít přímo ve své vědecké tvorbě. Nicméně ani toto ještě nevysvětluje sílu jeho osobního vlivu. Samozřejmě, uměl krásně a zajímavě mluvit, neváhal občas užít až teatrálních gest, měl přitom ale smysl pro humor a sám sebe nebral přehnaně vážně. K jeho oblibě nesporně přispívala i tolerance: nikdy se nesnažil za každou cenu přesvědčit někoho, s kým nesouhlasil – neměl

prostě ani ten nejmenší pocit, že právě on a jenom on musí mít pravdu. Nejdůležitějším však v tomto ohledu zůstává něco, co možná zazní banálně: profesor Miloslav Petrusěk měl rád lidi a jeho všeobecně známá laskavost a velkorysost nikdy nebyla pouhou pózou.

S profesorem Miloslavem Petruskem jsem se seznámil v roce 1995, když se ve Varšavě zastavil cestou na konferenci v Toruni, jejímž tématem byly dějiny polské sociologie. Pravidelná výměna literatury a občasná setkání přerostly v přátelství, i když hlavně korespondenční. V tomto směru byl v profesoru Petruskovi pozorovatelný vliv jeho manželky, doktorky Aleny Miltové, jeho životní opory, s níž sdílel nejen povolání sociologa, ale také onu vášň pro hudbu a umění. Byla to nejspíš právě ona, kdo dbal na to, aby žádné dopisy nezůstaly nezodpovězeny a příslušné knihy byly poslány včas.

Miloslav Petrusěk už dlouhou dobu trpěl vážnou srdeční nemocí, na jaře však psal, že se cítí lépe, a tak nic netuše jsme s ženou jeli na prázdniny. Doma čekala neposlaná kniha, z cesty jsme pak přivezli pohlednici z Bělehradu – plánovali jsme ji poslat s ostatními tiskovými, které jsem měl teprve sehnat. Vraceli jsme se v úterý 21. srpna odpoledne a cestou domů jsme ještě stačili vyzvednout z poštovní schránky pohlednici od Petruskových z Kutné Hory. Když jsem však večer zapnul počítač, našel jsem v poště nečekaný a zdrcující e-mail od doktorky Miltové: profesor Miloslav Petrusěk zemřel v neděli, 19. srpna roku 2012.

Jaroslav Kilia, Warszawa

